

BOGGOBIT

BECOMIP. THE WORLD
LE MONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 IL MONDO
SWIAT. SVET. UNIVER
SUL. VILA C. GBET. SVAT
BOTA 世界 BYX ДЪЛХИИ
TOAN THE GLOI विश्व
عالم DUNIA. VERDEN. VARL
DEN دُنْيَا O MUNDO
MAAILMA. OLOS O KOS
NOS. DE WERELD. DUNYA
دُنْيَا

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

За вісім років існування нашого журналу ви мали змогу по-знайомитись на його сторінках з творами майже 500 авторів понад 60 літератур світу.

У «Всесвіті» ви прочитали вперше перекладені в нашій країні такі романи і повісті: Д. К'юсак «Літо в Берліні», А. Кроніна «Могила хрестоносця», Е. М. Ремарка «Чорний обеліск» та «Ніч у Ліссадоні», С. Лема «Зоряні щоденники», Ж. Сіменона «Брати Ріко», Дж. Голсуорсі «Лицар», В. Кеппена «Оранжевий день», У. Фолкнера «Старий», В. Мінаха «Дзвони вістують день», Д. Стейнбека «Консервний ряд», Ч. Чапліна «Моя автобіографія», М. Дрюона «Падіння стовпів» та багато іншого.

У наступному році ще розшириться географія представлених на сторінках журналу літератур. Так, у нас будуть надруковані твори фінських і норвезьких письменників.

Вже у перших номерах 1966 року ви прочитаєте романи відомого англійського письменника Сомерсета Моєма «Лицедії», японця Оока Сехей «Вогні в полі» та чеського прозаїка Зденека Плугаржа «Успіх», крім того, протягом 1966 року редакція має намір надрукувати романи:

Дімфни К'юсак «Чорна блискавка» (Австралія), Жоржа Сіменона «Людина з собакою» (Франція), Юліана Кавалця «Танцюючий яструб» (Польща), Е. М. Ремарка «Полюби ближнього свого», Робера Мерля «Уїкенд на південному березі» (Франція), О. Воїновича «Кров — ще не все» (Югославія) та інші.

Як і раніше, в журналі друкуватимуться публіцистичні й критичні матеріали, багатоілюстровані репортажі тощо.

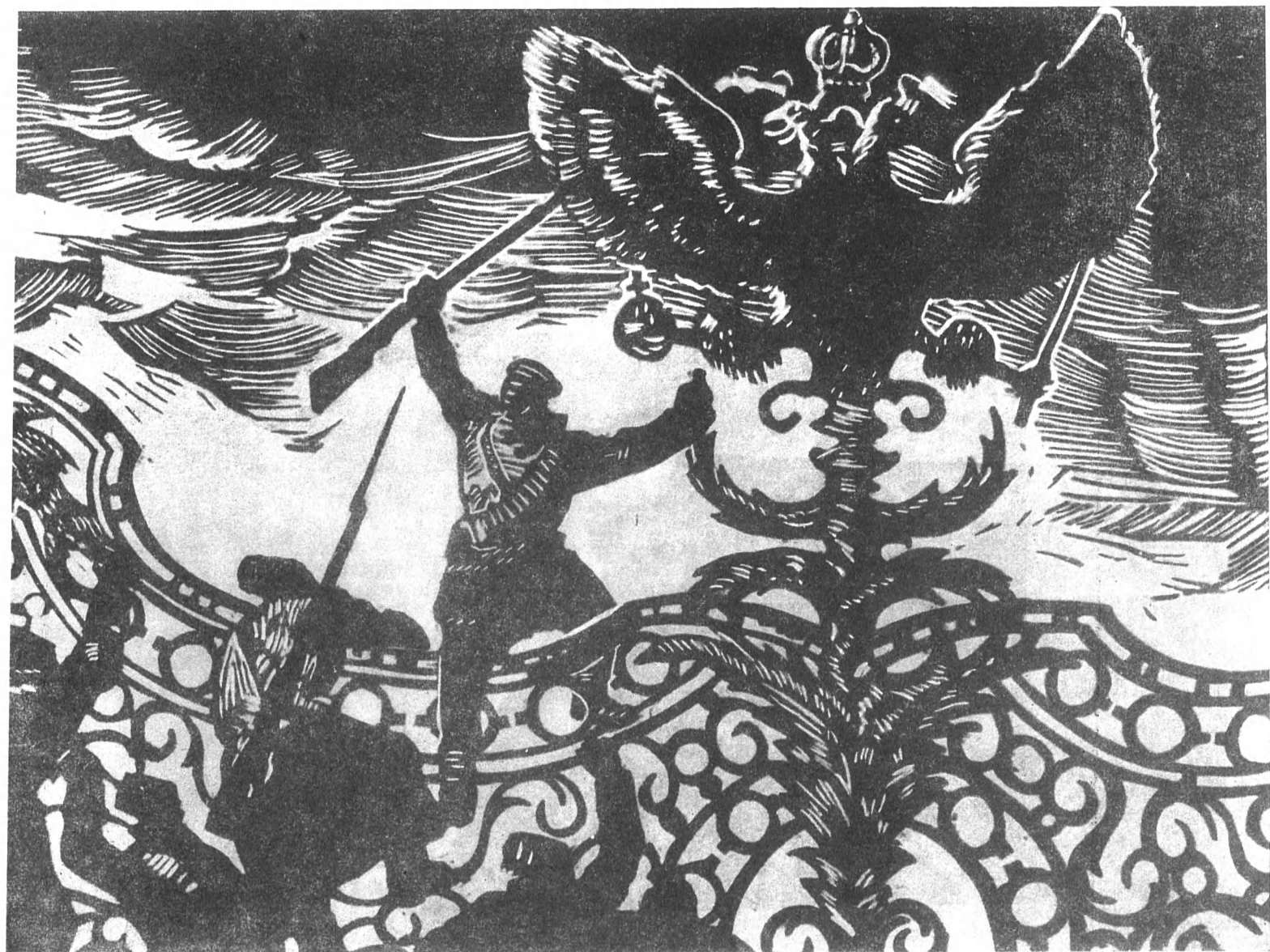
Ми радимо всім читачам завчасно потурбуватися про передплату на новий 1966 рік, бо в роздрібний продаж «Всесвіт» надходитиме в обмеженій кількості.

ХАЙ
ЖИВУТЬ
СОРОК ВОСЬМИ
РОКОВИНИ
ВЕЛИКОЇ
ЖОВТНЕВОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ!

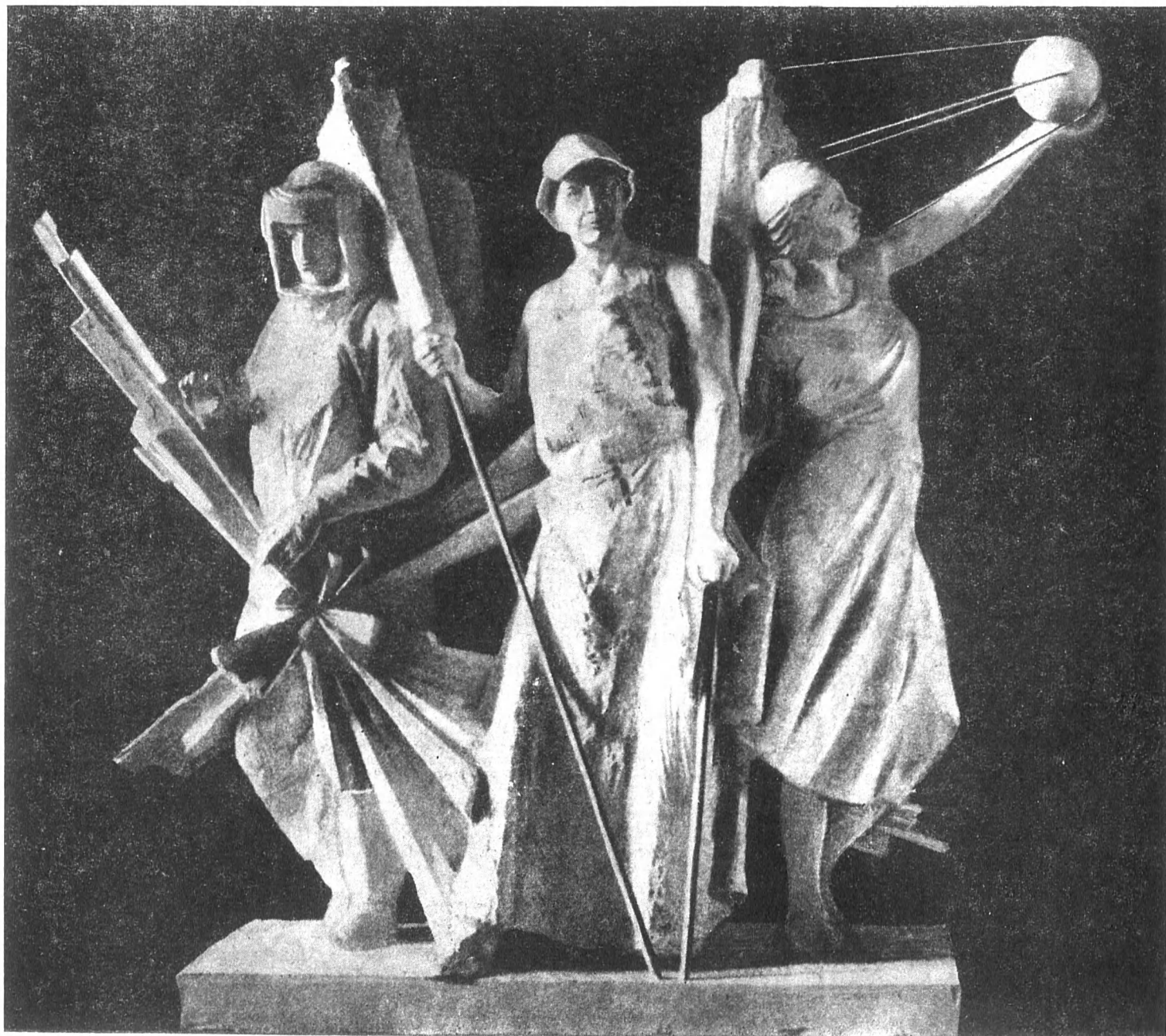

1917 рік. Ліногравюра Жюля ПЕРАХІМА.

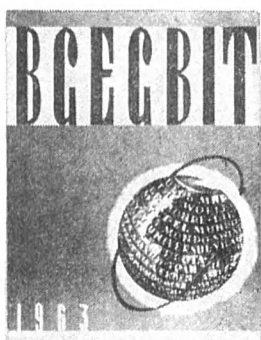

Комунисти.

Скульптура Мілоша АКСМАНА.

№ 11 (89), Листопад 1965

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ХРИСТО РАДЕВСЬКИЙ. **Хай сяє світло!** Вірш. 6

Видатний болгарський поет Христо Радевський (нар. 1903 р.) — автор поетичних збірок «До партії», «Пульс», «Коли не вистачало повітря». Він редагував збірки віршів Шевченка та Тичини болгарською мовою.

Українська поезія в Польщі. (Альманах «Гомін» на сторінках «Всесвіту»). 7

СТАНІСЛАВ РИШАРД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ. **Родовід.** Вірш. 19

Перу польського поета С. Р. Добровольського (нар. 1907 р.) належать кілька збірок поезій, з яких найбільш відомі «Прощання з Фермопілами», «Над Норвідом», «Варшавський щоденник». Йому належать також повісті «Важна весна», «Наш час» та ін.

ОЛЕКСАНДР ОЛЬШАКОВСЬКИЙ. **Слуга пана графа.** Повість. 42

Олександр Ольшановський (нар. 1912 р.) — відомий польський письменник, автор повістей «Право на життя», «Остання людина», «Чортове джерело», драматичних творів «Острів розчарувань», «Брильянтове колесо» та ін.

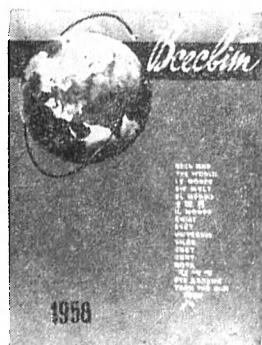
Повість «Слуга пана графа» написана в формі спогадів слуги польського магната, графа Потоцького. Це гостра сатира на польську аристократію, яка ніколи не дбала про інтереси народу, а в часи другої світової війни співпрацювала з фашистськими окупантами.

АЛЕКСАНДР САКСТОН. **Ясна павутинка у темряві.** Роман. (Закінчення). 90

СТАТТІ, НАРИСИ

ТОДОР АБАЗОВ. **Нові балканські обрії.** Світ у борні. 13
24

С. ЗЛУПКО. К. Маркс і український економіст М. Зібер.	76
В. СКОРОДЕНКО. Вимушені визнання.	83

**«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ**

Б. БРОДСЬКИЙ. Романтичні ведути. (Закінчення.) 137

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. БЛАС ДЕ ОТЕРО. Розмова про Іспанію; ІГОР НЕВЕРЛІ. Хлопчина з Сальських степів; ЄВГ. БРАНДІС. Від Езопа до Джанні Родарі.

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

ЙОЗЕФ ЛАЦКО. Блакитні міста. 20

ЯН УРБАНЯК. Над гостинним морем. 22

Потиск братньої руки. 40

Л. ГАЙ. «Экспо-67». 78

В. ГОЛАНТ. Адреса — на дні моря. 80

Сестри з П'ємонту. 88

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ 144

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

Х. БІДСТРУП: 3 нового альбома. 150

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ 82, 87, 88, 89, 136

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович.**

Художній редактор М. Я. Коваленко

ХАЙ СЯЄ СВІТЛО!

На крилах Жовтня — генія сіяння
від Леніна у вічність розлилось.
Від нього — ери нашої світання
і світостворення від нього почалось.

Планета наша в хаосі плелася,
одна в півтімі блукала день і ніч.
Народ кричав, грозив і домагався...
— Хай сяє світло! — вимовив Ілліч.

І світло бризнуло. На довгі роки,
осяяний, забувши темноту,
побачив люд свої невірні кроки,
свої помилки, давню сліпоту.

І почалось розвінчання криваве
земних катів і неземних богів.
Земля пішла у плавання — до слави,
до рідних і щасливих берегів.

І вільний люд в розгоні поривання
тебе величить: — Будь благословен,
минулий день — початок руйнування,
і новий день — творіння перший день!

*З болгарської переклав
Петро СИЧЕНКО*

Жовтень, 1960 р.

Єжи ЄНДЖЕЄВИЧ

польський журналіст

Наші письменники українці

Наші — це значить ті, що разом з нами, в межах нашої держави, живуть, працюють, борються і творять. Не знаю точно, скільки у нас громадян українського походження — мабуть не більше ніж двісті-триста тисяч. І до того ж розпороснених по всій країні: від Перемишля до Щеціна, від Вроцлава до Ельблонга. В багатьох місцевостях, особливо на західних землях, існують відділення Українського суспільно-культурного товариства, діють українські школи і класи, працюють колективи художньої самодіяльності, клуби, бібліотеки і т. ін. Радіостанції в Жешуві, Любліні, Ольштині, Кошаліні і Щеціні щотижня провадять радіопередачу українською мовою. Головне правління УСКТ в Варшаві видає під редакцією Миколи Щирби щотижневу газету «Наше слово» з місячним літературним додатком «Наша культура». На сторінках цього видання виступають українські поети і прозаїки. Нещодавно вони видали окремою книжкою альманах «Гомін».

Ми читаємо «Гомін» і переконуємося, що майже на наших очах, у нашому су-

Великий Жовтень

(УРИВОК З ПОЕМИ)

Гнів народний вилився рікою,
Що віками у серцях горів,
Партія вказала шлях до бою,
Шлях за владу всіх пролетарів.

І не зможе Керенський, Корнілов
Ходу революції стримать.
Вже зросли грізні народні сили
І зміцніла робітнича рать.

Повстає Урал, Поволжжя дальне,
Сколихнувсь задимлений Донбас,
І Полісся рушило печальне,
І Північний закипів Кавказ.

Шліссельбурзький робітник гранати
Посила в червоний Петроград,
На фронтах гартовані солдати
В бій підуть за волю, владу Рад!

День померк. Пожовклою листвою
Вкритий сквер, бульвар і Літній Сад.
Повіває вітер над Невою,
Неспокійно дише Петроград...

Прогримів сигнальний постріл грізно
Із «Аврори» на Неві-ріці.
І до бою рушили залізні
Леніним гартовані борці.

Йде на штурм старий і юна молодь,
Батько й син, що виріс у борні,
Що в руках тримав учора молот
І вогонь розпалював в горні.

Бій трива. Ідуть вперед колони,
Гуркотять стальні броньовики
І ворожі нищать перепони —
В бій народ ведуть більшовики...

П'ядь за п'яддю сміло здобувають,
Безпощадно нищать ворогів,
Відгомін іде по всьому краю
І пливе до дальніх берегів...

Зимовий здобуто. Вже навіки
Буржуазний знищено оплот.
Торжествує радісно великий
Переможець — трудовий народ...

Вперше в світі ясною зорею
Засіяла правда на Русі;
Вперше волю піснею своєю
Зустрічали трударі усі.

І гримить по всьому світі слава
Про героїство, про більшовиків.
Про велику молоду державу,
Що єднає всіх пролетарів.

Хай росте могутня, непоборна,
Робітнича влада — влада Рад!
Хай усіх знедолених пригорне,
Соціалістичний кріпить лад!

Хай зоря над нею не погасне!
Славні дні хай у віках живуть!
І в прийдешнє, вимріяне, ясне
Всім народам вірну вкаже путь!

Космоплав

Синіє вечір ген на видноколі,
Бринить повітря, мов туга струна,
Гуляють в жмурки зорі на роздолі,
А місяць — свіжа скибка кавуна —

Глядить здивовано й збагнуть не може,
Чия на нього раптом впала тінь...
Шугнуло щось до зір, до всіх планет ніяк
не схоже,
З чиїх бо це наказів і велінь?

А в той же час учені, астрономи
Ракет невтомно споглядають літ,
Встановлюють космічні аксіоми,
Кути нахилення нових орбіт.

Це їх велична, цифрова поема,
Неточних в ній не може бути рим!
У ній з ідеєю сплелася тема,
Як з космосом супутник-пілігрим.

Героєм в ній і рудокоп, і вчений,
Конструктор, астроном і сталевар,
Знання і труд, і запал не буденний —
І мрій і дум їх строгий володар.

Горять зірки у радіснім тремтінні,
І місяць всім «добrivечір» послав...
Синіє вечір. В простори сузір'я
Пливе, як час, нестримний космоплав...

спільстві — виросла оригінальна художня творчість наших слов'янських братів, з якими ми цілими віками ділили — такий сухий і гіркий часом — хліб історичного досвіду.

На сторінках «Гомону» ми познайомилися з сорока трьома українськими літераторами та шістнадцятьма скульпторами. Обмежимося розмовою про перших — тут ми більш компетентні.

З-поміж них лише двоє професійні письменники. Решта — це аматори, що поєднують заняття літературою з основною роботою, часто дуже далекою від літератури. Переважають люди старшого покоління, хоча немало також і молодих, котрі здобули освіту вже в Народній Польщі.

Найстарший з прозаїків — Іван Гребінчин, за фахом сільський учитель. Як літератор він дебютував уже понад сорок років тому на сторінках львівського «Літературно-наукового вісника».

Привертає увагу творчість Костя Кузика, автора чудових біографічних повістей про Шевченка, Івана Франка, Миколу Лисенка, Кароля Шимановського та інших.

З прозаїків молодого покоління вирізняється Андрій Задума, який створив цікаве широке полотно, описавши історію української родини, переселеної після війни на західні землі.

Найвидатнішою постаттю серед письменників-прозаїків є Антін Верба (Антін Середницький) — голова літературної секції УСКТ, редактор «Нашої культури» і науковий працівник кафедри української філології Варшавського університету. А. Верба на протязі років публікує в «Нашій культурі» бібліографічні інформації і статті — з історії польсько-українських літературних зв'язків. Він першокласний знавець у цій галузі. Крім цього, Верба з успіхом працює в жанрі художньої прози — пише оповідання, новели, гуморески.

Поезія репрезентована в «Гомоні» щедріше і різноманітніше, ніж проза.

Поряд з таким талановитим поетом-літератором, як Остап Лапський, на сторінках «Гомону» виступають поети-аматори (навіть такі, що пишуть лемківською говіркою), як Арсен Яруга, Яков Дудра та інші. Леонід Жукотинський, столяр за фахом, переклав на українську мову все «Слово о полку Ігоревім». Молода поетеса Ірина Рейт, випускниця Київського університету, вільно володіє традиційною технікою віршування.

Філософською основою поезії молодого поетеси Аделі Білоус є пристрасна любов до життя. В одному із своїх творів («Новий вітчизні») поетеса висловлює почуття любові до землі, на якій вона росла, — до Шльонської землі.

Плідно працюють поети Яків Гудемчук та Євген Самохваленко. Гудемчук родом з Волині, світову війну пройшов у мундирі польського солдата, а нині живе у Кошаліні і належить до провідних громадських діячів Кошалінського воєводства. В його поезіях любов до України переплітається з відданістю польській країні, кожний куточок якої — чи то Балтійське узбережжя, чи Криниця, чи Вроцлав, чи Старий Ольштин — знаходять у ньому незрівнянного співця і художника.

Олександр Жабський та Іван Златокудр в словах, сповнених глибокого почуття, змальовують поетичні надодрянські краєвиди.

На особливу увагу заслуговує творчість Остапа Лапського.

Старший асистент кафедри української філології Варшавського університету, обдарований літератор, Лапський в українській поезії сміливо може вважатися представником течії, котру я, не вагаючись, назвав би «польською школою». І не тільки тому, що в його поетичному стилі, в образотворчій та фразеологічній манері очевидна глибока обізнаність та тісний зв'язок з польською культурою — давньою та новою. Не тільки тому, що він автор численних і чудових перекладів польських поетів. Лапський, ні на хвилину не перестаючи бути самим собою, не перестаючи бути українцем, безнастанно висловлюючи і плекаючи свій український патріотизм, кожною клітиною своєї творчої психіки зв'язаний з нами, з нашою дійсністю, вріс у неї так само, як ми, глибоко і широко солідаризується з духовним еством нашого національного життя. Хотілося б сказати, що для Лапського польське життя стало тим, чим було українське життя для Словацького.

В передмові до «Гомону» Кость Джуринка написав: «Це і є наш невеликий, складений з перших квітів букет у багатому обжинковому вінку на честь двадцятиріччя Польської Народної Республіки».

Букет великий і прекрасний. І широко простягли його нам руки наших товаришів, друзів, братів — наших письменників-українців.

З тижневика «Жице літерацке».

Співає Балтика

Співає Балтика про дружбу
Нову рапсодію морів:
Про мирну вахту, мирну службу,
Далекі рейси кораблів.

Портів чудових, як намисто,
Цвіте, пишається кайма...
Гулке, оновлене Тріймісто
За приязнь кубок підійма.

Індус, і негр, і швед, іспанець
На Море Дружби заплива...
Луна дзвінкий матроський танець,
Від серця щирії слова...

Скриплять підйомні дужі крани, —
Вантажать ліс, вугілля, сіль,
Щоб кораблі за океани
Ще нині виплили звідсіль.

І понесли слова про дружбу,
Про труд, і пісню, і красу,
Про мирну вахту, мирну службу,
Щоб правді віддали ясу!

ЄВГЕН САМОХВАЛЕНКО

Добрим людям

У кожній країні на нашій землі
Рясніють оселі великі й малі.
І жевріє в кожному суспільстві багрець
З багаттям ясних, благородних сердець.
До них наші думи і наші долоні,
До них наша юнь і побілені скроні.
Привіт вам сердечний, братерський привіт
За тисячі миль і на тисячі літ!
Єднаймося в змаганні за щастя й добробут,
За дружбу святу, нездоланну до гробу.
За усміх в колисці, за мир між людьми,
За шану для тих, хто у мороках тьми,
У спеку, у зливу, в бурхливу негоду
Життям нехтував для свободи народу,
Хто прапор свій ніс у нерівних боях,
Невгасно горів і невчасно погас...

Єднаймося у пісні, в труді незмірненім
За будні крилаті, за дива натхненні,
За здійснення світлих, одвічних надій,
Зазоряних снів і зазоряних мрій.
Єднаймося на подвиг невичерпний, новий,
І будьмо безстрашні і будьмо здорові.

Ремінісценція

Хіба це не чудо, хіба це не диво,
Що котики білі упали на іву
І нишком прикрашують вбоге гілля
В той час, коли снігом покрита земля?..

Хіба це не казка, не ласки краплина,
Що цвітом червоним береться ліщина

І душу бентежну твою звеселя
В той час, як під снігом дрімає земля?..

Хіба це не втіха, хіба не надія
Для серця, що скніє в безрадісних мріях,
Побачити тихі сади і поля
В той час, як за мріями — Рідна земля?..

Сувенір боротьби

І Гана, і Конго, і Нігер, і Кіпр...
Від рабства — на волю, від гніту — до слави
Несуть гордовито святий смолоскип,
І герб-молодик, і знамена держави.

Іще не просохла на прапорах кров,
Хода ще нерівна, ще руки незвичні,
Ще трудно повірити: це ж як, без оков
Вітатимуть дні їх барвисті, величні?

Це ж мова батьків процвітатиме скрізь:
У школах, у спорті, у всіх установах,

Це ж врешті, по-рідному мчатиме в вись
І муза народна, і пісня військова!

О, скільки відради у цім почутті,
О, скільки снаги для зростання, для чину,
О, як же щасливо була у житті,
Вітаючи вільну свою Батьківщину!..

І Гана, і Конго, і Нігер, і Кіпр...
Від рабства — на волю, від гніту — до слави
Несуть гордовито святий смолоскип,
І герб-молодик, і знамена держави!

ОСТАП ЛАПСЬКИЙ

Жнивне

Над вечір налягала прохолода,
Подовжились казково тіні жниць,
Тугіш в'язалися снопи вдовиць,
Полів серпнева догоряла врода.

Отавами іще кріпацька пісня
«В нашого пана злотий-злотий пас»
Сріблилась росяно, і день погас,
Востанне спалахнувши жаром вишні.

Вляглися жнивних співів перегуки,
Давно загоїлися жницям руки,
А я і досі в плетиві октав

Журливих, у полоні древніх жнив,
Пручаюся в тенетах сивих див
І бадьорішаю від росяних отав.

ОЛЕКСАНДР ЖАБСЬКИЙ

Я йду

Я йду по Грюнвальдському мості,
Десь крикнула чайка в імлі...
Колись я от так, наче в гості,
Прибув до цієї землі.

Тут бачив навколо руїни...
Тепер — тут пора вже не та —
Змінилось обличчя країни
В щоденному ритмі життя.

Я був тут іще ліцеїстом,
І вчителем став я теж тут,
І ріс я з оновленим містом,
Із розмахом нових споруд.

Є спогади добрі у мене
І думи — крилаті, ясні.

Життя йде велике, натхненне,
І кличе назустріч весні.

Отак і хотілось би вічно
Іти через рідні мости, —
Упевнено, твердо і міцно
З улюбленим містом рости!

Вночі на землю

Вночі на землю спали роси
І вранці сріблом зацвіли,
А жита спілого покоси
На жовті стерні вже лягли.

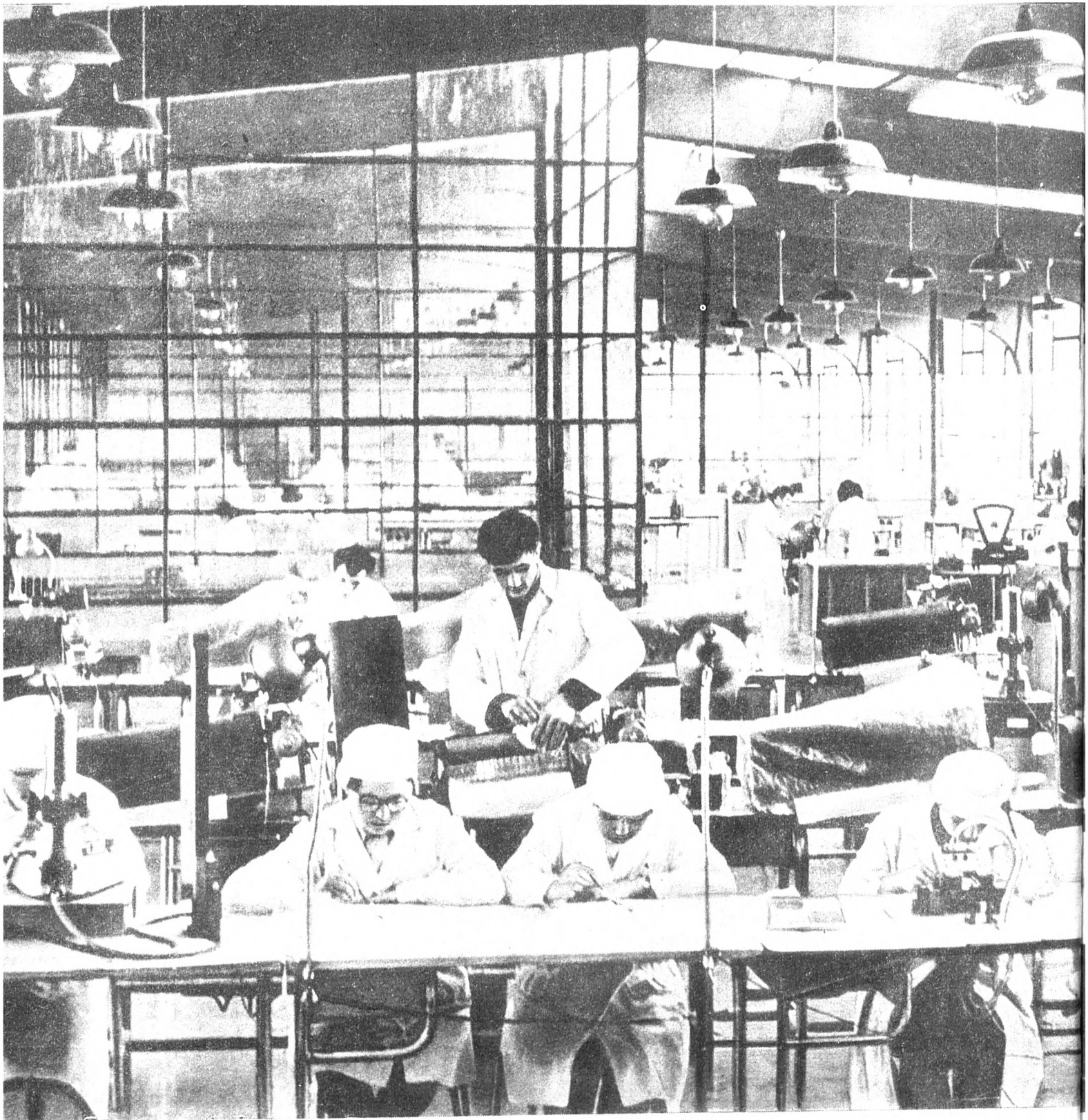
Сміється небосхил привітно,
Де неозора неба синь,
І вабить подихами вітру
У сонцесайну далечінь.

Вже перепілок доокола
Чарівна пісня ожива,
І голос їх дзвенить над полем,
Немов виспіває: «Жнива!»

Жнива! Яка пора чудова —
Лягли покосами жита.
А люди йдуть у поле знову,
Щоб у труді цвіло життя.

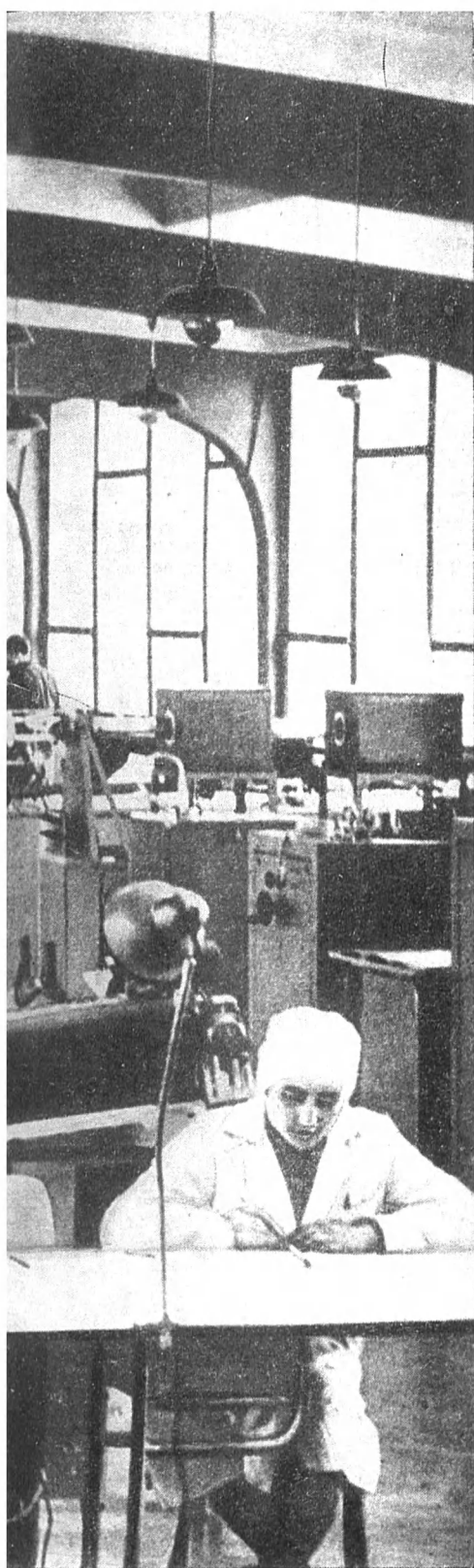

Завод напівпровідників у Ботевграді.

НОВІ БАЛКАНСЬКІ

Я

уважно перечитую рядки, що їх іноземці присвятили Болгарії. Ці рядки — ніби дзеркало. В них завжди можна виявити щось таке, чого сам міг би й не помітити. А знайомі риси, гостроту яких притупили час і звичка, нараз виступають у новому, контрастному світлі. Це дає людині можливість глянути на себе іншими очима, перевірити власну думку, позицію. Звідси той надзвичайний інтерес до вражень іноземця, до його висловлювань, до його міркувань про твою країну. Щоправда, інколи дзеркало буває занадто низької якості. Тоді воно до такої міри спотворює відображення, що стає майже неможливо впізнати в ньому самих себе. Але це не така вже й біда: в такому випадкові можна принаймні посміятися...

Моя допитливість веде мене й до давніших публікацій. В них я відкриваю не тільки дух, але й пам'ять минулого. Вони несуть у собі повчання, урок для всіх нас — тих, хто, опинившись в полоні у повсякденності, втрачає іноді відчуття історичності й масштабності явища.

Нещодавно я натрапив у букиністичній крамниці на книгу іноземця, сторінки якої мене вкрай схвилювали. Бо, хоч написані й з іншими намірами, вони змусили мене гостро відчувати все те, що за всю свою історію пережила Болгарія, — її трагічну, а разом з тим і героїчну долю, страждання й наругу, яких вона зазнала в минулому, нарешті, впевненість і віру, які нині сповнюють її груди. Книга мала назву: «Балканські обрії». Автор її Бернард Ньюмен, вийшла вона в Лондоні у 1944 році. Тут з дивовижною вираз-

ністю сконцентровано уявлення світу про Болгарію тих років. А в цьому уявленні, незважаючи на неминучий суб'єктивізм і однобічність, відображена вся тодішня трагедія Болгарії, її становище, її місце серед інших країн, її настрій. Є щось дуже сумне в спогадах про ті роки. Вони повертають нас до жахливої панорами, до жорстокої й похмурої дійсності, сповненої мук і страждань. Але заглядати в минуле треба не заради того, щоб шляхом порівняння досягати риторичного ефекту, а для того, щоб виразніше побачити, як складалася наша національна доля, який глибокий внутрішній смисл мають ті зміни, що відбулися в країні за останні роки. Книга іноземця відтворює хоча й обмежений, проте сповнений значення відтиск тієї складної плутанини подій, в якому, немов у фокусі, сконцентровано так багато рис старого обличчя Болгарії.

Ми читаємо в «Балканських обряях» Ньюмена: «Коли в чоловіка виникає потреба придбати новий костюм, він не йде до кравця, якщо не живе, скажімо, в Софії чи Варні. Уявімо, що хлопцеві потрібні нові штани, оскільки він уже виріс і стає парубком. Батько стриже пару овець, мати миє вовну, а потім пряде її. Далі вона сідає за домашній верстат і починає ткати. Після тижневої виснажливої праці мати сама й фарбуватиме виткане сукно... Фарби виготовляють із зілля, що росте на горіжі або в лісі. Потім мати стає кравчиною, і от за кілька тижнів по тому, як уперше між батьками виникла розмова про це, хлопець, нарешті, одержує свої штани».

«Трактори тут майже невідомі та були б і непотрібні в цих мініатюрних господарствах. В Болгарії 1936 року було 254 000 залізних плугів і 450,000 — дерев'яних. Сто років тому хтось із британських відвідувачів повідомляв, що балканські плуги й борони за розміром не більші, ніж звичайні сучки дерев, а допотопні вози ще й досі котяться по неймовірному бездоріжжю на дерев'яних колесах. І нині ще можна здибати щось подібне в Болгарії — не в музеях, а в ужитку».

«Навіть сьогодні можна бачити, як двоє чоловіків або дві жінки тягнуть, запрягшись, плуг; і через те, що не можуть вони орати глибоко, змушені тричі, а то й чотири рази скородити свою ниву».

«Був пізній вечір. Діти розсипалися по долівці й позасинали в тих позах, у яких відпочивали після розваг. Коли похолодало в хаті, жінки понакривали їх шаллями й овечими кожухами.

Наділили кожухом і мене. Усі ми полягали на долівці. Ніхто не роздягався на ніч — мабуть, то-

ОБРІЇ

му, що жінки не носили ніякої білизни. Вони вважали її непристойною, бо, мовляв, тільки розпещені жінки потребують рейтузів.

Три собаки, теля й коза приєдналися до нас. Сцена була настільки примітивна, що наврод чи могла зрівнятися з чимось подібним у Європі».

«Селянин завжди весь у боргах — він винен або сільському крамареві, або урядовому банку. І половина його мізерних прибутків іде на сплату податків... Картина справді фантастична: болгарський селянин, який міг би принаймні прогледувати себе й свою сім'ю, змушений продавати більшу частину своєї продукції, прирікаючи себе до стану голодної смерті, тільки заради того, щоб сплатити свої податки».

Отакою бачив Болгарію автор книги Бернард Ньюмен, експерт з балканських проблем, який не раз відвідував балканські країни. І бачив її не зразу ж після турецького рабства — тоді Ньюмена ще й на світі не було. І не на початку століття — тоді він ще не знав про її існування. Такою він побачив Болгарію в 1944 році. Якихось двадцять років тому! Книга Бернарда Ньюмена під назвою «Балканські обрії» мала ознайомити британську публіку з балканськими проблемами. Автор утримувався від полемічного азарту, прагнув точно викладати факти, і його важко було б звинуватити в упередженості. До того ж, я не навмисне добирав цитовані уривки. В книзі є ще менш благозвучні місця, особливо там, де автор провадить статистичний аналіз болгарської економіки. Я вважав за доцільне взяти лише ті висловлювання, на яких лежить слід безпосередніх вражень автора, особистих його спостережень. Яку ж страшну картину ховають вони у собі! В ній мовби зосередилася вся гірка доля тодішньої Болгарії. Ще й досі крається серце, коли думаєш про цю принизливу, безнадійно розпачливу відсталість, яка в ліпшому випадку викликала жалощі й співчуття іноземця. Ми були не єдині, але ми були серед останніх. Еталон нерозвиненості, критерій відсталості, символ європейської минувшини. Щось на зразок живого музею, в якому можна побачити, звідки робила свої перші кроки цивілізація. Бернард Ньюмен, треба віддати йому належне, не іронізує над нашою бідною. Але він не може приховати подиву, схвилюваності, які викликає в нього рідкісний музейний експонат. Хто може докоряти йому за це? Він об'їхав усю Європу, механізовану, електрифіковану, упорядковану Європу, і опинився на якійсь брудній, голодній, запорошеній і невітшній, мовби забутій богом і

людьми, околиці, де люди працюють на полі замість худоби, а в своїх колибах сплять разом з нею, де купівля штанів становить справжню подію, а пара взуття — майже недосяжну мрію. Він приїздить з уявленням про високий рівень життя і тут настовхується на несподівану для нього дійсність, швидше схожу на ілюстрацію до історичного роману, ніж на європейську країну двадцятого століття. Він перетнув континент за два дні, а віддалився від нього на два століття. Чи дивно ж тоді, що він розглядав Болгарію як рідкісний екземпляр? Може, й не все, що він описав у своїй книзі, було саме таким, може, він і не зміг побачити всієї правди, але в усякому разі книга відображує уявлення світу про Болгарію.

Бернард Ньюмен висловлює принаймні сякий-такій жалю. А скільки було таких, що не приховували своєї зневаги! Їх не цікавили причини, вони бачили факти і сповнювалися почуттям образливої зверхності, зневажливої пихи. Їхне сите благоутроб'є дивилося на Болгарію, як на декорацію до ідилічних знімків, як на екзотичний заповідник. Вони не мали звички вдивлятися в історію, щоб пояснити собі сучасне, і тому не розуміли цього народу, що жив, зціпивши зуби й стиснувши кулаки. Вони бачили в ньому тільки неписьменних чабанів, брудних, засмалцьованих робітників, якихось дивакуватих, голодних інтелігентів і квапилися розминутися з ними, щоб не забруднитися, щоб не заразитися й не захворіти.

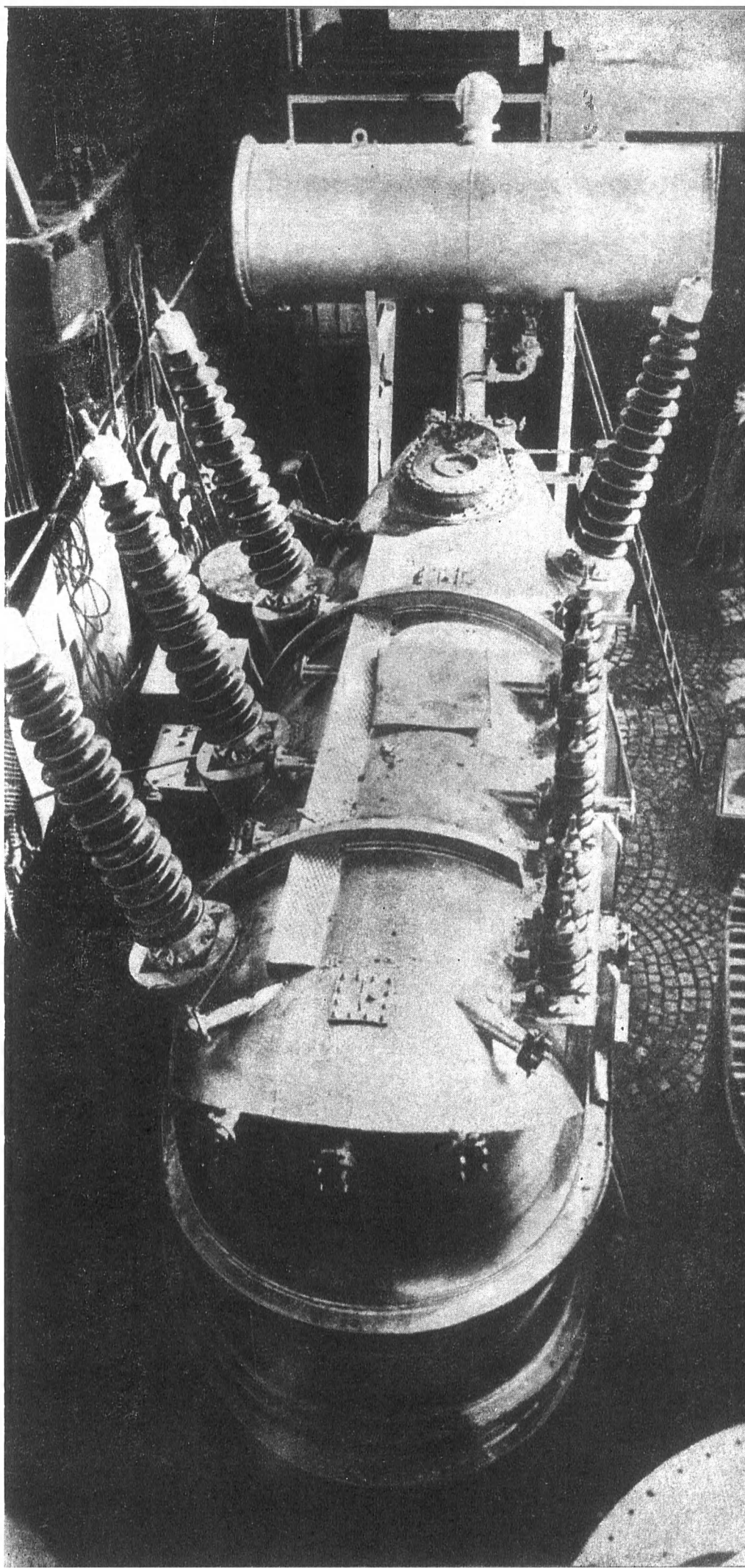
Болгарія, напівголодна й роздагнена країна, стояла зняквола й збентежена в кутку Європи. Їй нічого було показати, нічого запропонувати, крім спогадів своїх найкращих синів про блискучі періоди своєї історії, крім заповітної мрії про інше, краще майбутнє. Але цим Європа не цікавилася. На Берлінському конгресі Бісмарк сказав про Болгарію, що вона не варта крові одного померанського гренадера, а на Паризькій конференції Клемансо переплутав навіть назву її столиці. Якесь неймовірно далека країна, з якої час від часу долинали тільки гуркіт повстань...

Вона лежала осторонь від потоку великого культурного обміну, бо не мала чого запропонувати — ні грошей, ні культури. У безсормних і бездушних правителів були важливіші клопоти — як набити свої власні кишені. Це створювало передумови для почуття відірваності, ізолюваності, а відтак легко приходила думка й про неповноцінність, про неможливість рівнятися з іншими. Будь-яка спроба порівнювати Болгарію з закордоном викликала тільки

глумливу посмішку. Та й як інакше, коли єдиним винаходом, яким уславилась болгарська наука, був кисляк. Коли словом «фабрика» позначали ...бляшану майстерню. Коли кілька прибережних парусних корабликів становили... флот. Згадайте ці масштаби — і ви зрозумієте, звідки прийшло оте почуття неповноцінності, обмеженості, неспроможності. А світ далекий і неосяжний. У ньому здійснюються відкриття, відбуваються технічні перевороти, але це так далеко... І тому всі оті події огорнуті серпанком фантастичної нереальності. Цим серпанком огорнуті навіть елементарні побутові поняття, як телефон, радіо, холодильник, пральна машина. Не кажучи вже про річ просто легендарну — власну легкову автомашину. Асфальтований шлях, побачений у якомусь ілюстрованому журналі, здавався недосяжною мрією. Електрична залізниця належала до царини нереального. Заводські корпуси — о, про них не вистачало сміливості навіть мріяти... І ми зростали, успадковуючи думку про те, що всі здобутки цивілізації належать до іншого світу. Мимоволі і навіть не помічаючи того, ми звикали до цієї думки. Наша відсталість просочила навіть повітря, вона витала в ньому, наче якесь прокляття, що непомітно перетворювалося в отруйну зневіру у наші власні сили: «Ні, болгарі, то не для нас». Перед цим народом, талановитим і працьовитим, народом, що не раз показував світові, на що він здатний, стояла невидима стіна, об яку розбивалися всі його помисли, всі бажання. Він прагнув освіти, був сповнений рішучості змінити свою долю, усвідомлював причини своєї трагедії. І все ж він скнів у стані нерозвиненості, яка катастрофічно впливала не тільки на його економічне становище, але й топтала, жорстко нищила його національне самопочуття, його віру в самого себе.

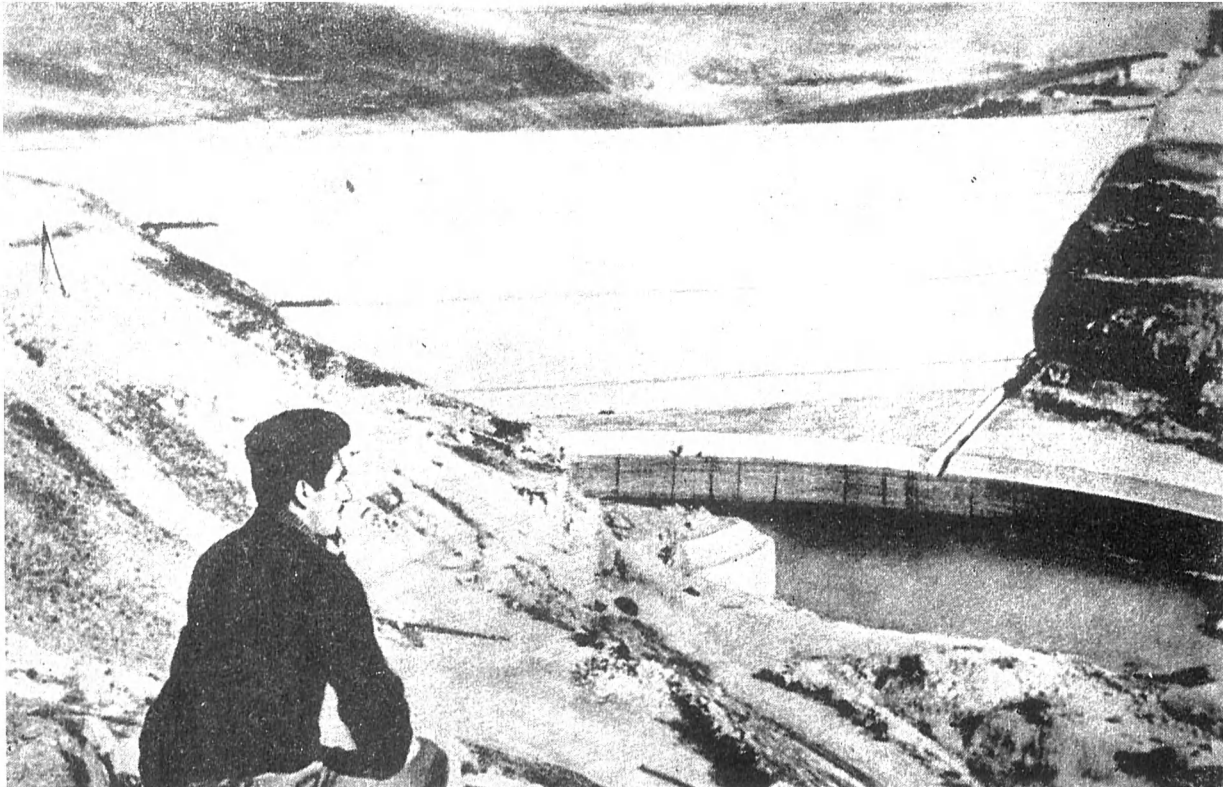
Я не знаю, що б сказав Бернард Ньюмен, коли б побачив Болгарію тепер. Але всі ми добре знаємо, що кажуть про неї численні його співвітчизники та інші іноземні відвідувачі. І це ж говорять не однодумці, не друзі по боротьбі, які відчувають глибоку й щиру радість з приводу оновлення Болгарії, а люди з протилежними поглядами, часто навіть з ворожими настроями. Наведу тільки два приклади для порівняння з Бернардом Ньюменом. Відомий американський буржуазний журнал «Ньюсуік»: «Спроба комуністів перетворити цей відсталий сільський народ на індустріальне суспільство позначена помітним успіхом. Життя середнього селянина ніколи не було кращим, аніж тепер. Соціальний

лад ліквідував неписьменність, країна повністю електрифікована і, фактично, Болгарія явила світові економічне диво». І ще одне висловлювання — французького сенатора Людвіга Трона: «Мушу признатися, що найбільше мене здивували економічні досягнення і наснага вашого народу. Мені відомі були цифри, але я зовсім не уявляв, який насправді пройдено шлях. Лише тут я збагнув, що все почалося майже на голому місці, і це примушує мене ще вище оцінити досягнуті результати — плід систематичних, невтомних і цілеспрямованих зусиль». Кожен читав багато подібних висловлювань у нашій пресі. Вони дають нам уявлення про іноземця, який лишається, як і раніше, поважним, холодним і замкненим, але який став уже не таким пихатим, не таким зверхнім у своєму ставленні до нас. Його зневага поступилася місцем повазі, а на зміну цікавості — цікавості людини, що спостерігає екзотичне явище, — прийшов діловий інтерес. Іноземець цей буває серед нас, розмовляє з нами, і вже немає в нього того почуття, ніби він опинився десь у минулому столітті, на якомусь далекому континенті. Причина не в ньому — він не тільки не позбувся багатьох старих забобонів, але часто набув іще й нових, свіженьких. Причина, як підказують і два наведені приклади, полягає в тому, що він бачить тут величезну дистанцію між сучасністю й минулим. Давно вже не існує проблем, які дивували Бернарда Ньюмена. Хлопчина, про якого останній писав колись, нині напевно вже тракторист, а може, й інженер. Та й у себе на батьківщині іноземець тепер дістає вже певне уявлення про численні аспекти життя Болгарії. Він має нагоду слухати болгарських митців, бачити болгарських спортсменів, можливо, відвідувати болгарські виставки, купувати болгарські товари, він чує про болгарські погляди на ті чи інші явища політичного життя. Щоправда, трапляється — і навіть дуже часто, — коли йому підсовують найфантастичніші вигадки про Болгарію, і він їм вірить. Але вже сам факт, що про неї — маленьку, забуту, майже незгадувану колись країну — тепер пишуть і говорять, та й не так уже рідко, справляє свій відповідний вплив. Якщо шановані іноземцем газети й журнали намагаються очорнити її в його очах, втовкмачити йому, що Болгарія винна мало не в усіх зем-

Софійський завод ім. В. Коларова випускає електроустановки, призначені для експорту. На фото: автотрансформатор потужністю 130 000 квт.

ЗБУДОВАНО БОЛГАРІЄЮ

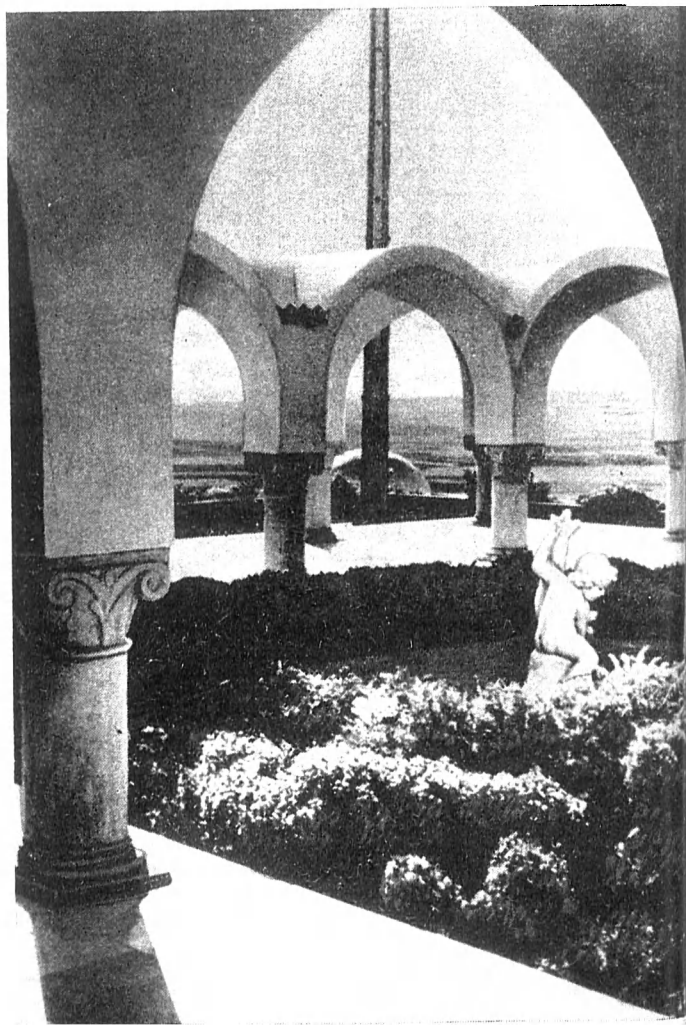
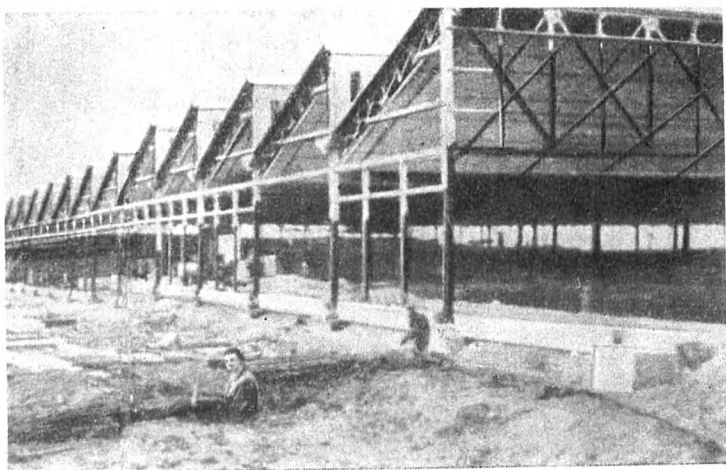
Друге штучне водоймище на річці Оронто в Сирії — «Махарде» — збудоване болгарськими спеціалістами.

Школа в туніському місті Габес збудована за проектом і під керівництвом болгарського архітектора Дам'яна Дам'янова.

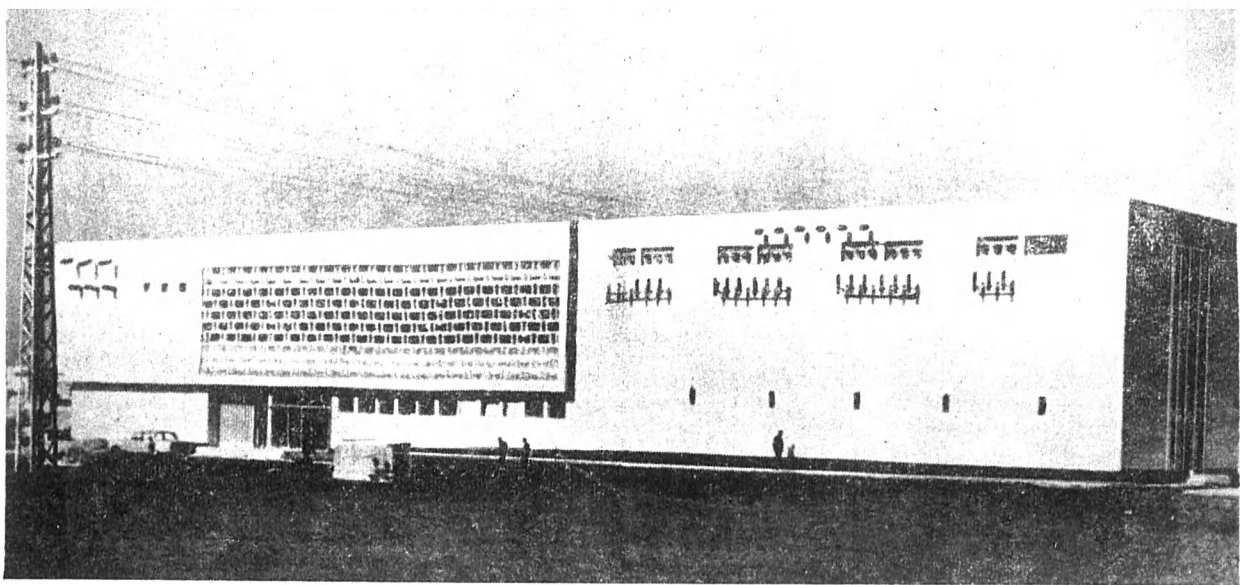
Болгарське проєктне бюро в місті Тунісі розробило проєкти урядової резиденції й будинку міської бібліотеки в місті Ле-Кеф. На знімку: в саду урядової резиденції.

Текстильний комбінат у місті Ватна (Алжир) буде устатковано технікою, привезеною з Болгарії.

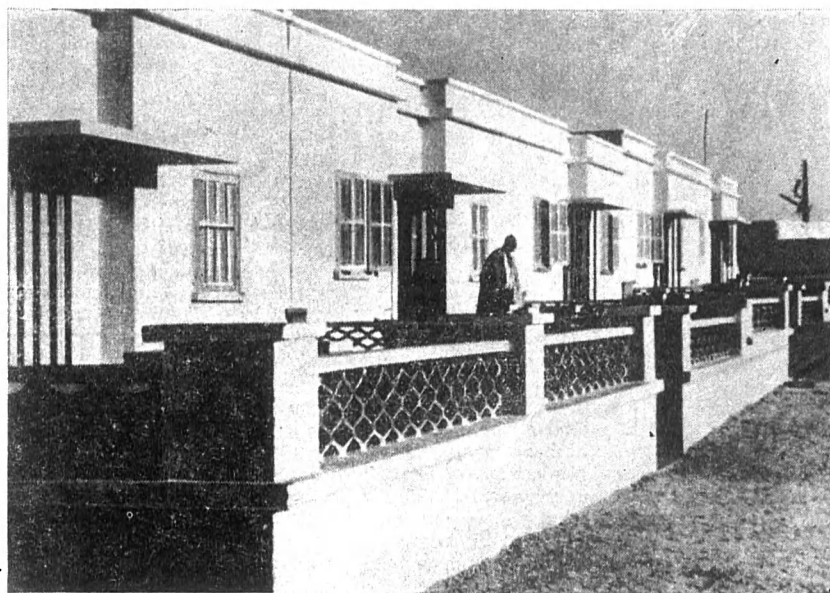

Електростанція в сирійському місті Хама споруджена болгарськими будівельниками й устаткована машинами болгарського виробництва.

Нова вулиця в місті Габес (Туніс). Її будинки спроектовані й споруджені під керівництвом болгарських архітекторів.

Цей дитячий садок у місті Ле-Кеф спроектував болгарський архітектор Цветан Петков.

Болгарські будівельники розмовляють із своїм сирійським колегою.

них гріхах, то, виходить, у ній щось та є. І перед ним поступово виростає складне й суперечливе уявлення про цю країну. Учора один міністр гудив Болгарію, а сьогодні другий міністр її відвідує. Її звинувачували у варварстві, а тепер вихваляють її мистецтво. Її артисти виступають на найпрославленіших сценах світу, її архітектори витісняють на міжнародних конкурсах найвидатніших своїх колег-іноземців, її чемпіони займають перші місця, її дипломати виявляють неабияку енергію й наполегливість у своєму ставленні до світових проблем. І Болгарія вже не біла пляма у свідомості іноземця, як було до війни. Не така вже вона, виявляється, далека, відстала й забута околиця. Вона міцно утверджується в полі зору цього іноземця, утверджується в свідомості всього світу. Решту вже робить розширення контактів, правдива інформація...

Може, в тебе, іноземцю, й залишилися щось від старого ставлення до неї. Але від цього тобі допоможе звільнитися час. В усякому разі, тепер ти не дивишся на нашу країну ні з образливою зверхністю, ані з принизливим жалем-співчуттям.

На наших очах відбувається безперервна зміна ставлення світу до Болгарії. Про це свідчать численні відгуки в пресі, розширення взаємозв'язків, загальне підвищення інтересу до неї. Водночас змінюється, оновлюється й самосвідомість болгарина. І в цьому полягає одна з найсуттєвіших ознак нового духовного клімату, нового внутрішнього пейзажу Болгарії. Країна, яка в недалекому минулому вселяла в душі своїх синів і дочок почуття нерішучості й непевності, похливість і затурканості, бо не могла запропонувати й гарантувати їм нічого іншого, країна яка була малою не тільки в географічному значенні слова, але й як поле діяльності, як простір для думки та ініціативи, ця країна мислить і діє тепер у масштабах, які далеко перевищують її фізичні розміри. І масштаби ці визначаються не тільки досягненнями її економіки, а й розширенням світогляду її людей. Не слід, однак, пояснювати собі все лише технічними досягненнями часу. Важливішим у даному випадку є почуття рівності, впевненості у своїх силах, які нині супроводжують взаємини болгарина з усім світом. Там, де колись була соромливість і нерішучість, нині утвердилась закон-

на самовпевненість, виправдана гордість. Почуття відірваності, ізолюваності зникло, коли налагодилися найбезпосередніші контакти. І в цих контактах, у цьому спілкуванні Болгарія вже не пасивний, а цілком рівноправний партнер. Сповнена поваги до інших народів, вона й до себе викликає повагу та інтерес. Ми, звичайно, знаємо краще, ніж будь-хто інший, чого ми досягли і як багато повинні ще зробити. Тому ми далекі від будь-якого зазіснення й самообману. Але ж ми найкраще знаємо, з чого ми почали, і тому ніхто не може позбавити нас щастя радити з власних успіхів. Це почуття радості не має нічого спільного з міщанським самовдоволенням. Бо наші успіхи — не межа наших прагнень, а лише їх початок, не досягнення мрії, а основа для їх здійснення. Наші звершення не розслаблюють нашої волі, не заспокоюють нас, не звужують наш кругозір.

Як багато цих, на перший погляд, непомітних рис нового в образі сучасної Болгарії! Зламана фабричними корпусами лінія горизонту, візерунчасті щогли високовольтних ліній електропередач, що крокують у далечінь, сусідство асфальту із зеленню ланів, самі лани, «оброблені», — за висловом Сальваторе Квазімодо, — «методично й раціонально», їхні укрупнені форми, які утверджують нове поняття про простір, про масштаби, присутність машин на полі, густота будов, наростаючий рух автотранспорту, антени на дахах і ті солідні цегляні сільські будинки міського типу, завжди край брукованої, спланованої сільської площі (саме площі, а не майдану!). Максим Горький колись шукав причин пригніченості, почуттів відірваності, ізолюваності й невпевненості, які володіли душою російського мужика. Одну з них великий письменник вбачав у пейзажі, серед якого мужик народжується і вмирає: безкрайне й безлюдне поле, а посеред нього самотнє, одірване від усього світу село... Сьогодні ми живемо серед природи, яка на кожному кроці викazuje присутність людської думки, несе на собі численні відбитки цивілізації. Якщо її незайманість колись викликала у відвідувачів з розвинутої країни захват і розчуленість, бо для них вона була своєрідним відкриттям, то в нас самих вона асоціювалася з примітивізмом, відсталістю, непорушністю. Тепер ми не залежимо від природи, а пануємо над нею. І вона тішить

нас не тільки своєю красою, а й слідами нашого впливу на неї, плодами праці наших рук. Цей пейзаж вже являє собою не застиглий, закам'янілий на протязі віків форми природи, а рухливу картину, яка ввібрала в себе всі риси високої індустріалізації, напруженої динаміки, прискореного ритму.

Двадцять років тому Бернард Ньюмен побачив і описав у своїй книзі Болгарію, яка залишилася в минулому. Соціалістична Болгарія, та, яку нині бачать його співвітчизники, інші численні іноземці, вороги й друзі, живе й дихає перед нами, росте й розвивається разом з нами. Усі ми, ті, хто вклав у неї частку самого себе, знаємо її сильні й слабкі сторони, її прагнення й перешкоди на її шляху, її успіхи й випробування. Кожен з нас є свідком найбільшого зламу у вітчизняній історії, зламу, який вирвав країну із стану ігнорованої, пограбованої, обшарпаної околиці, щоб перетворити її на державу, якою законно пишаться її громадяни, на державу, що викликає до себе повагу народів світу. Цей злам, здійснений Комуністичною партією, ґрунтовно переорав болгарську землю, а разом з нею — й болгарську душу. Він дав Болгарії простір і рух, вивів її з самотини, повернув їй украдену гордість, сплюндровану честь і гідність. А болгаринів він дав широке поле діяльності, віру в себе, відкритий погляд у майбуття. І почуття рівності із іншими, почуття внутрішньої гідності людини, яка не має чого соромитися і має чим пишатися. Перед тим зломом відступають неповага, пиха і упередженість щодо Болгарії. А друзі її знаходять у ньому нові джерела для своєї прихильності. Ні, ми цілком реально оцінюємо свої досягнення. Але ніхто не може відняти в нас того, що заслужено нам належить, того, що народ наш, визволений з віковичних кайданів, зробив менш як за чверть століття і що перетворило його на одного з носіїв прогресу. Це нове радісне самоусвідомлення, оплачене високою ціною життя найдостойніших, зусиллями найкращих. І тому народ наш береже його, як найдорожче завоювання, як неоціненне досягнення цих напружених, але героїчних років, за які Болгарія пройшла величезну відстань, — років нашої соціалістичної революції.

3 журналу «Септември»

РОДОВІД

Молотом бив один мій дід,
другий пас овець панських.
Напевно, тому з дитячих літ
я такий робітничо-селянський.

Батько із бідних кварталів Вісли,
а якщо звідти — значить, марксист,
а якщо батько по-марксистськи мислив,
Значить, і син соціаліст.

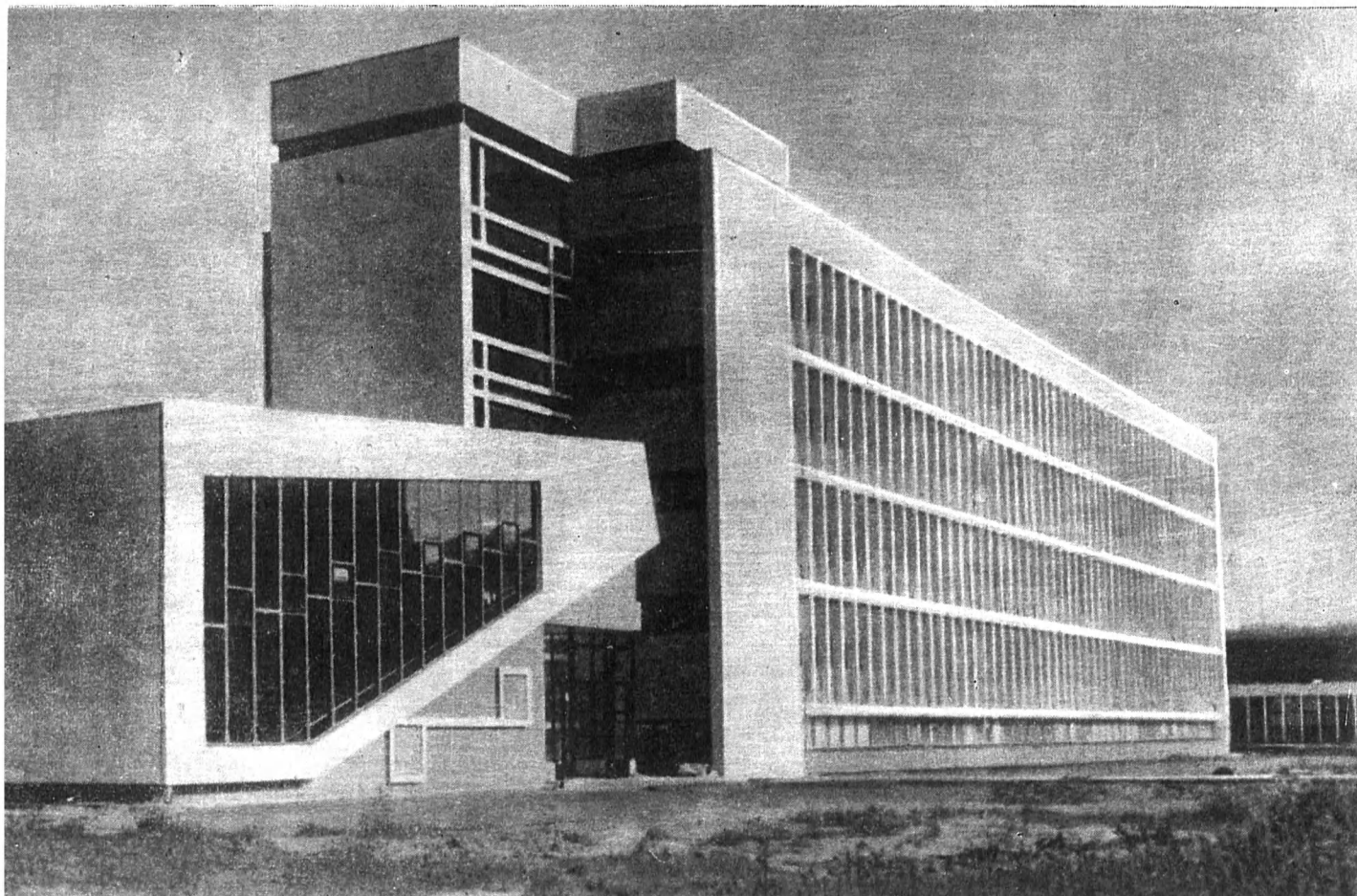
Предком моїм був Якуб Ясинський,
що й досі живе в серцях і умах.
Звідси, напевно, мій дух яacobінський
і мій генеральський розмах.

Варшавська Воля кує, як молот,
я чую її металевий крок.
Зі мною вчилась у неї молодь,
я завчив непогано її урок.

Родовід мій,
в тобі життя і мова,
над кожним рядком поставлений знак.
Та звідки любов до поезії, до слова,
скільки не б'юся,
не втямлю ніяк.

Може, із Вісли пісня моя вийшла,
може, Воля в поезії, мов зоря, горить?
Що ж, напевно, Воля і Вісла
збудили,
народили пісенний мій ритм.

*З польської переклав
Микола СИНГАЇВСЬКИЙ*

ИОЗЕФ ЛАЦКО,
президент Спілки архітекторів
Словаччини.

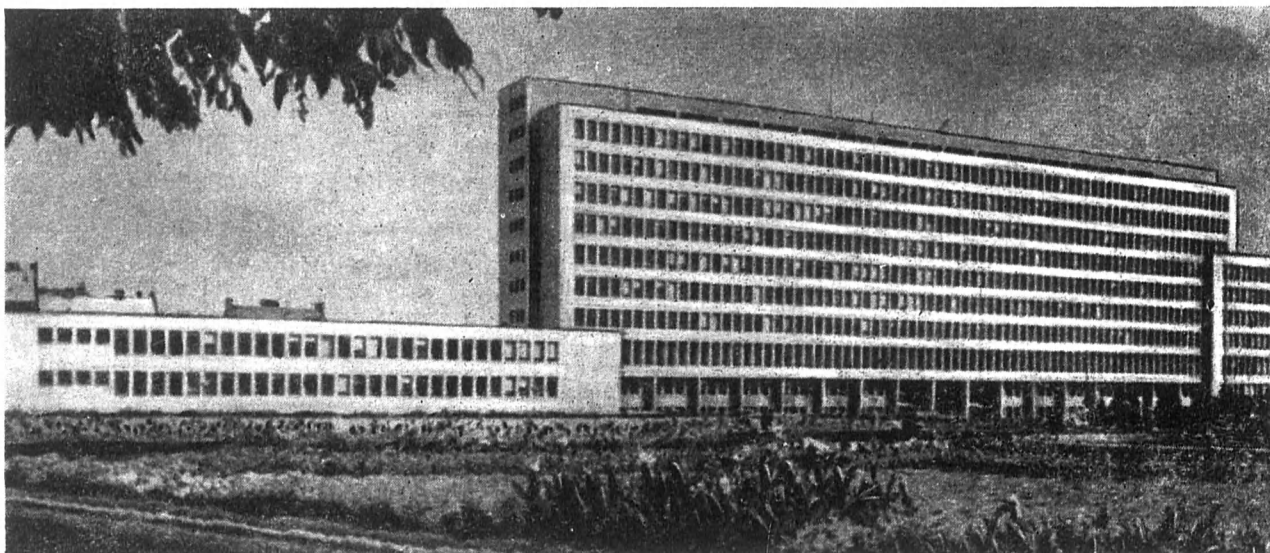
Будова хімічного факультету Сільськогосподарського інституту в м. Нітрі.

БЛАКИТНІ МІСТА

Адміністративний будинок на площі Готвальда в Братиславі.

Надзвичайно мальовнича і різноманітна природа Словаччини. На порівняно невеликій площі — 49 тисяч квадратних кілометрів — можна побачити і лагідні придунайські низини і гірський краєвид прикордонних районів. Майже третина території краю вкрита лісами. Міста і села зосереджені переважно вздовж річок, що являють собою також і головні комунікаційні артерії.

Бурхливий розвиток промисло-

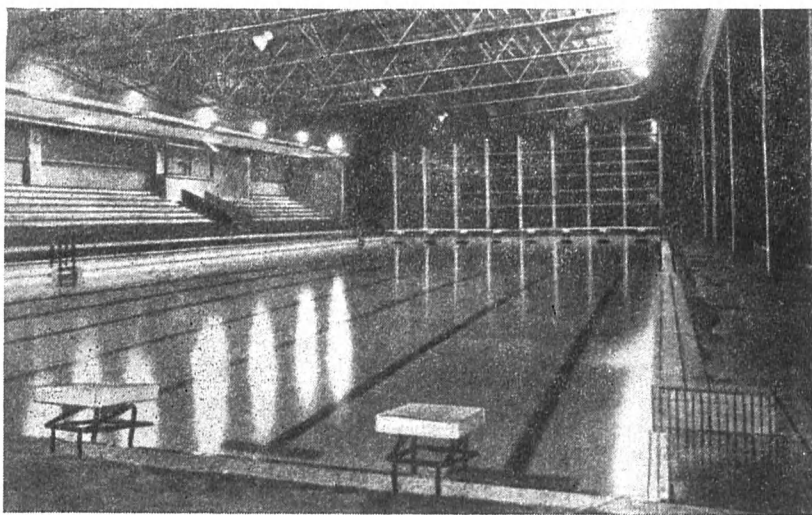
вості Словаччини — будівництво нових фабрик і гідроелектростанцій, великих промислових об'єктів — поставило перед архітекторами і будівельниками Словаччини важливу проблему: створити для трудящих усіх цих новобудов соціалістичні житлові комплекси.

У цьому напрямку зроблено вже чимало: кожна третя словацька сім'я живе у новій квартирі. Але попереду ще грандіозніші завдання.

Швидкий економічний розвиток Словаччини викликає необхідність особливо інтенсивно розгорнути будівництво Братіслави — адміністративного і культурного центру краю, а також Кошіце — головного міста Східної Словаччини.

За роки Народної влади населення Братіслави збільшилось у два з половиною рази. У місті, головним чином на його околицях, виросли нові житлові масиви. Застосування промислових методів і сучасних будівельних конструкцій не тільки знизило собівартість будівництва, але й збагатило архітектуру споруд новими пластичними формами.

Надзвичайно цікаве завдання постало перед архітекторами і будівельниками у зв'язку із спорудженням промислового гіганта — Східнославацької Гути в м. Кошіце. На 1975 рік населення цього міста збільшиться майже вдвоє. У західній частині міста, обабіч головної магістралі виросте нове місто, що називатиметься Луніки. Квартали житлових будинків тут будуть оточені широкими смугами зелені. Кожен квартал на 5—7 ти-

Критий плавальний басейн у м. Жиліні.

сяч жителів матиме власні магазини, лікарні, дитячі ясла, школи й спортивні споруди.

План забудови Кошіце вже реалізується. Протягом останніх двох років у нові квартири тут вселилось близько 2000 сімей.

Ми вже говорили про чарівну й різноманітну природу краю. Не дивно тому, що тут інтенсивно будуються нові туристсько-курортні комплекси. В районах Високих і Низьких Татр збудовані десятки нових готелів, обладнані місця для лижного спорту.

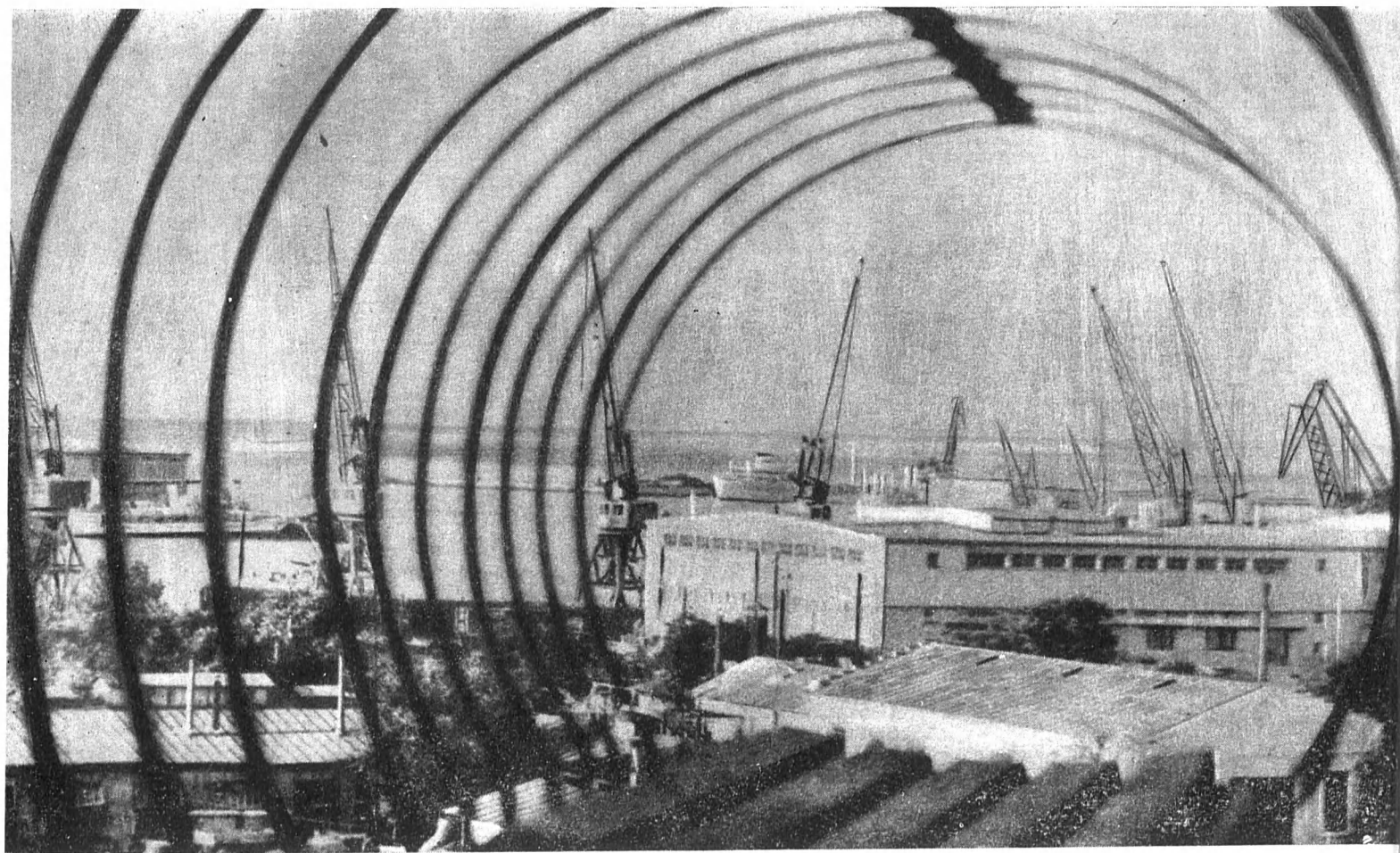
Велика увага приділяється реставрації історичних пам'яток. Словацька Національна Рада проголосила заповідниками шість міст — Левіце, Бардейов, Банську Бистріцу, Банську Штявницю, Кремніце і Братіславу.

Деякі історичні райони цих міст будуть реставровані. Чимало заходів спрямовано й на те, щоб зберегти виняткові цінності народної архітектури, зразки якої можна знайти майже в кожному селі.

У містах Словаччини останнім часом зведено багато громадських будов. Гордістю післявоєнної архітектури краю є комплекси вищих учбових закладів у Братіславі й Нітрі.

Житловий комплекс на вулиці Лютневої перемоги в Братіславі.

ЯН УРБАНЯК

В порту Констанци.

НАД ГОСТИННИМ МОРЕМ

З РУМУНСЬКОГО БЛОКНОТА

Під час поїздки по чорноморським районам Румунії мені постійно пригадувалися стародавні греки і римляни. Інколи розмови з румунами навівали ці згадки, а крім того, про давніх жителів Добруджі свідчать численні розкопки та назви деяких місцевостей, як наприклад селище Овідіу поблизу Констанци.

Багата й цікава історія румунського узбережжя Чорного моря, яке за стародавніх часів називалося «Pontus Euxinus», або «Гостинне море». За легендою, навіть аргонавти побували на цих сонячних берегах, утікаючи з Колхиди із золотим руном.

Втім, наша розмова не про легенди. У містечку Гістрія — близько 50 кілометрів на північ від Констанци — збереглися залишки старогрецького міста Гістрія, яке у VII сторіччі до нашої ери заклали купці й мореплавці з Мілета.

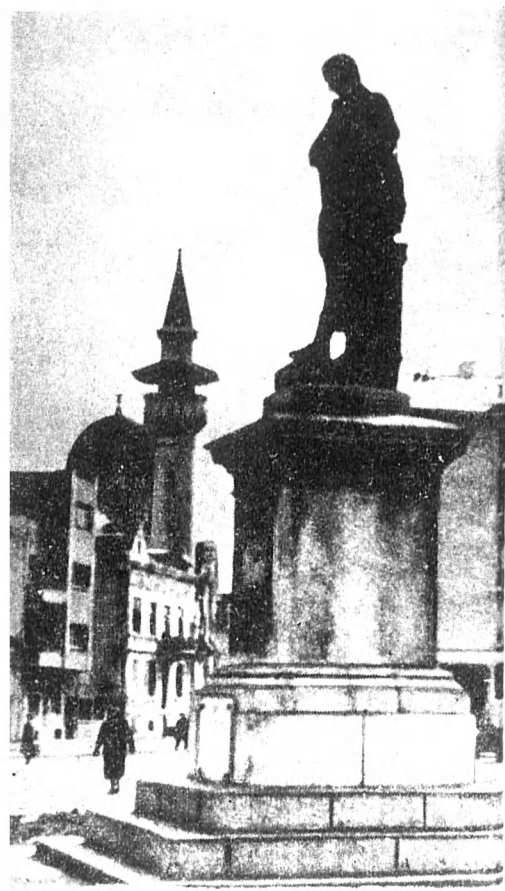
Вони шукали золото (його видобувають тут і зараз), купували зерно, дерево, шкіру, рибу і мед.

У VI сторіччі до н. е. вихідці з Мілета заклали інше місто — Томіс. Після греків тут хазяйнували римляни, а потім візантійські імператори. Ім'ям одного з них — Константина Великого було названо місто Константіана, яке з часом перетворилося на Констанцу (у румунському написанні — Constanta).

Жителі Констанци пишаються тим, що в цьому місті жив відомий римський поет Овідій. Він перебував тут у вигнанні з дев'ятого року нашої ери аж до смерті. На центральному майдані встановлено пам'ятник Овідію.

І все ж таки всі ці пам'ятники й залишки старовини, дбайливо відновлені, — губляться серед багатопверхових житлових будинків і установ, фабрик, заводів, театрів

Пам'ятник поету Овідію в Констанці.

та великих сучасних портових споруд.

Констанца — найбільший в Румунії порт із 150-тисячним населенням. Через нього проходить переважна більшість вантажів республіки.

Оборот зовнішньої торгівлі Румунії зріс протягом шестиріччя, яка закінчується цього року, у 2,3 рази, а новий п'ятирічний план, що його тепер складають, передбачає зростання експорту ще на сорок процентів. У новій п'ятирічці Румунія, що стала на шлях індустріалізації, має намір купити за кордоном чимало сучасних машин, а для цього їй потрібно значно збільшити експорт.

Минулого року майже 68 процентів обороту румунської зовнішньої торгівлі припадало на соціалістичні країни. Дедалі зміцнюються позиції румунського експорту й на ринках Заходу.

Зміни в економіці Румунії позначаються й на структурі її зовнішньої торгівлі. Питома вага машин і технічного обладнання в експорті набагато зросла у порівнянні з 1959 роком. Через Констанцу відправляється в різні країни бурильне нафтове обладнання з Плоешті, трактори з Брашова, електровози з Крайови, різні машини з фабрик Бухареста, Арада, Тімішоари.

Значну частину румунського експорту становлять хімічні продукти з Плоешті й Онесті; текстильні

вироби, з Бухареста, Ясс, Орадя й Сибіу; румунська деревина та кукурдза славиться на світових ринках так само, як і довговолокниста бавовна Єгипту.

Чорноморське узбережжя теж є складовою частиною численних багатств Румунії. Мова йде про туризм. Уздовж берегів на північ і південь від Констанци простягається низка курортних місцевостей — Мамая, Ефоріе-Норд, Ефоріе-Зюд, Мангалія, куди влітку з'їжджаються тисячі румун і туристів з-за кордону.

Туризмові, який стає одним з національних промислів, румуни приділяють велику увагу. Усюди на узбережжі будуються готелі, ресторани, станції обслуговування автомобілів тощо. У відомій Мамайі протягом останніх шести-семи років кількість готелів збільшилася з одного до тридцяти. Туристів приваблює ласкаве сонце, тепла морська вода, прекрасне обслуговування в готелях і ресторанах.

Новобудови Констанци і спорудження чорноморських курортів — це далеко не всі зміни, що сталися у колись відсталій степовій Добруджі. Коли ми проїдемо трохи в глиб країни, то побачимо безліч консервних заводів, фабрик одягу, цементних заводів тощо. У селах височать нові будинки.

Ідучи поїздом з Констанци до Бухареста, ми минали величезну рівнину. Румун, який їхав зі мною, сказав:

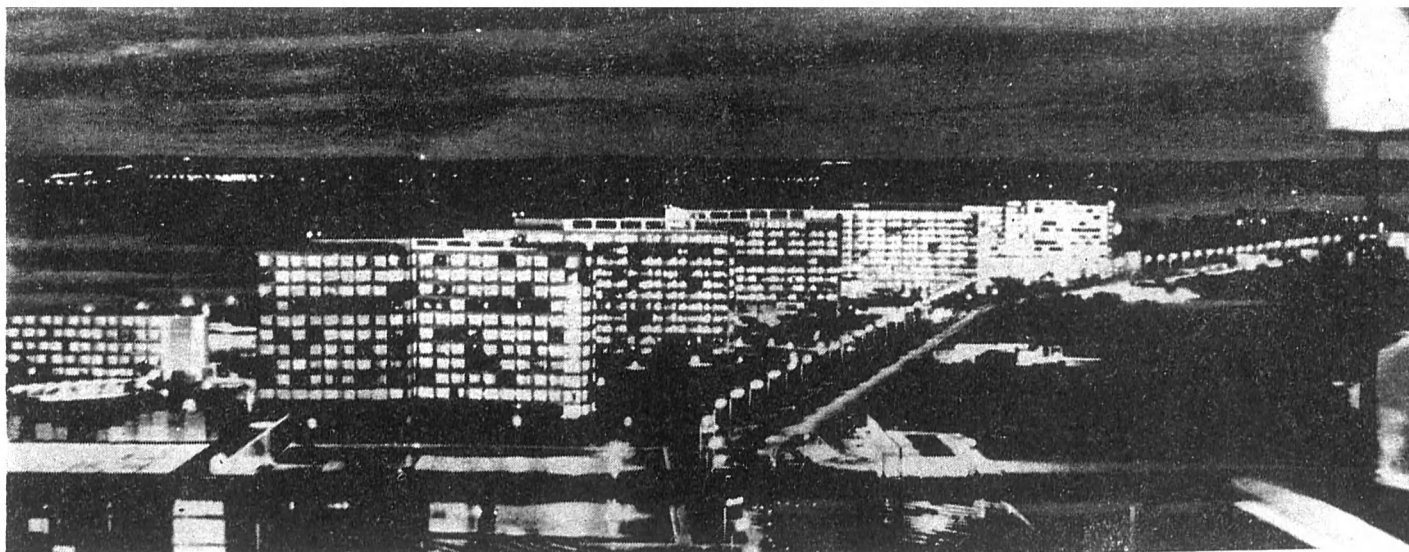
Маленький восьмиметровий маяк, збудований за часів, коли Констанца була генуезькою колонією, і стрункий шістдесятиметровий маяк, споруджений Народною Румунією.

— Це — степ.

— Степ? — перепитав я, здивовано поглядаючи на неозорі кукурдзяні поля.

— Так, — відповів він, — бо ще кілька років тому це був степ.

Румунське чорноморське узбережжя вночі.

На вулицях Рима, як і скрізь у світі, мільйони людей вимагають заборони ядерної зброї. Боротьба народів проти
воєнної небезпеки поєднується з їх боротьбою за демократичні права, за покращання умов життя.

Англійські докери страйкують, виборюючи свої людські права.

1917—1965

Сорок вісім років в історії людства. Одна багатотисячна доля часу, як на землі уже існує рід людський.

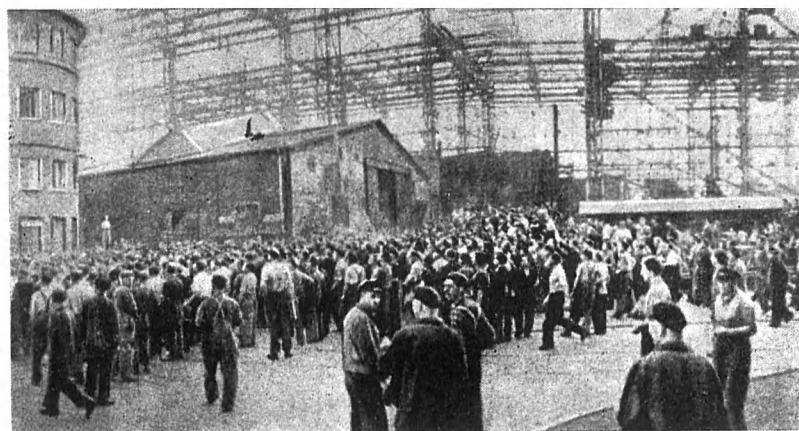
Який це порівняно невеликий час і в новітній історії, можна легко відчутти, згадавши, скажімо, роки 1617—1765. Або 1717—1765. Чи навіть порівняно близькі до нас роки 1817—1865. Теж сорок вісім років, а яким коротким інтервалом видаються вони нам, людям XX сторіччя, сучасникам Великої Жовтневої соціалістичної революції і всіх всесвітньо-історичних подій, що стали можливими внаслідок цієї революції, яка дійсно струнула світом і примусила його різко й безповоротно «повернути в лівий бік!»

1917 року після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на одній шостій території світу народилася Країна Рад. З її народженням почалась нова ера всесвітньої історії. Жовтень змінив історичну долю всього людства, його світло все яскравіше розгорається над планетою, освітлюючи народи всіх континентів шлях до звільнення від соціального ярма, шлях до свободи і незалежності, шлях до соціалізму і комунізму.

Тепер уже 14 країн на земній кулі йдуть шляхом соціалізму. Змітаючи залишки колоніалізму, ши-

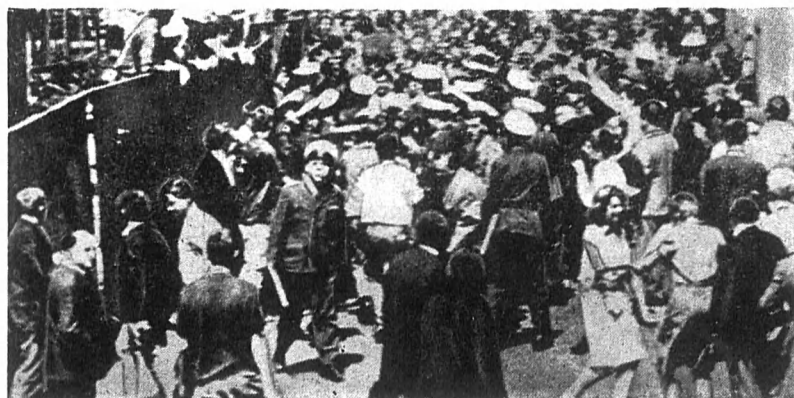

Демонстрація лондонських страйкуючих учителів.

Страйк на Гамбурзькій верфі.

Західнонімецька поліція розганяє студентську демонстрацію.

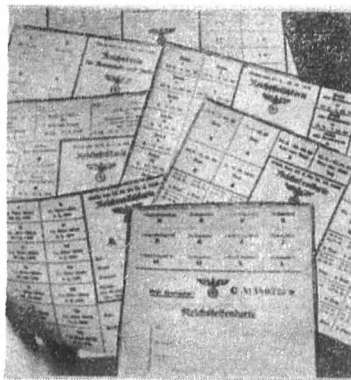

У Західній Німеччині вже продають газові маски на випадок майбутньої війни.

А такі солоденькі картинки рекламують аварійні запаси продуктів для родини на випадок атомної війни.

В боннських канцеляриях лежать заздалегідь заготовлені продуктові картки.

«Коли я згорю від атомного вибуху, то принаймні мій номерок залишиться цілим».

Неонацісти пишуть фашистські написи на могилах міста Бамберга.

рокою рікою розлився національно-визвольний рух.

Чи не правда — як різко змінився світ за цей мікроскопічний з погляду людської історії проміжок часу: 1917—1965!

На картах земних півкуль, які ми почали цю розповідь, видно, як змінився світ за 48 років. Зліва — світ у 1917 році, коли лише одна шоста земної кулі була визволена з-під влади капіталізму. Справа — світ сьогодні. Білим позначено табір соціалізму, а заштриховано території молодих держав, визволених з-під колоніального ярма.

Світ оновлюється й далі. За один лише рік — з 7 листопада 1964 по 7 листопада 1965 року сталося чимало визначних змін.

Дійсно, є з чого радіти всім трудящим світу в день 48 роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. Над усією землею, як справжні маяки свободи, майорять прапори Жовтня. Є чого шаленіти і чого боятися світовій реакції, імперіалізму, на чолі якого стоїть нині світовий жандарм — воєнничий американський імперіалізм.

Імперіалісти відчують тваринний страх перед наступом соціальних і національних визвольних рухів. Старий світ відступає, він прогниває зсередини, але нізащо не піде добровільно до могили, цілком вчасно підготованої для нього історією. Його атомна й ядерна зброя — це справді страхотливий засіб знищення сотень мільйонів людей у перші ж хвилини після початку готованої ним війни. І тому в наш час особливо потрібна пильність народів і активна, наступальна діяльність всіх людей доброї волі проти паліїв нової війни.

Імперіалізм нізащо не піде добровільно з історичної арени, але і внутрішнє становище в капіталістичних країнах, і могутній національно-визвольний рух в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, і грандіозне зростання сил соціалізму показують, що загибель імперіалізму неминуха.

Зібрані тут фотодокументи виразно свідчать про те, який нетривкий ґрунт під ногами капіталізму, як все більше й більше розхитуються основи цього останнього несправедливого суспільного ладу. Ми наводимо тут розрізнені

епізоди життя, що точиться в капіталістичних країнах, але й такі окремі картини класових боїв, масових демонстрацій, національно-визвольної боротьби, красномовно ілюструють загальну політичну кризу, яка охоплює капіталістичний лад у цілому світі.

У боротьбі проти фашизму й реваншизму виступають багатотисячні демонстрації трудящих в цілому світі.

Колона страйкарів із Західної Англії висаджується в Лондоні, на вокзалі Ватерлоо. Вони оточили будинок парламенту і вимагають, щоб політику цін було переглянуто.

Вийшли на демонстрацію й англійські вчителі. Їх вимога — підвищення заробітної плати. Тисячі учителів Лондона пройшли з плакатами центром англійської столиці. Звичайно, на самому початку колони демонстрантів негайно з'явився поліцай.

Федеративна Республіка Німеччини — країна широко розрекламованого «економічного чуда». Страйкують робітники великої Говальдт-верфі в Гамбургу. До страйкарів-робітників приєднуються і студенти. Продовжувати освіту для багатьох із них через надто високу платню за навчання стає практично неможливо. Поліція західнонімецького міністра внутрішніх справ Хехерля замість академічних лекцій пропонує студентам-демонстрантам «практичні вправи» із застосуванням гумових кийків.

І в той час, коли на поліпшення умов життя робітників і селян «не вистачає» грошей, мільярди й мільярди доларів, марок, фунтів стерлінгів ідуть на озброєння. Західнонімецькі реваншисти дедалі активніше готуються до війни. Ми друкуємо кілька фотографій, які показують обстановку воєнної істерії в Бонні.

У Західній Німеччині вже випускають у продаж так звані «Фольксгазмаскен» — «народні протигази» — на випадок можливої газової війни.

У канцеляріях магістратів заздалегідь заготовлені продуктові картки для запровадження нормованого харчування в воєнний час...

Американські бази за океаном.

Марш грецьких прихильників миру.

Японські робітники вимагають вигнання з порту Сасебо американського підводного атомного човна «Снук».

Токійська поліція розганяє демонстрантів.

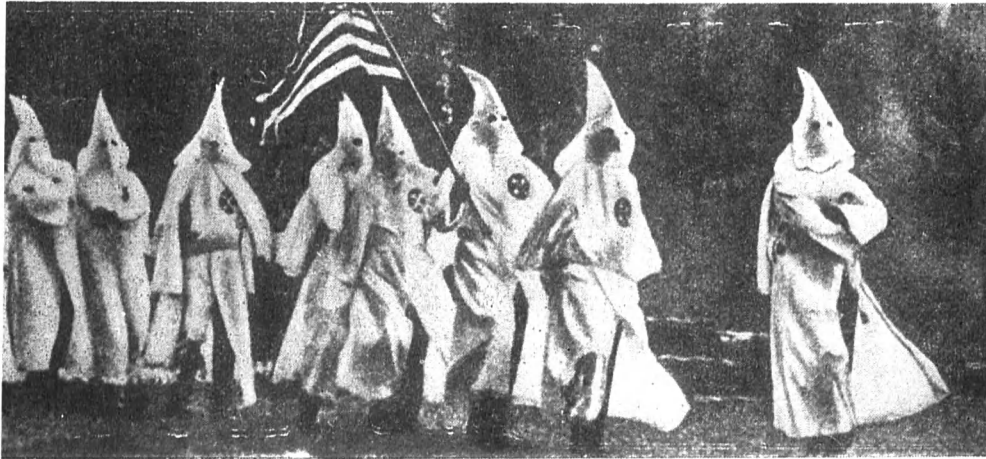

Демонстрація перед Білим домом.

Куклукекланівці у своїх зловісних балахонах вийшли на черговий погром...

«Лежача демонстрація» в Вашингтоні

А от один із рекламних плакатів, випущених у ФРН,— «необхідний раціон на родину з чотирьох чоловік», який продається комерційними фірмами для західних німців, що хотіли б забезпечити себе продуктами під час ядерної війни.

Дівчинка шкільного віку безтурботно посміхається, тримаючи в руках не іграшку і не медальйон, а «пізнавальну марку» з номером і прізвищем. Цю марку надягнуто на неї для того, щоб можна було встановити ім'я й прізвище дівчинки, якщо її мертве тіло буде спотворене внаслідок вибуху атомної бомби. Якими наївними очима, з якою широкою посмішкою вдивляється це несвідоме дитя в жахливі перспективи, що для неї намічають нелюди — палії нової війни!

А вони готують війну, і знову, як в часи гітлерівського рейху, закликають до погромів, малюють огидну павучу свастику. На цвинтарі в західнонімецькому місті Бамберг неонацистські бандити споганили могили, написавши на них антисемітські гасла й намалювавши свастику.

Імперіалізм несе нові війни, нові страждання людству. Карта військових баз США — неспростовний документ справжніх намірів імперіалістів.

Ось яким «захисним кордоном» оточує нашу країну і інші соціалістичні держави американський імперіалізм. База за базою — в басейні Балтики й у деяких північних країнах, починаючи від Гренландії, Ісландії — і все ближче до наших західних кордонів — у Федеративній Республіці Німеччини, Англії, Данії, в країнах Південної Європи, Близького Сходу, в Північній Африці. У Канаді, на Азорах і в Південній Америці. На Тихому океані і Південно-Східній Азії. На карті не можна показати «маневруючих баз», усіх тих підводних човнів, озброєних ракетами «Поларіс».

Про що свідчить цей частокіл баз, ці «зуби дракона», які американські імперіалісти виставили на десятках тисяч миль світових просторів! Про горячкові готування до нової світової бойни.

П'ятнадцять тисяч чоловік марширували в «Марафонському поході» із знаменитого містечка Ма-

рафон у Греції до столиці країни Афін, несучи антивоєнні плакати і виголошуючи вимоги зупинити злочинну діяльність паліїв нової війни.

Коли до японського порту Са-себо прибув американський атомний підводний човен «Снук», тисячі японських робітників вийшли на демонстрацію, вимагаючи, щоб «Снук» негайно забирався геть з японських територіальних вод. Люди вимагали припинення мілітаристських переговорів між японськими та південно-корейськими імперіалістами. Японська поліція кийками розганяла учасників багатотисячної демонстрації.

Студенти-демонстранти у Вашингтоні влаштували «сидячий страйк» перед Білим домом і висіли антивоєнні плакати на одному із пам'яників американської столиці.

Жорстокі класові битви розгорталися в багатьох містах Сполучених Штатів Америки. Відбулися справжні бої між поліцією і доведеним до відчаю негритянським населенням Гарлема в Нью-Йорку, а також в інших містах США, особливо на Півдні.

Заворушилися члени фашистської терористичної організації Ку-клукс-клан. Палають вогненні хрести в містах Південних штатів, куклукскланівці (кажуть, що сама назва цієї організації — це наслідування звуків, які видає затвор гвинтівки, коли заганяють в ствол патрон) вчиняють криваві розправи над знедоленим негритянським населенням США. Прихильники найжорстокіших методів пригноблення й дискримінації негритянського населення, куклукскланівці заявляють, що визвольний рух у країні є наслідком «комуністичних інтриг» і звинувачують навіть президента Джонсона в тому, що він є «агентом червоних» і що державний апарат США «перебуває в комуністичних руках».

На боротьбу проти негрів і прогресивно настроєних білих громадян США, які виступають поруч із ними проти расової дискримінації, виряджаються поліцейські й військові загони. Військові підрозділи спеціально готуються для нападів на мирні демонстрації.

На Пенсільванія-стріт у Вашингтоні поряд із Білим домом відбу-

Американських солдатів навчають вже спрямовувати зброю проти власного народу.

Собаки проти мирного населення! Зовсім за гітлерівським зразком...

Поліція бореться з «небезпечним політичним злочинцем...». На дітей у них сили вистачає!

Американська поліція лютує в негритянських кварталах Лос-Анжелоса.

Проти негрів спрямовують не лише кийки, а й сльозоточиві гази.

ваються «лежачі демонстрації». Доведені до відчаю, негри лягають поперек вулиці, щоб зупинити автомобільний рух і примусити владу звернути на них увагу.

І «увагу» звернуто! Поліція мордує демонстрантів й тягнуть їх до загразованих автофургонів.

На людей нацьковують собак. Чим відрізняються подібні дії американської поліції від звірств, які вчиняли гестапівці, що теж нацьковували вівчарок на мирне населення окупованих країн!!

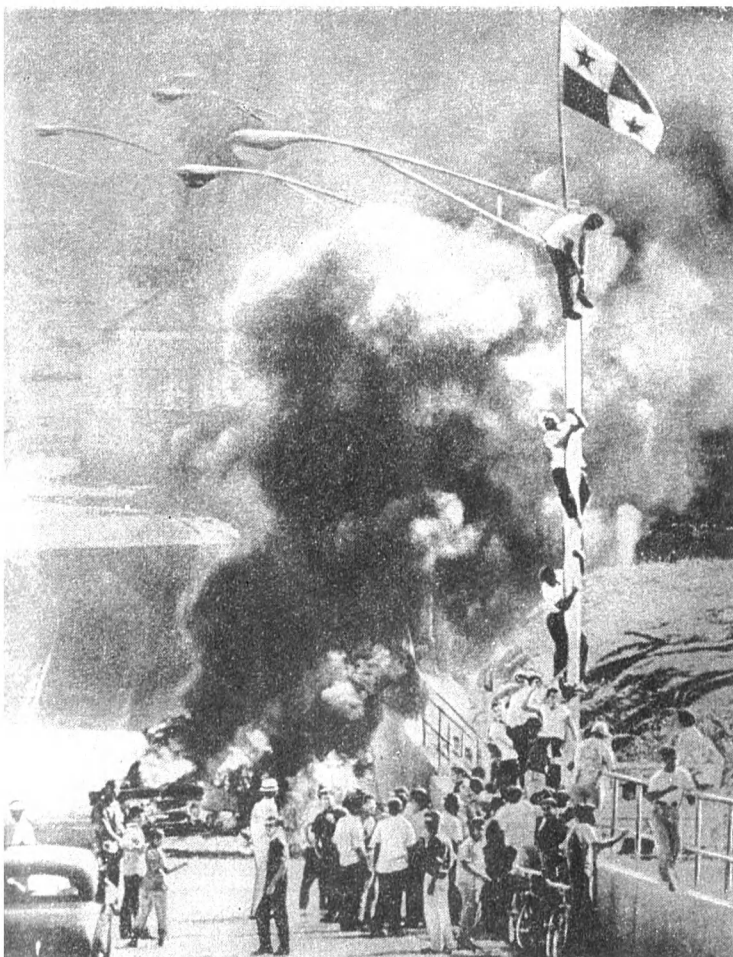
Поліція не зупиняється перед тим, щоб бити гумовими кийками жінок і дітей. Усі злочини реакціонерів залишаються без покарання. В штаті Алабама, наприклад, 300 расистів зібрали 20 тисяч доларів, щоб найняти адвокатів для захисту осіб, які стріляли в негрів.

Нещодавно весь світ сколихнули звістки про справжні побоїща в Лос-Анжелосі й інших містах США. В Лос-Анжелосі вбито десятки й поранено багато сотень негрів, у вогні згоріли кілька кварталів негритянського гетто. Поліція жорстоко розправлялася з учасниками демонстрацій. Реакція не зупиняється ні перед чим. В багатьох містах США, де прокотилася хвиля народного гніву, було вжито сльозоточиві гази. Така розправа з беззбройними людьми відбулася, наприклад, у місті Камден, де по-

Вулицями Афін пройшли демонстранти з антиамериканськими плакатами і портретами вбитого реакцією студента Петруласа.

Палають американські автомобілі в Панамі. Гордо майорить над країною її національний прапор.

Перед посольством США у Чілі демонстранти спалюють американський прапор.

Повстанці в горах Болівії.

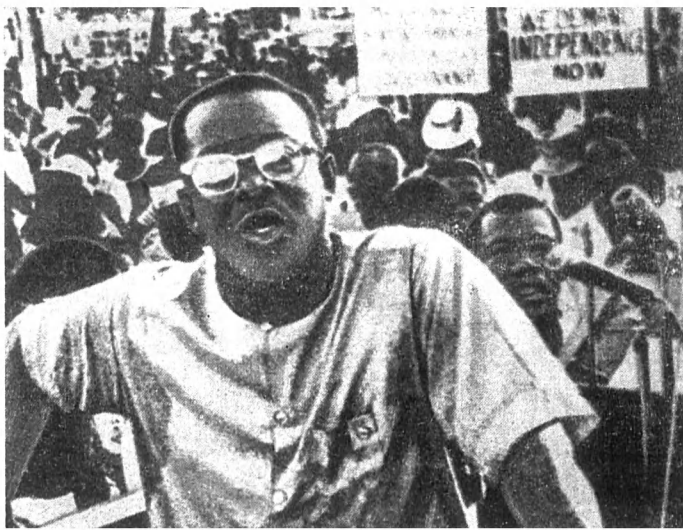
ліція розігнала колону негрів, які йшли з плакатами по вулицях міста, вимагаючи припинення расової дискримінації.

А тепер перенесімося до зовсім іншої країни, на південь Європи, до багатотраждальної Греції, яка в післявоєнні роки все більше й більше підпадає під політичну й економічну залежність од Сполучених Штатів Америки.

Влітку й восени цього року вулиці грецької столиці — Афіни стали свідками могутніх багатотисячних демонстрацій народу проти американських імперіалістів і внутрішньої реакції, за підтримку законного уряду. Демонстранти несли плакати антиамериканського змісту.

Заворушення в Афінах почалося з того моменту, коли три тисячі студентів вийшли на вулиці з протестом проти вимушеної відставки уряду на чолі з Папандреу. На вулицях до студентів приєдналося не менше тридцяти тисяч жителів грецької столиці. Почалися справ-

Народ Британської Гвіани вимагає повної незалежності.

Перуанська поліція арештовує партизана.

Народ Домініканської республіки із зброєю в руках боронить свої права.

жні бої з поліцією, яка пускала в хід гранати з отруйними газами, зброю, гумові кийки тощо. Під час сутичок із поліцією було вбито студента Сотіріоса Петруласа. Через два дні багатотисячна демонстрація, несучи труну з Петруласом і численні плакати з протестами, вийшла на афінські вулиці.

Повернімося знову до Західної півкулі. На цей раз звернімо свою увагу на країни Південної Америки.

Славетний острів Свободи — Куба — з його семимільйонним населенням стоїть нерушимо, як форпост переможного соціалізму. Приклад Куби надихає народи інших латино-американських країн на боротьбу з імперіалізмом США за свою власну свободу.

Боротьба народів цих країн дуже нелегка. В більшості із них при владі стоять маріонеткові уряди, яких підтримує північно-американський імперіалізм, великі монополії США. Відомий американський концерн «Юнайтед Фрут компанії» нав'язує свою волю багатьом так званим «банановим республікам». Воячина в цих республіках, підкуплена імперіалістами США, влаштовує перевороти, захоплює владу, розправляється з тими політичними діячами, які наважуються виступати проти свавілля янкі. Однак у цих країнах зростає всенародний рух Опору, міцніють партизанські загони. Немає, здається, зараз такої країни Центральної й Південної Америки, в якій не бував би вогонь національно-визвольної боротьби.

Панама, республіка, перерізана всесвітньовідомим каналом, який сполучає Тихий і Атлантичний океани. Цей канал — свого роду символ панування США над його південними васалами. Але і в Панамі відбуваються бурхливі демонстрації проти американського імперіалізму. Демонстранти піднімають над рідною землею національний прапор Панами, палять автомобілі янкі.

У Болівії страйкуючі гірники організували бойові загони, які із зброєю в руках виступили проти своїх експлуататорів, проти «власного уряду», маріонетки Сполучених Штатів.

Боротьба проти колоніальної за-

лежності перехльоснулася і в колонію британського імперіалізму — Британську Гвіану. Десять тисяч її мешканців вийшли на вулиці столиці Британської Гвіани Джорджтауна, вимагаючи незалежності для своєї батьківщини.

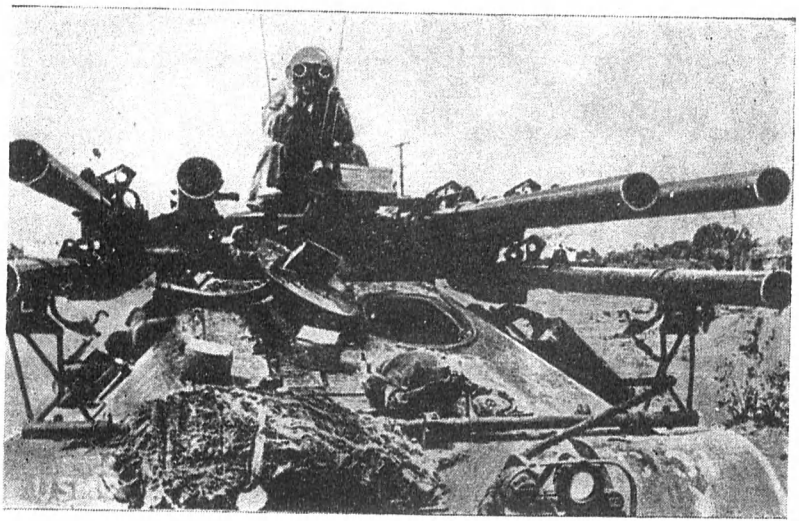
Найбільш бурхливі події влітку цього року відбувалися в Домініканській республіці. Тисячі домініканців на чолі з керівником конституційного уряду республіки полковником Кааманьо, взявши в руки зброю, виступили проти військової хунти, очолюваної генералом Імберто, слухняним виконавцем волі Вашингтона.

Американські імперіалісти вживають гарячкових заходів, щоб придушити визвольні рухи в латино-американських країнах. У деяких із них вони діють руками своїх маріонеток, різних військових хунт. В інших місцях вони висаджують свої війська, до зубів озброєні загони головорізів.

У Перу реакційна влада намагається всіма силами боротися проти все дальшого розгортання партизанського руху. Поліція проводить масові арешти, кидаючи за ґрати всіх запідозрених у симпатіях до «червоних».

До дії готові танки, скорострільні гармати. У «вояки» без честі й совісті, вбивці мирного населення, сверблять руки: він має виправдати солідні гроші, які виплачує йому і подібним до нього найманцям штаб північно-американського імперіалізму — Пентагон.

Американські солдати марширують по вулицях Сан-Домінго. «Ми

Залізна п'ята американської вояччини.

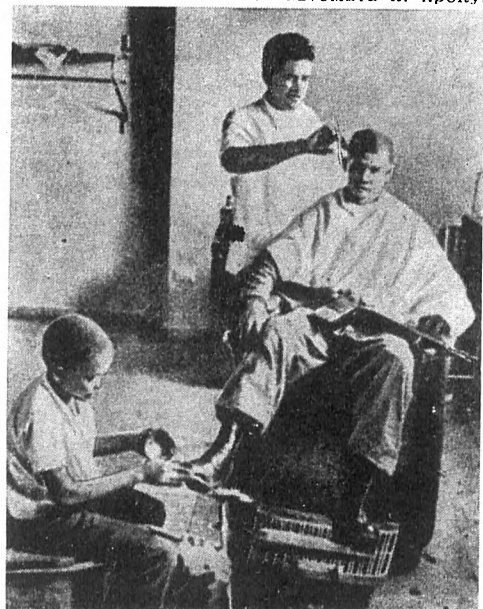

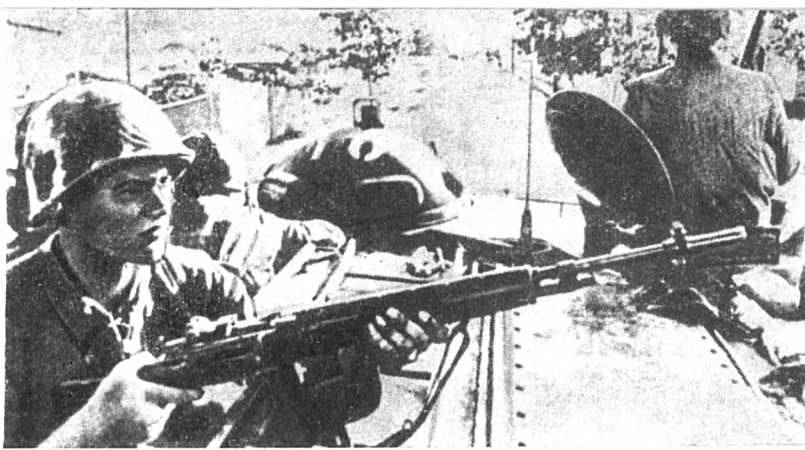
Американські солдати на вулицях Сан-Домінго.

«Янки, забирайтеся геть!» — такими написами зустрічають їх скрізь.

Без автомата ні кроку.

Американська зброя проти домініканського народу.

Розгін демонстрантів.

Поліція обшукує «підозрілих осіб»...

...заарештовує... і до в'язниці!

прийшли сюди захищати мир в басейні Карібського моря!» — цинічно брешуть криваві пси імперіалістів. З ненавистю дивляться на них домініканці.

І дійсно, перше, що агресори побачили на домініканських вулицях — це заклики: «Янкі, забирайтеся геть!»

Навіть голячись у вуличного перукаря, американський солдат не наважувався випустити карабіна із рук.

Американська воячина сіє терор і смерть у латино-американських країнах. Вона розганяє народні маніфестації. Обшукує мирних жителів, поставивши їх обличчям до стінки. Заарештованих тягнуть у в'язниці, піддають тортурам. Та всіх вони не ув'язнять і не закатують!

Палає вогнем визвольної боротьби багатосотмільйонний континент Південної Америки, горить ненавистю до загарбників-янкі.

Одним із найбільш «гарячих» пунктів на земній кулі був і лишається район Південно-Східної Азії. Недарма американські імперіалісти оточили його півкілцем своїх баз. На карті, яку ми нижче подаємо, показано, як американські імперіалісти розбійничають у цьому районі, віддаленому на багато тисяч кілометрів од берегів США.

В Гонконгу й на Тайвані, на філіппінських островах Лусон і Мінданао, у Малайзії, у Південному В'єтнамі і Таїланді розташовано американські й англійські авіаційні і військово-морські бази, ракетодоми. Американські й англійські війська чинять на землях південно-азіатських країн тисячі убивств, їхні літаки скидають бомби на мирних жителів, вони застосовують нападм і отруйні гази. Американський 7 флот патрулює біля берегів Північного В'єтнаму, по-хижацьки бомбардує мирні міста й селища.

На Філіппінах, де американці контролюють золоті й хромові копальні, перебуває понад 10 тисяч військових моряків і льотчиків США. Понад сто тисяч американських солдатів уже кинуті на територію Південного В'єтнаму, і їхня кількість усе збільшується. В Малайзії, цій штучно утвореній маріонетковій державі, колонії анг-

Американський імперіалізм в Південно-східній Азії.

Нові американські частини висаджуються у Південному В'єтнамі.

ліських імперіалістів, нині перебуває понад 50 тисяч іноземних солдатів і 80 англійських військово-морських кораблів. Понад 10 тисяч американських солдатів скупчені на території Таїланду.

Американські літаки бомбардують землі Північного і Південного В'єтнаму, а також Лаосу і Камбоджі.

Нові мільярди доларів витрачає і нові десятки тисяч солдатів відряджає президент Джонсон, розпалюючи полум'я війни у В'єтнамі. Щодня до південно-в'єтнамських портів прибувають кораблі із солдатами морської піхоти й військовою технікою. Американських імперіалістів мало хвилює те, що вони зазнають у В'єтнамі великих втрат у живій силі й техніці, що до Сполучених Штатів кожного дня відправляють труни з тілами загинувших американців.

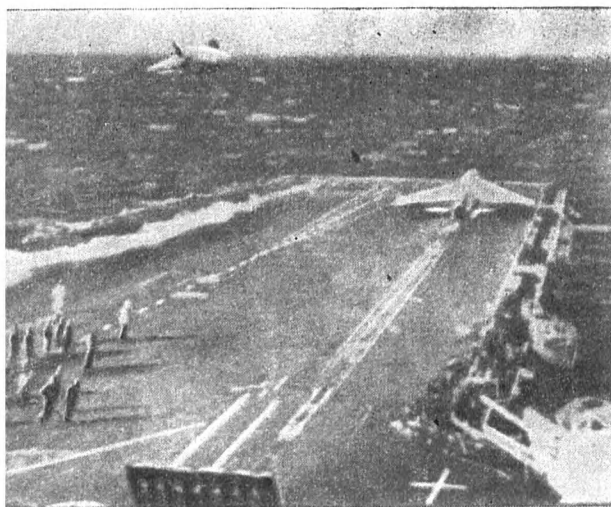
Американська вояччина кинула проти волелюбного в'єтнамського народу новітні засоби знищення. З

Ще одного американського стерв'ятника збито!

Американські авіаносці біля берегів В'єтнаму.

Газова атака. Інтервенти застосовують проти в'єтнамського населення отруйні гази.

Він «переміг!» Янкі дуже хоробрі, коли мають справу з дітьми.

Жертви агресорів.

палуб авіаносців 7 американського флоту один за одним злітають бомбардувальники — щоб скидати бомби на мирні міста і селища В'єтнаму, поливати їх напалмом. Ними керують професійні вбивці, на зразок такого собі Роберта Шумейкера, літак якого було збито над Північним В'єтнамом. Війська американських інтервентів застосовують також отруйні гази.

Веселі, задоволені високою платнею, яку вони одержують за свої злочини, американські повітряні пірати розходяться по літаках. А їхні «радники» й «інструктори» в цей час розбійничають на суходолі.

З ким воює американська воячина! Кілька фото, які ми тут подаємо, показують, що нелюди в сталевих шоломах найбільше любляють мати справу з тими, хто неспроможний чинити їм опір: з малими дітьми. Он, подивіться — «хоробрий» янкі «бере в полон» двох маленьких в'єтнамців. А дитина, що підняла руки, здаючись нападникам — чи не правда, вона дуже схожа на «небезпечного повстанця», проти якого треба скеровувати зброю американського імперіалізму!

Море сліз, безліч страждань приносять мирному населенню В'єтнаму американські імперіалістичні звірі. Тисячі знедолених, позбавлених даху над головою родин блукають серед згарищ. Тисячі дітей втратили своїх батьків, багато з них самі стали жертвами агресії. А як розправляються янкі із чоловіками, які потрапляють їм до рук! В'єтнамського партизана катують, годинами вливаючи в нього літр за літром воду, і вимагають, щоб він виказав розташуван-

ня своєї бази в джунглях. Коли він все ж таки відмовився відкрити таємницю, його вбили.

Але ніякі катування, ніякі звірства не здатні зламати волю в'єтнамських патріотів. І незважаючи на безупинне перекидання все нових і нових частин морської піхоти США до В'єтнаму, незважаючи на нові й нові асигнування, всієї військової могутності найбільшої капіталістичної країни світу, США, не вистачає, щоб подолати опір народу, який бореться за свою незалежність. Визвольна армія В'єтнаму міцніє з кожним днем, її ряди поповнюються солдатами, ладними боротися за визволення своєї країни аж до повної перемоги. Частішають сміливі наскоки партизанів на льотні бази американської авіації, і десятки стервятників згорають на землі, так і не встигнувши зробити свої перші бойові вильоти.

Янкі виїжджали до Сайгону, переконані, що війна у В'єтнамі буде легкою прогулянкою. Вони навіть захопили із собою групи шансонеток. Та чимало глядачів таких розважальних вистав повертаються додому в трунах.

Брудна війна у В'єтнамі викликає все більше обурення в усіх кутках земної кулі. В багатьох країнах світу відбуваються мітинги протесту проти війни, демонстрації з вимогою припинити це криваве злочинство.

Після допиту. Але ніякі катування не здатні зламати волю в'єтнамських патріотів.

Лави Визвольної армії увесь час зростають.

Падають знищені на землі американські літаки. Чимало стервятників й злетіти не встигло.

Артистки з США, що прибули у Південний В'єтнам розважати американських солдатів...

І їхня вчорашня аудиторія.

Дружини мобілізованих перед будинком ООН у Нью-Йорку.

Студентська демонстрація в Торонто.

У самих Сполучених Штатах дружини американських солдатів, мобілізованих на війну, демонструють разом із своїми дітьми в Нью-Йорку перед будинком ООН, вимагаючи відкликання своїх чоловіків із Південно-Східної Азії.

Студенти канадського міста Торонто вийшли на вулиці з плакатами, на яких написано: «Припинити убивство!», «Кінчайте це безумство!»

Симпатії народів світу та їхня активна підтримка — на боці мужнього волелюбного в'єтнамського народу, а це є запорукою того, що американські імперіалісти неминуче зазнають поразки в цій ганебній війні.

Земля горить під ногами імперіалістів не лише на південно-американському й азіатському континентах. В Африці, на Чорному континенті, де переважна більшість країн уже визволилася з-під колоніальної залежності й бореться проти неоколоніалізму, не припиняється боротьба на територіях, які ще перебувають в підневільному стані. Недарма сам містер Джон Сміт, прем'єр-міністр Родезії, змушений тренуватися з стрільби: адже наближається час, коли небезпека може загрожувати і його міністерському палацові.

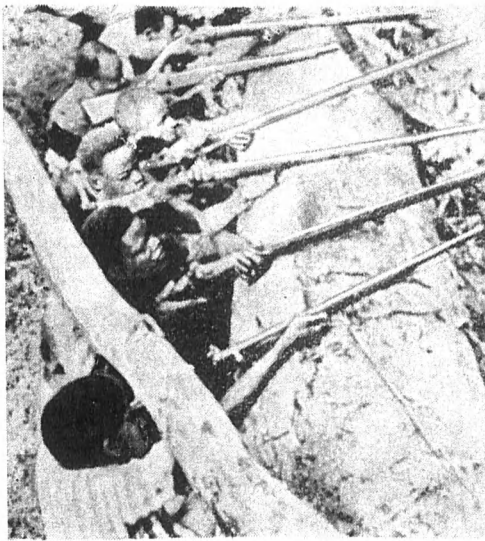
Нові й нові підрозділи повстанців, ладні боротися не на життя, а на смерть за незалежність своєї батьківщини, навчаються в африканських джунглях військової майстерності. Чи допоможе містерові Джону Сміту його рушниця!

В «португальській» Анголі діють уже не групи повстанців, озброєних списками й палицями, а натреновані, навчені вправлятися з сучасною зброєю частини визвольної армії. Вони являють собою грізну бойову силу і в джунглях відчувають себе повновладними господарями. Португальські плантатори вже не наважуються виходити з дому без рушниці на плечі.

Минули часи, коли світ був роз'єднаний і імперіалістам легко було чинити свої злочини, маючи справу лише з неозброєними, неорганізованими тубільцями. Нині, завдяки могутності Радянського Союзу й усього соціалістичного табору, завдяки підтримці всіх чесних людей світу, кожен акт імперіалістичного злочинства викли-

Містер Сміт на всякий випадок вправляється з рушницею...

І родезійські повстанці теж.

Повстанці почувують себе тут, в джунглях, як удома.

кає опір волелюбних народів, могутні хвилі протесту в усіх кутках земної кулі. Навіть в далекій північній країні Норвегії злочини расистського південно-африканського уряду Фервурда викликали могутню хвилю маніфестацій.

* * *

Ні, буржуазія не може розраховувати на спокійне життя. Загострення класових боїв, соціальні потрясіння струшують основи капіталізму.

В 90 країнах світу існують і діють Комуністичні партії, що нараховують близько 46 мільйонів комуністів. Майже півсторіччя прокладає наша країна нові шляхи суспільного розвитку для всіх народів світу. І вона впевнено, крок за кроком, випробуваням ленінським курсом йде вперед, батьківщина Великого Жовтня.

Даремно намагаються верховоди імперіалізму зупинити ходу історії. Все одно на зміну світові визиску, зла, неправди прийде нова ера в житті людства — світла ера комунізму.

А білі плантатори вже не наважуються й кроку ступити без рушниці.

Норвежці маніфестують проти південно-африканських расистів.

ПОТИСК БРАТНЬОЇ РУКИ

Гвінейський поет Фодeba Кейта побачив, як на ланах його рідної країни працюють потужні трактори, надіслані сюди з Радянського Союзу. Вражений цим видовищем, він написав захоплені вірші: «Гомін Жовтневої революції Докотився до нашої Африки, Я почув його бадьорі звуки В цьому тракторному гуді...»

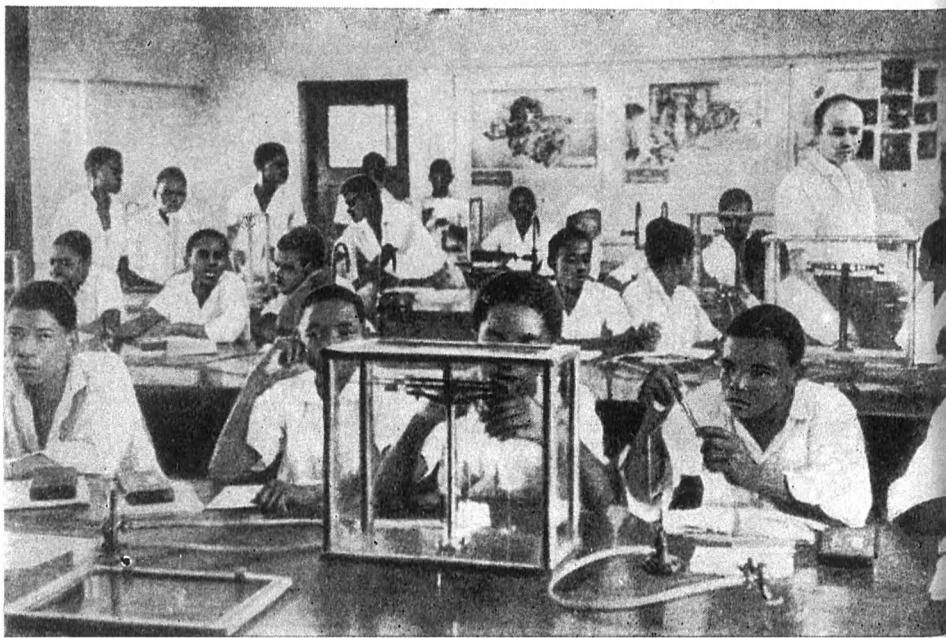
Відгомін Великого Жовтня ось вже 48 років котиться по нашій планеті, щоразу досягаючи найвіддаленіших її кутків. Він пробуджує гігантські сили, що таяться в масах пригноблених народів Азії, Африки та інших континентів, надихаючи ці народи на боротьбу за своє національне і соціальне визволення.

Чорний континент... Континент невимовного безправ'я, нечуваного визиску людей, безмежних людських страждань. Буржуазні історики і соціологи, намагаючись виправдати і увічнити колоніалізм, витратили море чорнила і гори паперу, щоб довести, нібито корінне населення Африки самою природою позбавлене здатності до самостійного використання незліченних багатств цього континенту, навіть до опанування елементарної освіти.

Але історія нашого часу, невблаганно посуваючись уперед, нещадно викриває ці побрехеньки.

Грандіозна споруда в Асуані стане величним монументом дружби, братерства, допомоги — всього, з чим приходять в молоді незалежні країни посланці Радянського Союзу.

На далекому Занзібарі молодь набуває знань в школі, яку звели для неї друзі з Німецької Демократичної Республіки. І навчають цю молодь педагоги й фахівці, що прибули сюди з Берліна.

Про щирість допомоги з боку соціалістичних країн могли б розповісти й ці дівчата з Гани. Школа, де вони вчаться, — також безкорисливий подарунок друзів.

Африканські країни, колишні колонії імперіалістичних держав, одна по одній виборюють собі незалежність, стають на шлях самостійного державного існування. Ніщо вже не може зупинити цей могутній рух сучасності. Колоніалістам доводиться рахуватися з цим незаперечним фактом історії, але вони маневрують, вдаються до обману, хитрощів і підступності, щоб якось продовжити своє панування в колишніх колоніях чи принаймні зберегти для себе певні економічні і політичні позиції.

І в лексиконі імперіалістів з'явилася слово «допомога», — але якої безмірної облудності і ханжества сповнено воно у них. «Допомога» у розумінні колоніалістів перетворилася на підступний засіб продовження колоніального панування під новою вивіскою, на засіб збереження в Африці та в інших місцях позицій капіталістичних монополій.

Але і цей маневр колоніалістів зазнає поразки. День у день викривається підступність так званої «допомоги», її справжній характер, цілі і наслідки. Самі буржуазні «фахівці» з питань тої «допомоги» змушені визнавати цей факт. Один з них, американець Д. Сідней, писав недавно на сторінках «Юнайтед Стейтс ньюс енд Уорлд ріпорт»:

«У більшості країн внаслідок нашої допомоги становище дуже мало змінилося, а в деяких місцях життєвий рівень населення навіть знизився...»

Дуже одверте і красномовне визнання!

Простому і хорошему слову «допомога» повернули його благородний зміст соціалістичні країни, що простягнули руку дружби народам всіх континентів, які ста-

ють на шлях самостійного державного розвитку.

Гвінейський поет був захоплений видовищем радянських тракторів в Африці. Але це лише один маленький епізод взаємовідносин між незалежними африканськими державами і країнами соціалістичного табору. Починаючи від епохальної справи — будівництва Асуанської висотної греблі в ОАР

і кінчаючи такими буденними, як спорудження шкіл для африканських дітей, лікарень тощо — скрізь, на кожному кроці проявляється дружба і безкорислива допомога табору соціалізму африканським народам, які скинули колоніальне ярмо і впевнено йдуть шляхом нового життя. І гвінейський поет мав цілковиті підстави написати й такі рядки:

«Друзі прийшли на допомогу,
Я відчуваю потиск братньої
руки...»

Два покоління сучасної Африки. Одне, що зазнало на собі всі «принади» колоніального панування, і друге, для якого колоніалізм стане далекою історією.

Слуга

ПАНА ГРАФА

ПОВІСТЬ

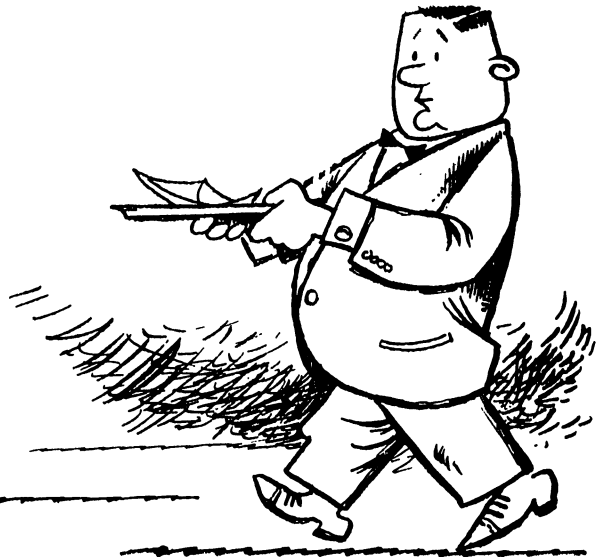
Розділ I

Про своїх кузин-аристократок мій пан висловлювався досить різко й соковито, проте мені зачіпати цю тему не дозволяв.

І все ж таки я думав про них те саме, що й він, бо за довгі роки служби в палаці мені доводилося дещо чути про сімейні таємниці людей «блакитної крові». Щоправда, одного разу я таки необережно висловився про панових кузин, і він добряче вилаяв мене, закінчивши свою тираду прислів'ям про «хама й пана». Відтоді я вирішив тримати язика за зубами. Ненавиджу, коли мене лають безневинно. Нічого не вдієш, йому можна говорити що завгодно, бо він — один із найбільших аристократів нашого краю, а мені краще мовчати, я — простолюдин... Не варто доводити те, що давно всім відоме.

Мій пан часто нарікав на зрадницю-природу, яка його, нащадка славетного роду Речі Посполитої, наділила незavidною зовнішністю. Зате на розум він не скаржився.

Я звичайно, не маю на увазі того, що він закінчив два факультети — один у Сорбон-

ні, другий — в Оксфорді, бо давно переконався, що ідіоти трапляються і серед тих, хто має в кишені диплом. Що ж стосується графа, то він відзначався чималою такою допитливістю, глибоким знанням людей і життя. Саме тому я і любив з ним поговорити й мушу сказати, що граф теж любив поговорити зі мною на різні теми.

— Знаєш, Леоне, — сказав він якось мені, — з такою фізіономією, як у мене, важко буде пережити війну. Хоч добровільно йти в звіринець. Гітлерівці — прихильники раси, а я цим, на жаль, похвалитися не можу. Пам'ятаєш пригоду, що трапилася рік тому в Берліні?

— Аякже, пане граф, — відповів я, — ще трохи, і ваші спадкоємці мали б із чим податися до Монте-Карло.

Справді, та пригода була таки досить сумна. Ми їхали з Варшави до Парижа, і графові заманулося зблизька глянути на гітлерівців. Доки він сидів за кермом свого спортивного роллс-ройса, все було добре. По дорозі я показував наші документи, а граф кидав з-під окулярів накази й робив мені зауваження прекрасною німецькою мовою з віденським акцентом.

На контрольних пунктах гітлерівці виструнчувалися перед нами й скидали вгору руки з верескливим «хайль Гітлер». Мюнхенським пивоварам невимовно імпонувало аристократичне походження графа, мабуть, тому, що самі вони повипадали сороці з-під хвоста. А граф, як, зрештою, і вся аристо-

кратія світу, був родичем їхніх рицарів-загарбників, таких як Гольштейн та Доннесмарк, у його жилах текла навіть домішка крові самих Гогенцоллернів. Це було широківідомо, тому ми їхали дорогами великої Німеччини тріумфально, навіть з почестями, хоча наша подорож мала виключно приватний характер. Як тільки наш блакитний роллс-ройс зупинився біля готелю «Адлон» в Берліні, назустріч нам вибігла ціла юрба слуг у лівреях, обшитих галунами. Зайнявши розкішний номер на другому поверсі, граф викупався у ванні і, переодягнувшись, пішов до ресторану.

Давши кельнерам потрібні вказівки, я саме вийшов з кухні з першою стравою на таці,— граф не любив, щоб його обслуговував хтось інший, — і раптом побачив обличчя мого пана, поблагровіле від злості. Навпроти нього стояв, спершись руками на столик, якийсь поставний молодик у мундирі есесівця. За мить я побачив, що граф розірвав серветку, якою хотів був застелити собі коліна, і жбурнув її в обличчя гітлерівцеві. Все це діялось за якихось два кроки від мене. В руці гітлерівця блиснув револьвер. Цивільні й військові, що сиділи за сусідніми столиками, посхоплювалися з місць. Десь у глибині зали скрикнула жінка.

Я випустив тачу, кинувся вперед і схопив німця за кисть руки. Почувся хрускіт кісточок. Револьвер упав на тарілку, яка розбилася на друзки, а німець аж зігнувся від болю. Не даючи йому опам'ятатися, я рвонув його до себе, другою рукою схопив за комір, підняв угору й швидко вийшов із зали. За дверима я кинув його на руки отетерілим від жаху коридорним, відтак поправив на собі смокінг і, повернувшись до графа, став за його кріслом. Біля столика вже стояв, тремтячи від хвилювання, директор готелю. Розгублено розводячи руками, він перепрошував графа й водночас пояснював присутнім фатальну помилку гітлерівця. Незважаючи на це, відвідувачі, особливо військові, вороже зиркали на графа. Мій вчинок викликав у них бурю протесту й гніву. Кілька військових не приховували свого наміру випровадити мене за двері. Я запитально глянув на графа — він підвівся і різким голосом наказав директорові готелю:

— Прошу з'єднати мене з міністром Геббельсом. негайно! — і, кивнувши мені головою, попрямував до свого номера.

Ім'я всесильного міністра пропаганди рейху справило відповідне враження. Руки, які вже хапали мене за комір і плечі, безвільно опустилися.

Вийшовши з зали, ми побачили у вестибюлі молодика, який лежав на двох зсунутих докупі кріслах. Його оточила прислуга.

Порт'є викликав по телефону швидку допомогу. Молодик ревів од болю.

Нараз на парадних дверях з'явилося двоє поліцаїв. Помітивши їх, граф відвернувся і смикнув мене за рукав:

— Ходімо скоріше!

А коли ми опинилися в номері, звелів:

— Замкни двері на ключ і не відчиняй, поки я не дозволю.

Відтак увівся в крісло й присунув до себе телефон, а я пішов до ванни, щоб почистити штани — вони були заляпані майонезом.

Крізь прочинені двері до мене долинав сердитий голос графа, що розмовляв по телефону. Та про що саме він говорив, я так і не розібрав. Коли я вийшов з ванни, граф уже поклав трубку.

— Двері можеш уже відімкнути, — звернувся він до мене, — і принеси мені сюди обід.

Коли я спускався вниз, на кухню, троє кельнерів, що тихо гомоніли між собою, швидко розступилися. Я пройшов повз них, відчуючи на собі їхні погляди. Раптом один із них підбіг до мене і, люб'язно відчиняючи двері, що вели до кухні, прошепотів:

— Як це ви умудрилися? В того лайдака зламана рука!

— I am sorry¹ — відповів я по-англійському.

Кельнер усміхнувся і сказав теж по-англійському:

— Я вами захоплений! Ви зробили дуже добре. То був нестерпний тип. Він завжди сікався до відвідувачів і зчиняв бешкети.

— Тепер йому буде важче робити це, — спокійно зауважив я.

— О, тепер йому кінець! — зареготав кельнер і зачинив за мною двері.

Я замовив обід і почав розкладати на тачі прибор. Мене обслуговували з надмірною ретельністю. Головний кухар заглядав мені у вічі і промовляв медовим голоском. Кухарі зиркали в мій бік, не перестаючи працювати. А кілька чоловік навіть усміхнулися мені люб'язно і водночас із острахом. Почуття самотності, яке було охопило мене, зраз розвіялося, я зрозумів, що навколо мене є люди, які ще не зовсім здалися на волю Гітлера й третього рейху.

Коли я повернувся в номер з обідом, у графа сидів гість — вищий офіцер, також у мундирі есесівця. Угледівши мене, він обірвав пишну фразу, якою від імені Геббельса перепрошував графа за інцидент, й окинув мене зацікавленим поглядом. Хвилину помовчавши, він докінчив розмову, віддав графові честь і вийшов.

Вранці ми виїхали з Берліна. Мене це нітрохи не здивувало.

¹ Жаль.

Згадавши цю історію, я закінчив витирати письмовий стіл і попрямував до дверей.

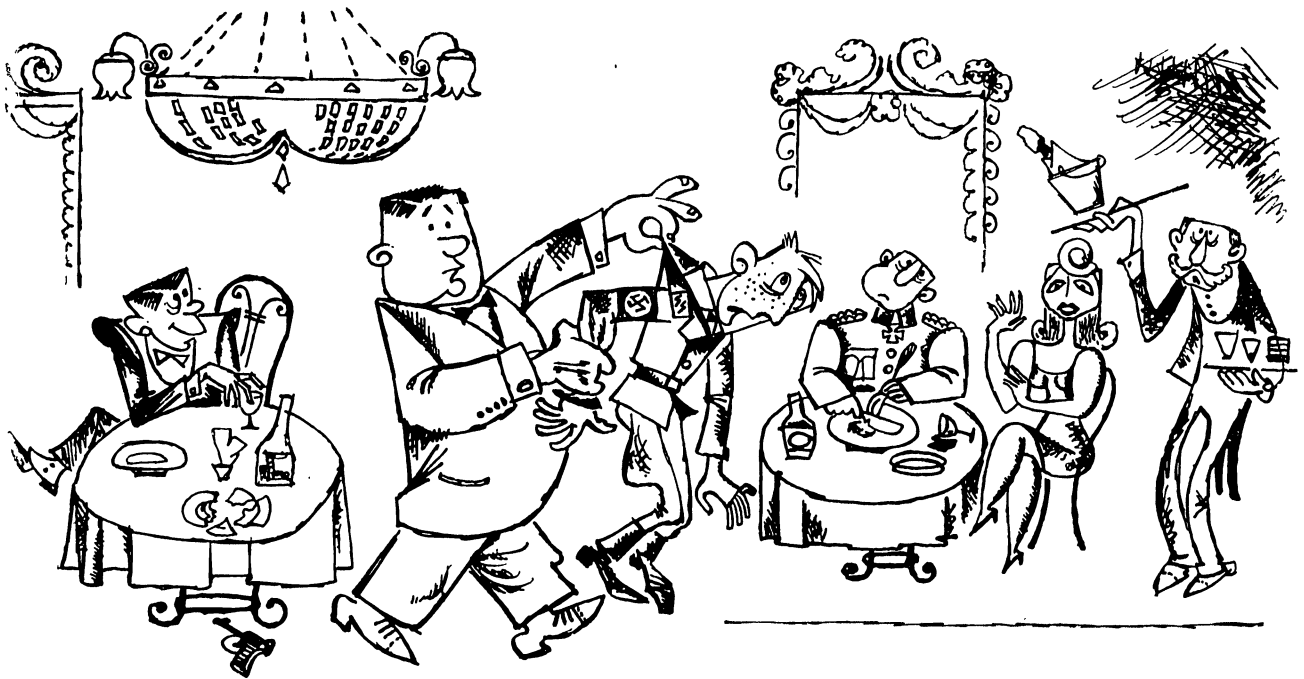
— Леоне! — покликав мене граф. — Скажи шоферові, щоб приготував машину. За дві години їдемо до Варшави.

Я чекав цього рішення з дня на день, відколи вибухнула війна. Хоча графа і було звільнено від військової повинності з огляду на стан здоров'я, в селі йому не сиділося. Я вважав, що причина графового неспокою в значній мірі полягала в тому, що він був неодружений. Маючи постійний закордонний паспорт з гарантованими безтерміновими візами багатьох країн, — такий паспорт він роздобув і для мене, — граф кілька разів на рік несподівано виїжджав за кордон на своєму блакитному роллс-ройсі. Ми ніколи не відчували якихось фінансових труднощів, бо майже в усіх банках європейських столиць у графа були чималі рахунки. В Італії, у Франції та в Іспанії він мав навіть власні вілли на морському узбережжі, де, мов у раю, жили графські слуги, що бачили свого благодійника кілька разів протягом року. Вся їхня робота, за яку вони одержували високу платню, полягала в тому, щоб кожного дня проїхатися пилососом по кількох перських килимах та гобеленах і підмести стежки в парку навколо вілли. Отож нема нічого дивного в тому, що коли ми під'їжджали до брами такої вілли, нас дуже привітно зустрічали і намагались одразу ж відгадати всі наші забаганки. Треба сказати, що граф умів підбирати слуг і водночас тримати їх в руках. Він не кричав, не вередував, а говорив просто, так, що нікому навіть на думку не спадало знехтувати його розпо-

рядженням чи забути про нього. Причому, як правило, граф не давав слугам багато розпоряджень і ніколи не переобтяжував їх працею. Під час розмов зі мною він іноді любив повторювати, що праця — біблейське прокляття і що в майбутньому люди доручать її машинам, а самі займатимуться філософуванням і подорожуватимуть по світу.

Мені це дуже подобалося, і тому, крім своїх безпосередніх обов'язків, пов'язаних з обслуговуванням графа та прибиранням його кабінету, я намагався нічого не робити, чекаючи епохи машин. З прислугою на батьківщині граф завжди мав клопіт і казав, що поляки найгірше виконують свої службові функції, бо їм у цьому заважає надмірно розвинений національний індивідуалізм.

Кожен з нас чудово знав, що і як треба робити, і мав свою систему праці, яка часто зводилась до байдкування. Так було і з прислугою в нашому Ланцутському маєтку. Люди приходили і йшли геть так часто, що деколи, побачивши незнайомця в палаці, я запитував, що він тут робить і хто він такий. Коли справа стосувалася покоївок, які після певної фамільярності з мого боку ставали занадто нахабними й вимогливими, що в свою чергу іноді завдавало клопоту, то це було непогано. Постійні зміни у їхньому складі не дозволяли їм сваритися і, на радість усім, розряджали атмосферу. Причому граф, звільняючи слуг, виплачував їм річну зарплату без огляду на те, чи працював хтось у нього цілий рік, чи тільки один місяць. Це був широкий жест заможного пана,

який не любив вислуховувати скарги й нарікання. Отож плинність серед покоївок була мені на руку, і переміна жінок у маєтку теж імпонувала мені. Не знаю, чи граф здогадувався про це, чи ні, але деколи він якось дивно поглядав на мене й називав гультьєм. Гідності моєї це не ображало, до того ж у голосі графа бриніли приязні нотки. І тільки коли я став тимчасовим коханцем однієї княгині й звістка про це дійшла до графових вух, хоча ми з нею тримали це в глибокій таємниці, він почав дивитися на мене до певної міри здивовано, а до слова «гультьєй» додав «пся крев». Треба віддати йому належне: він ніколи не розпитував про подробиці моїх любовних пригод. І правильно робив, бо, як джентльмен, я все одно нічого не сказав би йому.

Крім мене в графа було зовсім мало людей, які служили б у нього кілька чи кільканадцять років. Я, звичайно, маю на увазі тільки домашніх слуг, бо в управлінні маєтку граф не втручався ніколи, передавши всю повноту влади своєму управителеві. А маєток був величезний: понад дві тисячі влук¹ орної землі і стільки ж лісу. Крім того, йому належали чотири винокурні, десять дискових млинів і сім цукрових заводів. Якщо до цього додати капітали, вміщені у численні банки, й участь в акціонерних товариствах, розкиданих по всьому світу, то граф, без сумніву, був найбагатішою партією в Європі. Та все ж небагато знаходилося жінок, які виявляли бажання вийти за нього заміж. Все це спричинилося до того, що граф став диаволом.

Окрім домашніх слуг і армії городників, що доглядали його розкішний парк та величезні оранжереї, граф утримував духовий оркестр, який складався з тридцяти музикантів. Всі вони були майстрами своєї справи: чудово грали на валторнах, сурмах, гобоях і флейтах. Інструменти належали графові, який випишував їх із закордону у платив за них величезні гроші. Керував оркестром капельмейстер. Він щодня проводив репетиції з музикантами й постійно оновлював репертуар музичними новинками світу. Найчастіше оркестр виконував марші різних народів. Мій пан настільки захоплювався музикою, що часто сам брав участь у репетиціях оркестру, з пафосом б'ючи в барабан. Спостерігаючи деколи цю сцену, я переконувався, що істотної різниці між гідністю і блаженством немає. Коли граф гупав у барабан, на обличчі його з'являвся ангельський вираз, і в такі хвилини важко було навіть уявити собі, що ця людина вміла належно поводитися в княжих і королівських

палацах. І все ж саме там він дивувався присутнім елегантністю своїх жестів та вмінням підтримувати розмову. А тут граф барабанав, як шістнадцятилітній хлопчисько, пильно стежачи за паличкою капельмейстера, що давав знаки, коли барабан може вступити в гру. Не скажу, щоб авторитет графа зростав у моїх очах завдяки таким «артистичним» виступам, хоча, як твердить французьке прислів'я, «ніхто не був героєм в очах своєї дружини й куховарки».

Оркестрантів одягали просто-таки фантастично. Граф замовив їм військові мундири епохи князя Юзефа Понятовського, з розкішним позументом, еполетами й золотими гудзиками з гербом.

Пан мій був віруючий католик. На чолі свого оркестру він щонеділі марширував до костюлу, розташованого за кілометр від нашого палацу. Це видовище приваблювало безліч зівак — під час походу оркестр безуважно грав марші.

У костюлі в графа був власний вітвар — там уся процесія вишиковувалася, як на параді. Після відправи оркестр марширував назад до палацу і грав легкі мелодії.

Найчастіше публічні виступи оркестру на цьому кінчалися, бо граф, влаштовуючи в палаці урочистий бенкет чи прийом, випишував з Варшави професійний смичковий оркестр. Це здавалося мені цілком слушним, бо труби й валторни якось не дуже пасували до фраків і смокінгів.

Другою характерною слабкістю мого пана була гра «в кокарду», яку він страшенно любив. Ця дивна розвага провадилася в закритому манежі на дресированих конях. У ній брали участь сім вершників, одягнених у барвисті костюми жокеїв. Вершники сиділи на неосідланих конях. Один із них — переважно сам граф — на ліве плече чіпляв кокарду. Гра полягала в тому, що решта вершників на повному галопі намагалися зірвати кокарду, з якою він од них утікав. Вершники при цьому часто падали з коней. Кілька разів я бачив на власні очі, що граф лежав на тирсі, якою був посипаний манеж. Однак коні були чудово видресировані й вершникові нічого не загрожувало: як тільки він падав, кінь зупинявся, як укопаний. Тому гра в кокарду завжди проходила дуже гостро й викликала багато емоцій, як у вершників, так і в болільників — титулованих сусідів графа та родичів, які часом гостювали в нашому палаці.

Взимку граф влаштовував так званий «санний баланс». Пара чудових рисаків тягнула цілий санный поїзд. На перших санях завжди сидів граф, правуючи кінсьми. Запрошені гості розташовувалися на решті саней. Починалася шалена їзда заздалегідь обра-

¹ Влука — польська міра земельної площі, дорівнює приблизно 16,5 га.

ною дорогою, що бігла лісами і полями Ланцутського маєтку. На кожному повороті граф цвѡхав коней батоґом, і тієї ж миті останні сани злітали в повітря. Бідолаха-погонич, хоч як він пильнував і опирався, перекидався в замет разом із саньми, зі своєю князівською митрою чи графською короною. Таким чином з кожним поворотом санний поїзд ставав коротший.

Окрім цієї пристрасті, в мого пана було ще так зване «хоббі», відоме у всій Європі так само, як наш кінний завод. Це була колекція, скоріше музей понад трьохсот різноманітних кінних екіпажів. Серед них можна було побачити карети XVIII століття, на яких графові предки їздили в гості. Зсередини вони були оббиті оксамитом, мали відкидні підніжки, теж обтягнені тканиною. Поряд стояли гарні чотириколісні екіпажі в стилі а ля Домон, подібні до човна. Зберігалися в музеї й давно вийшли з моди мисливські візки XIX століття, що призначалися для дам. Від сонця дам захищали фантастичні балдахіни. В музеї також були брички, візки, тільбюрі, ландо, фаєтони найрізноманітніших зразків, на багатьох з яких збереглися герби з чистого золота чи срібла. Все це стояло у велетенському залі під скляним куполом. Одверто кажучи, я трохи хвилювався, коли заходив до цього музею. Мені здавалося, що за мить я почую ляскіт батоґа, цокіт невидимих коней і побачу чиюсь руку з мережаним манжетом, що відхиляє дверцята карети. На козлах мені вживався форейтор у трикутному капелюсі й куцо́му фракці. Одне слово, мені здавалося, що ці давні екіпажі оточені якимись чарами. Графські автомобільні гаражі не справляли на мене такого враження.

У графа було вісімнадцять автомобілів найславніших фірм світу: чотири роллс-ройси, три іспано-сюїзи, п'ять мерседесів, два лінкольни, два крейсери і ще якісь машини, марок яких я не пам'ятаю. В цій «автомобільній стайні» були лімузини, торпеди й гоночні машини. Та найбільше граф любив і найчастіше користувався блакитним роллс-ройсом, за кермом якого він часто сидів сам. Решта машин майже весь час стояли в гаражі — деколи ними користувалася, за спеціальним дозволом графа, адміністрація маєтку.

Про роллс-ройс дбав Павел, якого граф свого часу послав навіть до Англії з метою досконалішого вивчення автомобільних двигунів цього найзнаменитішого в світі заводу: адже його клієнтами були виключно королі, князі, президенти держав, диктатори й мільйонери. Звісно, що з такою машиною не траплялось прикрих несподіванок, і деякі лондонські лорди їздили на них без ремонту по п'ятсот тисяч кілометрів.

Нарешті, останньою слабкістю мого пана графа були дві тисячі костюмів, якими було забито шафи з червоного дерева в гардеробній палацу. Шість гардеробників нагладали за цим складом фраків, смокінґів, мисливських костюмів, костюмів для прогулянок, вечірніх костюмів, костюмів для верхової їзди, костюмів спортивних і навіть мундирів дипломата: свого часу графові доводилось півроку виконувати функції польського посла в Парижі, — і з цієї нагоди він наказав пошити собі дванадцять мундирів. Крім того, в гардеробі висіло понад шість тисяч краваток, відповідна кількість черевиків і білизни. Усе це були досить дорогі речі: адже навіть найдешевша краватка коштувала два—три долари. Граф наслідував звички англійської аристократії й перевдягався три, а то й чотири рази на день.

Якщо зранку він їхав оглядати свої маєтності, то надягав костюм для верхової їзди. Повернувшись, він переодягався в костюм для прогулянки, або в спортивне вбрання; увечері граф надягав темний костюм, а вечеряти сідав завжди у смокінґу. Навіть якщо в маєтку не було гостей.

Для докладнішої характеристики постаті мого пана мушу сказати кілька слів ще про одну його пристрасть, можливо, найбільш екзотичну. Раз на рік граф виїжджав до Північної Родезії чи до Конґо і полював там на левів. Їхав він завжди сам і навіть мене не брав з собою, бо під час таких полювань, організованих, як правило, англійцями, мисливцям давали добре вишколених слуг неґритянського походження, що вільно володіли англійською мовою. Мені розповідали, що все там було надзвичайно цікаве й приємне. Навіть мандрівка мисливців і слуг джунглями подібна була до прогулянки Єлісейськими Полями в Парижі. Самі лови також проходили дуже спокійно, і я підозрював, що левів заздалегідь ловили в сіті, робили їм спеціальний укол і тоді випускали на мисливські засідки лагідних, мов ягнят. Мабуть, після кожного пострілу, часто не зовсім влучного, леви приголомшено падали, чекаючи, доки рука лорда чи князя зволить добити їх. Згодом я пересвідчився, що моя підозра була справедлива, бо якимось почув уривок розмови між князем Янушем Радзивіллom і моїм паном. В ній йшлося про те, що в Африці є англійські підприємці полювання, які за «скромну» плату сурою в три тисячі фунтів стерлінґів забезпечують першому-ліпшому аматорові відповідну дозу емоцій разом із шкурою лева, навіть у тому випадку, якщо куля потрапила в дерево, а звір, задерши хвоста, утік. Відтоді я іншими очима почав дивитися на екзотичні

трофеї мого пана, який після кожної подорожі до Африки наказував розвішувати на стінах у вестибюлі привезені лев'ячі шкури.

Урочисті прийоми в нашому Ланцутському палаці досить часто відбувалися через «політичну необхідність», як говорив граф. Під час таких прийомів у сорока розкішно обставлених покоях вирував барвистий натовп полковників і генералів, іноземців з дипломатичного корпусу в Варшаві, воєвод та міністрів. Крім цього, граф запрошував на прийом зірок театального й літературного світу, аби розрядити офіційну атмосферу й розвіяти кепський настрій, що, як бабине літо, тягнувся за кожним державним чиновником. До того ж, спеціальні літаки привозили з Парижа балетні трупи й співачок ревію з Відня, які створювали безтурботну атмосферу радості і веселощів. Однак причиною справжньої веселості була польська горілка, змішана з французьким шампанським. Між людьми танув лід, спадали маски зарозумілості та поваги, і всі в міру насичення алкоголем розігрували «братерство» людства. Як правило, все кінчалося так само, як і випивки в корчмах. Хтось когось заїхав у пику, хтось із кимось пив на брудершафт; траплялося й таке, що хтось у когось цупив гаманець з грошима. Потім слуги до ранку чистили забльовані фраки та мундири й виносили з палацу графових гостей, розсаджуючи їх по машинах. А наступного дня вся преса з захопленням писала, що в Ланцутському палаці графа Потоцького відбулося традиційне гуляння.

Деколи граф влаштовував прийоми з нагоди приїзду до Польщі якоїсь визначної чи коронованої особи. Завдяки цьому в нашому палаці гостювали герцоги Віндзорський і Кентський, королева Голландії, граф з Парижа — претендент на іспанський трон, а з дрібніших «напівбогів» — Герман Герінг і Йозеф Геббельс. Однак такі прийоми були скоріш офіційні, ніж веселі — все тонуло в повені світла й квітів. Найбільше квіти зачаровували голландську королеву й Герінга. А якщо до цього додати першорядну кухню, в якій творилися справжні кулінарні чудеса за рецептами й під особистим наглядом найзнаменитішого кухаря Франції, запрошеного на кілька днів за «скромний гонорар» у п'ять тисяч доларів, то можна сміливо сказати, що граф надійно завоював серця й шлунки наших високопоставлених гостей.

Якось мені випала сумнівна честь — граф наказав особисто мені обслуговувати самого рейхсмаршала. Того дня Герінг був у доброму гуморі й ставився до мене досить прихильно. О сьомій ранку він звелів мені прийти до його вітальні. Те, що тоді сталося, надовго залишилося в моїй пам'яті й

справило неабиякий вплив на графову та мою долю в недалекому майбутньому.

Я легко постукав у двері кімнати, яку займав ад'ютант Герінга. Мені одразу ж відчинив молодий елегантний офіцерик з лицем прекрасного ефеба. Мабуть, його заздалегідь попередили, бо він ласкаво кивнув мені головою й попросив зачекати. Потім він нечутно зник у сусідньому покої, де була спальня рейхсмаршала. За мить він з'явився на порозі й жестом руки наказав мені зайти туди.

Герінг, у квітчастій піжамі, сидів за письмовим столом і писав. Я зупинився. Ад'ютант тихо вийшов, зачиняючи за собою двері. Минуло кілька хвилин. Кімната була залита сонячним світлом, з надвору долинали верескливе цвірінчання горобців. Нараз Герінг перестав писати і взяв сигару. Я тут же подав йому вогню і на крок відступив од столу. З грубого брезклого обличчя на мене дивилися блідо-жовті очі — уважно й ніби з якимось наміром. Без мундира й орденів рейхсмаршал скидався на стару бабу.

— Граф казав мені, — раптом озвався він, розглядаючи мене, — що ти — вірний слуга.

Я мовчки вклонився.

— І що вмієш зберігати таємниці й тримати язика за зубами, — вів далі маршал. — У графа чудові коні. Учора я бачив їх. Це коні найкращої породи, таких немає в усій Європі.

Я отетерів. Якби Герінг в одну мить перетворився на балерину й почав танцювати, я, мабуть, і тоді не здивувався б так.

— Я не хотів би, щоб таких коней хтось колись скривдив.

Я схилив голову, не спроможний вимовити жодного слова.

— От я і вирішив запобігти цій можливості. Але для цього мені потрібна вірна й надійна людина. Розумієш?

Я знову вклонився, нічого не розуміючи.

— Ти віруючий? — несподівано запитав він.

Я всміхнувся. Герінг усе зрозумів.

— Що ж, я вірю словам графа, — сказав він. — Серед вас, поляків, трапляються слуги, які скоріше дадуть посікти себе на шматки, ніж дозволять скривдити свого господаря. Граф каже, що до таких слуг належиш і ти. До того ж, ти вмієш мовчати.

Я уважно слухав і дивився великому маршалові просто в вічі. Якусь хвилину панувала мовчанка.

— Дай мені слово, — раптом озвався Герінг, — звичайне людське слово, що виконаєш мій наказ.

— Якщо воно не суперечитиме волі графа, ваша світлість, — відповів я.

— Не тільки не суперечитиме, але граф буде тобі за це вдячний.

— Тоді даю, ваша світлість.

— Отож слухай. У цьому конверті лист. Сховай його так, щоб ніхто, крім тебе, ніколи не міг його знайти. Якщо з'явиться потреба... якщо зміниться нинішня ситуація... якщо чудовим графовим коням загрожуватиме знищення... віддай цього листа графові. Він знатиме, що робити. Не забувай тільки, що ти дав мені слово.

— Не забуду, ваша світлість. Наказ буде виконано.

— Можеш іти.

Я низько вклонився і, вийшовши за двері, заховав листа в кишеню, відтак негайно подався до графського кабінету: це місце здавалося мені найбезпечнішим, бо порогу кабінету не смів переступити ніхто, крім графа й мене. Це був особистий кабінет графа, власне, його робоча кімната, бо в палаці були ще два графові кабінети: один — для прийому гостей, а другий — для ділових розмов. В особистому кабінеті, крім гарного письмового стола в стилі Людовіка XIV, стояв старомодний секретер, якому було близько двохсот років. У цій старій шафі були різноманітні хитромудрі тайники, що відчинялися поворотом однієї з ручок, вмонтованих в орнамент задньої стіни, або натиском на випуклість різьби. Сам граф не дуже розумівся на всіх цих тайниках і шухлядах, і коли хотів відчинити котрусь із них, кликав мене на поміч. Граф часто кудись виїжджав з маєтку, і я пильно вивчив механізм секретера, знайшовши ще три тайники, про які граф нічого не знав. У двох із них зберігалися листи й рахунки одного з предків графа середини XVIII століття, у третьому — щоденник прабабки мого пана. Щоденник, який я перегорнув, насилу читаючи нерозбірливий почерк на пожовклому папері, спричинився до того, що я ані словечком не прохопився графові про моє відкриття. Однак відтоді я почав інакше дивитися на багатьох представників нашої родової аристократії, в жилах якої замість «блакитної» текла здорова кров кучерів. Це збільшило мою повагу до тих вельможних панів, чиї широкі плечі й дужий голос свідчили про регенерацію раси завдяки фривольності графських прабабок.

Читаючи щоденник графової прабабки, я хотів дізнатися, чому мій пан має вигляд справжнього дегенерата. Адже його батько народився не без допомоги їздового Яся, відомого на всю околицю, як писала прабабка, своєю вродою, силою і здоров'ям. Правда, крізь туман дитячих років я невірно пригадую, що батько мого пана графа більшу частину свого життя провів у Парижі, звідки його привезли додому в фо-

телі на коліщатках. Відтоді мій батько, який прислужував графові, возив його алеями і стежками парку.

Мати графова, висока, поставна й гарна жінка, походила з роду Куденгове-Каллергі. Очевидно, при зачатті пана графа трапилася якась фатальна помилка, котрій він і завдячував своїм непривабливим виглядом.

Саме в цей тайник, де зберігався щоденник графової прабабки, я і поклав лист Герінга. Цю схованку важко було відшукати, бо вона містилася на дні секретера з тильного боку задньої стінки. Вся пригода з рейхсмаршалом Третього рейху, спочатку трагікомічна, видалася мені незначною з погляду історичної перспективи. Герінг був пристрасний аматор кінних перегонів і плекання коней. Отож не дивно, що він звернув увагу на нашу конюшню, яка справді славилася на весь світ. Арабські скакуни графа не раз здобували Великий приз на міжнародних кінних змаганнях. У війну така стайня могла б бути знищена. З боку польських властей нам не загрожувало ніщо, бо граф мав широкі зв'язки. Зате захисним щитом від німецьких військ для нас міг бути лист Герінга. Я це добре розумів, як зрештою й те, чому Герінг звернувся безпосередньо не до графа, а до мене. Граф, як і деяка частина поляків та весь польський уряд, вірив у тривкість миру на Заході і в польсько-німецьку дружбу. Крім того, Герінг був його гостем, і це також мало неабияке значення. Як виходець із низів, а отже представник більшості поляків, я розумів, що рано чи пізно дійдеться до бійки між нами й гітлерівцями. Що голосніше польський уряд горлав про дружбу з Гітлером, то замкнутішим ставав простолод. Вихватки гітлерівців у Гданську знімали полуду з людських очей. Навіть граф якось у розмові зі мною дотепно сказав, що проблема Гданська — це чиряк на м'якому місці міжнародної політики. Цей вислів мені дуже сподобався, бо я знав, що німців впустив до Гданська Ллойд Джордж. А втім, я не втручаюсь у внутрішні справи Великобританії і не визначаю англіїцям кордонів їхньої держави. Але світ був поділений на сильних і слабких. Великі держави провадили політику, подібну до політики банкірської контори, де все визначав інтерес. А слабозвинені країни до хрипу кричали про високі принципи гуманізму, бо що інше залишалося їм робити? «Гра kota з мишею приємна тільки для kota», — сказав якось графів шофер Павел під час одного з наших політичних диспутів. І він мав рацію. Коли я повторив йому графів наказ готувати машину в дорогу й запитав, що він думає з цього приводу, він похитав головою і відповів:

— Якщо не хочеш потрапити в халепу разом з графом, раджу тобі прихопити з собою якнайбільше грошей і закордонні паспорти. Іде війна, і хтозна, коли вона закінчиться.

Повернувшись до палацу, я запитав пана графа, чи довго ми затримаємось у Варшаві. Він легковажно махнув рукою і відповів, що максимум тиждень — за цей час наступ німців буде зупинено.

Перед обідом ми виїхали до Варшави.

Розділ II

Варшава нагадувала потопуючий корабель, з якого втікають пацюки. На вулицях перед урядовими установами стояли грузовики, навантажені сейфами й папками з паперами. З під'їздів безперестанку вибігали люди, виносячи нові сейфи й стоси папок. Перехожі, які спостерігали за цією картиною, по-різному оцінювали її. Одні дивилися з жахом, інші іронічно посміхалися.

Не пам'ятаю вже, з якої саме вулиці від комісаріату поліції квапливо рушив грузовик, наповнений валізами й карабінами. Зверху на цьому всьому сиділи поліцаї. За хвилину нашого роллс-ройса обминув візник. За його спиною сиділо троє польських офіцерів з вузликами на колінах.

Я сидів поряд з Павлом. Він штовхнув мене ліктем і шепнув:

— Захисники батьківщини, бачиш?

Перед війною я бачив таких офіцерів на урочистих прийомах у нашому палаці. Зухвалі й бундючні, вони видзвонювали острогами, були самовпевнені й зарозумілі, а мазурку танцювали з таким виглядом, ніби завоювали вже цілий світ. А тепер вони сиділи в дрожках і, незважаючи на хвацько одягнені конфедератки та елегантні мундири, мали досить жалюгідний вигляд. Раз за разом вони тривожно зиркали з-під козирків угору, чи не видно там поодинокі гітлерівських літаків, і міцніше стискали вузлики на колінах. Справжні троє невдач, що втікають на полудрабку світ за очі...

На площі Наполеона я побачив, як чимала група людей, хлопці й дівчата шкільного віку, поспішно копали зигзагоподібні рови, де мали ховатися люди на випадок повітряних нальотів. Репродуктори закликали мешканців стати на захист міста, а війська і поліція тим часом панічно втікали на схід. «Урядових оборонців» у місті залишилось зовсім мало.

Ми зупинилися перед готелем «Європейський». Граф швидко подався до номера, який постійно був за ним заброньований. Я

віддав наші речі службовцям готелю й пішов слідом за графом. У вестибюлі нас, як завжди, чемно привітали головний адміністратор, швейцари й посильні. Однак на цей раз їхні усмішки були позбавлені тієї радості й привітності, з якою вони завжди зустрічали графа. В очах у них світився сум і заклопотаність.

Незважаючи на гнітючу атмосферу, гуркіт фашистських літаків і вибухи бомб, персонал готелю точно виконував свої обов'язки.

Вітаючись, швейцар шепнув мені на вухо:

— Кепські справи. Усі втікають. На чолі з урядом. Але ви мовчіть про це, бо шпики так і вештають скрізь. Говорити правду означає сіяти паніку. Новий метод.

Я знизав плечима й попрямував до ліфта. Нараз позаду я почув голос Павла:

— Леоне!

Я озирнувся. Крізь широко відчинені двері було видно, як Павел вовтузився з якимось сержантом, що намагався витягнути його з машини. Поряд стояв польський офіцер у чині капітана.

Я миттю кинувся до нашої машини й схопив сержанта за руку, викручуючи її назад. Офіцер вихопив револьвер.

— Геть! — заверещав він.

— А це чому? — запитав я, прикидаючись дурником.

На порозі з'явився швейцар і двоє посильних. Вони дивилися на нас широко розплющеними очима.

— Цей автомобіль потрібний армії. Реквізиція.

— Цей автомобіль, пане капітан, належить графові, який мав би знати про ваше рішення.

В цю мить заревли сирени. Капітан злякано глянув на небо, заховав револьвера в кобуру й сказав:

— Гарзд. Пустіть сержанта. А граф де?

— У готелі, — відповів я і відійшов од сержанта, який, клянуци все на світі, розігнув руку й з люттю подивився на мене.

— Стривай, негіднику! Ми з тобою ще зустрінемося! — просичав він.

— З радістю, — гречно вклонився я йому.

Капітан зайшов до готелю в супроводі одного з посильних, який показував йому дорогу.

Павел сидів за кермом у машині, курив і злісно посміхався.

— Я б хотів... — мовив він, але раптом замовк.

— Що б ти хотів? — буркнув сержант, розтираючи задеревілу руку.

— ...бути свідком наступної зустрічі, пане сержант, — докінчив Павел, скося зиркаючи на мене.

— Під час тривоги всі мають бути в сховищах! — гаркнув у відповідь сержант.

— А де ж вони, ті сховища?

— Зараз я відведу вас до міської комендатури.

— Будь ласка. Але ходити по місту під час тривоги заборонено.

— Вилізай з машини!

— Не кричіть, пане сержант! Як тільки капітан повернеться з паном графом, ми про все з вами домовимося.

— Я тобі домовлюся, сучий сину! — заревів сержант, намагаючись спровокувати нас.

Я підійшов ближче до нього, а Павел відчинив дверцята машини. Та зненацька озвався пронизливий свист, за рогом готелю блиснув вогонь, і земля здригнулася від страшного вибуху. Віконне скло з дзенькотом посипалось на тротуар. Павел закам'янів. Я мимоволі глянув на небо. Виблискуючи у сонячному промінні, німецький літак спокійно летів у напрямку мосту Кербедзя. Десь далеко заокотів самотній кулемет — уся «оборона» столиці.

Я штовхнув ногою сержанта, що розплавався на землі, і сказав:

— Можете вставати. Літак уже полетів.

Сержант підвівся, переборюючи страх. Від хвилювання у нього тремтіли губи.

— Щоб ти згорів! — вилаявся він.

В цю хвилину на порозі готелю з'явилися граф і капітан.

— Леоне!

— Слухаю, пане граф.

— Ти все забрав з машини?

— Все, пане граф.

— Віддай панові капітану паспорт на машину й ключі від мотора, а сам повертайся до села, — звернувся граф до Павла. — Гроші тобі дасть Леон.

Капітан похапцем випишував на капоті машини реквізіційну квитанцію.

— Хвилинку, пане граф, — вигукнув він, і обличчя його розпливлося в усмішці, — зараз я дам...

Граф махнув рукою і відвернувся.

— Квитанцію візьме мій слуга. На все добре. — І зайшов до готелю.

Павел з похмурим виглядом підійшов до мене. Сержант сів за кермо, капітан зручно вмовстився на задньому сидінні. За хвилину машина зчезла з очей.

Вчинок графа мене дуже здивував. Адже вистачило б одного-однісінького дзвінка до Ради Міністрів, і блакитний ролс-ройс залишився б у нас.

Мабуть, це ж саме спало на думку й Павлові, бо він спересердя сплюнув і сказав:

— Пся крив! Така машина! Двадцять тисяч — мов собаці під хвіст! — Відтак глянув на мене й додав: — Леоне, ти віриш, що армія справді відчуває в ній потребу?

Доки я зібрався з думками, завили фаб-

ричні сирени, сповіщаючи кінець повітряного нальоту.

— Вас кличе пан граф, — сказав мені по-сильний.

Я вийняв гаманець і дав чималу суму Павлові, який невідомо чому несподівано розчулився.

— Ну, бувай, старий! — промовив він хрипким від хвилювання голосом. — Може, ніколи вже...

Я не дав йому докінчити, сердечно обнявши на прощання.

— Не мели дурниць, — відповів я. — Завтра, в крайньому разі післязавтра ми з графом повернемося на село. Побачиш!

— Дай боже! Дай боже! — І пішов, втягнувши голову в плечі.

Одверто кажучи, я теж був зворушений нашим прощанням. Повернувшись до готелю, я постукав у графів номер.

Граф кілька хвилин пильно дивився на мене й мовчав.

— Леоне! — нарешті озвався він. — Ти хочеш повернутися додому чи залишишся зі мною?

— Чекаю вашого наказу, пане граф.

— Я хочу, щоб ти вирішив це сам. Тепер такі часи, що мені не хочеться брати на себе відповідальність за тебе.

— І все ж таки, я залишаюся з вами.

Граф тепло подивився на мене.

— Цього я ніколи не забуду, Леоне. Можеш іти. Сьогодні ти мені не будеш потрібний.

Я вклонився і вийшов. День був на диво погожий і сонячний, і я вирішив піти прогуляти.

Заполонений власними думками, я дійшов до кінця вулиці Пулавської, і перед моїми очима несподівано постала дивна картина. Залита сонцем стрічка асфальтованого шосе зникала вдалині. А в кінці вулиці, між останніми двоповерховими будинками метушилися кільканадцятьох цивільних під командуванням молоденького підпоручика. Посередині проїзної частини вулиці росла барикада з візків і бляшаних урн, залізних ліжок і тонких дощок.

— Ви можете нам допомогти, замість того, щоб стояти, витріщивши очі.

Я оглянувся.

— Я до вас звертаюся, до вас!

— До мене? — здивувався я.

— А ви що, хіба не поляк?

— Так, але...

— Що за «але»? Що за «але?» — кричав на мене підпоручик.

Я на якусь мить завагався.

— Пане поручик! А навіщо ця барикада?

— По цьому шосе їдуть німці. За кілька годин вони будуть тут. Ми їх затримаємо.

— Оцією барикадою?

— Йолоп! — заверещав поручик. — Ти що, досі не знаєш, що їхні танки зроблені з фанери?

Я здивувався. Для мене це було щось нове. Щоправда, в Німеччині я бачив, але здалеку, величезні, як хата, танки. Але хто-зна? Може, вони й справді були з фанери і наша розвідка завчасно довідалася про це. В такому разі, довбня в міцних руках і урни для сміття, засипані камінням, будуть неабиякою перешкодою на їхньому шляху.

Я відчув небачений приплив сили й енергії.

— Слухаю, пане поручик! Барикада зараз буде готова! — вигукнув я майже з радістю і взявся до роботи.

Заспокоєний поручик тим часом разом з частиною людей пішов реквізувати залізні ліжка в навколишніх будинках — адже вони були найважливішим елементом протитанкової барикади.

Якийсь бідно вдягнений робітник, що працював поряд зі мною, на хвилину затримався біля мене.

— Наша робота, годиться хіба собаці під хвіст, — сказав він.

— Не думаю, — впевнено відповів я. — Якщо гітлерівці будують свою пропаганду на піску, то й техніка їхня теж не краща.

— Тоді чому ж ми чекаємо їх у Варшаві? Якщо наші війська громлять їх на всіх фронтах, то чому полководці й міністри наклали повні штани зі страху і щодуху втікають із столиці?

Міркування мого співрозмовника не були позбавлені логіки, і мені захотілося подискутувати з ним. Однак пригадавши, що швейцар із готелю «Європейський» попередив мене остерігатися необережних розмов, які можуть посіяти паніку, я замовк. Хтозна, може, мене провокують на більшу відвертість? Однак не так давно я на власні очі бачив те, про що тільки-но сказав мені бідно вдягнений робітник. Я пильно подивився на нього. Він не міг бути шпиком. В нього були сірі мазурські очі, приємне обличчя, і тільки уста скривила гірка посмішка.

Мабуть, він відчув у моєму голосі нотку недовір'я, бо за хвилину сказав:

— Якщо ви боїтеся, то можете не розмовляти зі мною. Проте я повторюю ще раз; що ця барикада годиться хіба собаці під хвіст. Шкода хлопців, які її захищатимуть.

Я завзято почав укріплювати барикаду, намагаючись зберегти оптимізм, що потроху покидав мене.

Вже зайшло сонце, коли барикада була готова. Дорогою до готелю я думав про те, на чому спатимуть люди, в яких забра-

ли ліжка «для захисту батьківщини», а також, чи витримала б барикада, якби в неї з розгону врізався графів роллс-ройс. Автомашина мала міцні буфери й мотор з компресором.

У готелі я відразу ж зайшов до своєї кімнати, яка була поряд з графовим номером. Викупався, надягнув вечірній костюм і спустився униз, до ресторану.

Всі столики були зайняті. Я вже хотів іти геть, але нараз помітив елегантно одягненого чоловіка, що кивав мені. То був відомий серед аристократичних кіл молодий князь Р. Я наблизився до його столика, на якому стояла надпита пляшка коньяку «Мартель» з п'ятьма зірочками. Князь енергійно жестикулював. Він був уже «під мухою».

— Сідай, Леоне, бо хто знає, чи світ проіснує ще три тижні.

— Це сказав Бомарше, — відповів я, вклонившись, — а відтоді минуло стільки років, що це пророкування сміливо можна визнати хибним.

— Помиляєшся, оптимісте. Усі втікають. Мабуть, твій граф теж лаштується в дорогу, інакше ти не був би у Варшаві. Вип'ємо?

— З охотою. Але щодо графа, то ви, пане князь, помиляєтесь. Ми приїхали до Варшави, щоб боротися.

Князь голосно зареготав.

— Ти мені подобаєшся, Леоне. І твій граф теж. Та нинішня ситуація — не вистава в «Казіно де Парі». Ще вип'єш?

— З задоволенням. І все ж я з вами не згоден.

— Розмовляти з тобою завжди цікаво. Шкода, що ти не належиш до наших кіл. Зрештою... я б нітрохи не здивувався, коли б якийсь архіваріус десь викопав, що ти — побічний син аристократа, прикрашеного графською чи князівською короною. У тебе породистий вигляд. Вип'ємо?

— Якщо бажаєте, то можете налити. Що ж стосується мого походження, то на смілюся зауважити, що породистими бувають не тільки люди, але й худоба.

Князь знову голосно засміявся.

— Справді-бо, ти все більше подобаєшся мені, Леоне. Я хотів би мати такого кузена, як ти.

— Те, що ми звемо трояндою, пахнуло б і під іншою назвою.

— Що ти сказав?!

— Це сказав не я, а Шекспір.

Князь плеснув мене по плечу.

— Леоне! Ех, та що там казати... Давай вип'ємо.

Тремтячою рукою він потягнувся до пляшки з коньяком. Я злякався, що він розіллє «мартель» на скатертину, і взяв його за руку.

— Якщо дозволите...

Ми випили. Князь дістав сигарети. Я підніс йому вогню, потім закурих сам.

Враз погасло світло й завили сирени. В кутку зали блиснуло кілька кишенькових ліхтариків. Хтось закричав:

— Всі до сховища! До сховища! Тільки без паніки!

Та наслідок цього заклик був зовсім протилежний. З гуркотом перекинувся стіл. Біля дверей тієї ж миті утворилася пробка. Джентльмени в смокінгах і вечірніх костюмах кинулися напролом, пробиваючи собі дорогу до сховища. Перед вели полковники, які першими вихопилися на сходи.

— Пане князь, якщо хочете, підемо в бомбосховище, — люб'язно запропонував я.

Мені ніхто не відповів. Я глибоко затягнувся сигаретою, намагаючись роздивитись на свого сусіду. Та він зник.

Я зачекав, доки порожніє зала. За буфетом блимав вогник свічки. Бармен гримів змішувачем, готуючи коктейль. Я підійшов до нього.

— Нарешті бачу перед собою людину, — буркнув він, глянувши на мене.

— Скоріш дві, — відповів я, злегка кивнувши головою.

Він подивився мені в вічі.

— Вип'єте? Я частую.

— Яке це вже має значення. Але вип'ю охоче.

Бармен налив у чарки коктейлю.

— На здоров'я!

— На здоров'я!

Він глянув у напрямку дверей і сказав:

— Худоба.

— Але породиста, — зауважив я спокійно і взяв тарілку з порцією шинки, що стояла на буфеті.

— Скільки?

— Нічого.

— Нічого — це велике слово. На добраніч.

Я попрямував нагору, до своєї кімнати, тримаючись лівою рукою за стіну, бо світла ще не було.

О сьомій ранку я устав, поголився, одягнувся і спустився на кухню, щоб замовити графові сніданок. Та тут на мене чекала несподіванка. Коли я проходив вестибюлем, до мене підійшов швейцар і простягнув листа.

— Добрий день. Пан граф залишив для вас листа.

— Для мене? — здивувався я. — Хіба граф поїхав?

— Дві години тому, військовою машиною. По нього приїжджали офіцери.

Я взяв листа, розірвав конверт і прочитав:

«Мій Леоне! Я повинен негайно виїхати

з Варшави. Її ніхто не боронитиме. Столиця оголошена відкритим містом. Я їду із знайомим генералом до Бреста-над-Бугом — там головна квартира верховного головнокомандуючого. Ридз-Смігли організовує там «східний вал», об який розбіються гітлерівці. Ідь за мною. Лишаю візитну картку генерала, яка допоможе тобі знайти мене. Ти будеш мені потрібний».

Це повідомлення було настільки сенсаційне, а кожне графове слово сповнене такою вірою і впевненістю, що я відразу ж відчув себе героєм. Взявши свій рюкзак, я попрощався із швейцаром, який іронічно усміхався, пояснюючи мені, що поїзди не ходять, і вийшов із готелю.

Мене вразив вигляд варшавських вулиць, заповнених юрбами людей. Переважно це були чоловіки з торбинами, валізками, ранцями. Вони йшли мовчки, квапливим, нервовим кроком. Все це здавалося якимсь сном. Коли на вулицях людно, вони всі сповнені шуму. Але ж того дня скрізь панувала смертельна тиша. Промовляли тільки сповнені люті погляди тих, що йшли; промовляли більше, ніж слова.

Я теж крокував мовчки. Так я дійшов до шосе, що вело на Мінськ-Мазовецький. Натопт дедалі більшав. Він став схожий на велетенського вука, що повз понад придорожнім ровом. Подекуди виникали пробки, коли вперед намагалися вирватися брички, машини чи дροжки. Багато людей котили ручні візки з речами. Стояв неймовірний гамір. Я часто сходив з шосе в поле, аби обминути транспорт і юрби розлютованих людей. Нараз у небесній блакиті з'явилося три срібні точки. Людей охопила паніка. Одні бігли в поле, дехто лягав у рів, а інші мчали вперед, божеволіючи від жаху. Перш ніж я встиг зорієнтуватися в ситуації, три срібні точки спустилися нижче, і я побачив літаки, що пікірували на шосе. Пекельно ревли мотори. З-під крил із чорною свастикою посипалися кулеметні черги. Мов повітряний смерч, на висоті кількох десятків метрів над нами пронеслися машини і вмиль щезли за обрієм. Поряд зі мною лежала якась молода жінка, розкинувши руки й ноги. Калюжа крові біля неї ставала все більшою. Трохи далі на колінах стояв дід. Щока в нього була роздроблена, на обличчя страшно було й дивитись. Я мимоволі ступнув крок уперед і простяг руку, щоб допомогти йому, він тут же важко завалився набік і знерухомів. Навколо чулися зойки і прокляття. Багато людей було поранено, багато вбито. А з неба усміхалося сонце — погода була чудова.

Так подорожував я, шукаючи східного валу маршала Ридз-Смігли. Кільканадцять разів протягом цього дня бачив я подібні

сцени. Я ніколи не міг похвалитися надзвичайною симпатією до мундирів, але «офіцерська честь» була для мене чимось таким, що зобов'язувало до джентльменства. Та досить було змінити декорацію, вийти з салону на поле битви, і «джентльмен» з блискучими гудзиками перетворювався на бандита. І це робив «цвіт армії», як звичайно називали льотчиків у кожній країні, армії країни, народ якої дав світові Бетховена, Баха й Гете.

Під час нальотів я не відчував ні страху, ні паніки. Зате в мені з кожною хвилиною зростала лють і ненависть.

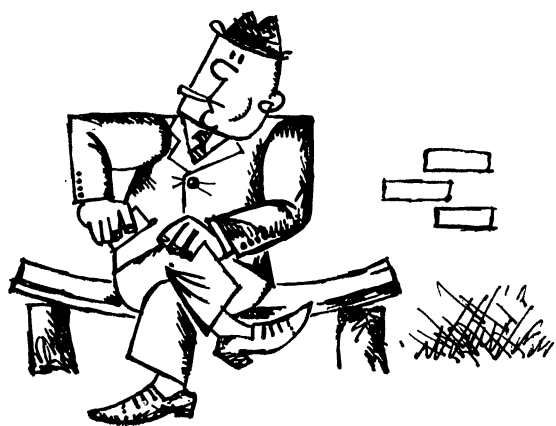
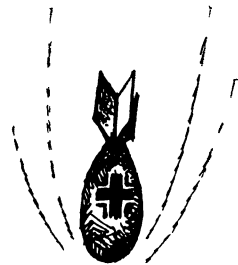
За чотири дні я нарешті дістався до Бреста-над-Бугом. Раніше в цих краях я не бував, і місто видалося мені якимсь нещасним і дивним. Навкруги вирували юрби солдатів і офіцерів, а також біженців у цивільному.

Я зайшов до першої-ліпшої закускочної, хазяїн якої за відповідну плату дозволив мені вмитися, поголитися й почистити одягу. Я скористався нагодою і поповнив запас харчів, а також поснідав яйцями, хлібом і молоком. Потім подався на ринок, де було багато військових, щоб дещо довідатися. Зміст генеральської візитної картки додав мені впевненості. На картці стояло одне-однісіньке слово: «впустити». Далі йшов знак оклику й прізвище «Гжмот-Велігорський, генерал Війська Польського».

Озброєний цією візитною картою, я став шукати когось із старших офіцерів, сподіваючись, що тільки він зможе провести мене до головної квартири. Я знав, що генерал, а з ним і граф саме там. Мене не лякала думка про те, що я, можливо, попаду на очі самому пану Ридз-Смігли. Адже йому я досить часто прислужував, коли він бував у нашому палаці під час полювання на фазанів. Щоправда, з нього був кепський мисливець, і граф завжди ставив біля

нього надійного стрільця, який стріляв одночасно з достойним гостем, виручаючи його тоді, коли він не влучав у ціль. Очевидно, Ридз-Смігли не здогадувався про графову завбачливість, і трофеї, які складали до його ніг, мабуть, вважав своїми. Крім того, він не розумівся на кухні, на марках вин і коньяків. Але тоді я вважав, що він, як наступник Пілсудського, згаданий у «політичному заповіті» маршала, — видатний полководець. Отож не дивно, що присутність маршала в Бресті-над-Бугом підбадьорювала мене.

День був сонячний, на небі ні хмаринки, такий, як і всі дні пам'ятного вересня тридцять дев'ятого року... Не встиг я пройти й десяти кроків, як завили сирени, сповіщаючи про повітряний наліт. Вулиця і ринок умить спорожніли. Цивільні й військові бігли до підвалів сусідніх будинків або ховалися в під'їздах. Інші стрибали в протиповітряні рови, що оперізували ринок. Біля одного з під'їздів стояв невеликий грузовик, з якого поволі злазили шість дідів у галлерівських мундирах. Кожному з них було щонайменше сімдесят років. На грудях у них блищали численні ордени й хрести. Не поспішаючи,

вони обстріпали один одному порох із штанів і курток, потім повагом зайшли в під'їзд. Жоден з них навіть не глянув на небо, де щохвилини могли з'явитися гітлерівські літаки.

Я теж зайшов до того самого під'їзду і звернувся до них:

— Вибачте... ви звідки будете?

— З Любліна, — відповів один із дідів з двома зірочками на плечі.

— То ви теж оборонятимете східний вал? — Який вал?!

— Вал, який організовує маршал Ридз-Смігли і об який розіб'ються гітлерівські атаки.

Діди з цікавістю подивилися на мене, а той, що мав дві зірочки, розсерджено промовив:

— Це брехня, голубе. Не буде ніякого валу. Ми поспішаємо на допомогу Варшаві.

— Варшаву ніхто не захищатиме, — відповів я трохи розчаровано. — Її оголошено відкритим містом.

— Теж брехня. А зрештою, це нас не стосується. Ми їдемо битися, бо всі тікають. А вас ми просили б залишити наше товариство.

Діди були явно розгнівані. Вони повитягали з кишень кисети з тютюном і тремтячими пальцями почали набивати люльки. Дехто, не приховуючи своєї неприязні, дивився на мене з-під кошлатих брів.

Я люб'язно вклонився і вийшов на подвір'я. Ту ж мить озвалося зловісне виття літака, що пікірував, пронизливо засвистіла бомба. Я стільки разів чув уже цей свист під час подорожі з Варшави до Бреста, що зовсім спокійно усівся на лавці під муром і поліз у кишеню по сигарети. Враз сліпучий спалах огорнув під'їзд. Хвиля гарячого повітря вдарила на подвір'я, пролунав страшний вибух. Я впав з лавки на землю не тому, що злякався, — щось скинуло мене, мов ту пір'їну. Частина будинку перетворилася на купу цегли, і навколо все огорнула хмара куряви. Минув якийсь час, перш ніж я протер очі й підвівся, а курява осіла на землю. Картина, яку я побачив, стояла у мене перед очима протягом багатьох років. Половина під'їзду була завалена. Серед цегли лежали тіла шістьох дідів. Вони були навдивовижу маленькі й чорні. В мене було таке враження, ніби я дивлюся на якісь мумії, котрі допіру вийняли з саркофагів і розбинтували. Один із них тримав у обсмаленій руці люльку з відбитим цибухом. А біля під'їзду яким, веселим полум'ям палав грузовик.

У польському небі не видно було жодного польського літака. Ним володів Гітлер. Шість гігантських машин безкарно кидали

бомби на містечко, огорнуте димом пожеж і курявою зруйнованих будинків. Брест — «твердиня» над Бугом — виявився беззахисним.

Я переліз через руїни, шукаючи кращої схованки, і вийшов на головне шосе. І тут мені спало на думку, що Брест, як об'єкт для повітряних нальотів, взагалі дуже небезпечне місто. Отже краще якнайшвидше тікати геть. Жахливий вигляд шістьох забитих дідів гнав мене від цього місця. Я йшов швидкою ходою і незабаром минув останні будиночки, на які ще не впали бомби. Здалеку долинав гуркіт літаків, але тут було тихо й спокійно. Напевно, люди поховалися в підвалах — ніде не видно було ні душі. Немилосердно пекло сонце, з навколишніх лук і поля віяло свіжими пахощами. Враз я зупинився, як укопаний.

Біля останнього одноповерхового будиночка стояв блакитний графів роллс-ройс. Верх на ньому був опущений, а в просторій кабіні виднілася купа валіз, кошиків і вузлів. На цій піраміді стирчала овальна клітка з папугою. Коло автомобіля стояв, розчепиривши ноги, знайомий сержант і стежив за літаками, що бомбардували місто.

Побачивши мене, сержант здригнувся з несподіванки, опустил голову й глянув на мене. Його рука блискавично сягнула до кобури з пістолетом.

— А ти звідки тут узявся? — скрикнув він здивовано.

— З Варшави, — відповів я.

— Що тут робиш?

— Те, що й ти. Втікаю.

На мить він утратив дар мови. Беззвучно розтулив рота, потім стиснув губи й почав прискорено дихати. Відтак примружив очі і заверещав, мов скажений:

— Яке ти маєш право тикати мені, сучий сину?!

— Коли ти так розмовляєш зі мною, то можеш про це не питати.

— Руки вгору!

Пістолет вискочив з кобури й дуло затанцювало перед моїм носом у тремтячій руці сержанта. Він скаженів від люті. Я відчув, що в мене все більше закипає гнів. Я не хотів його кривдити і водночас не збирався дозволити йому вбити себе.

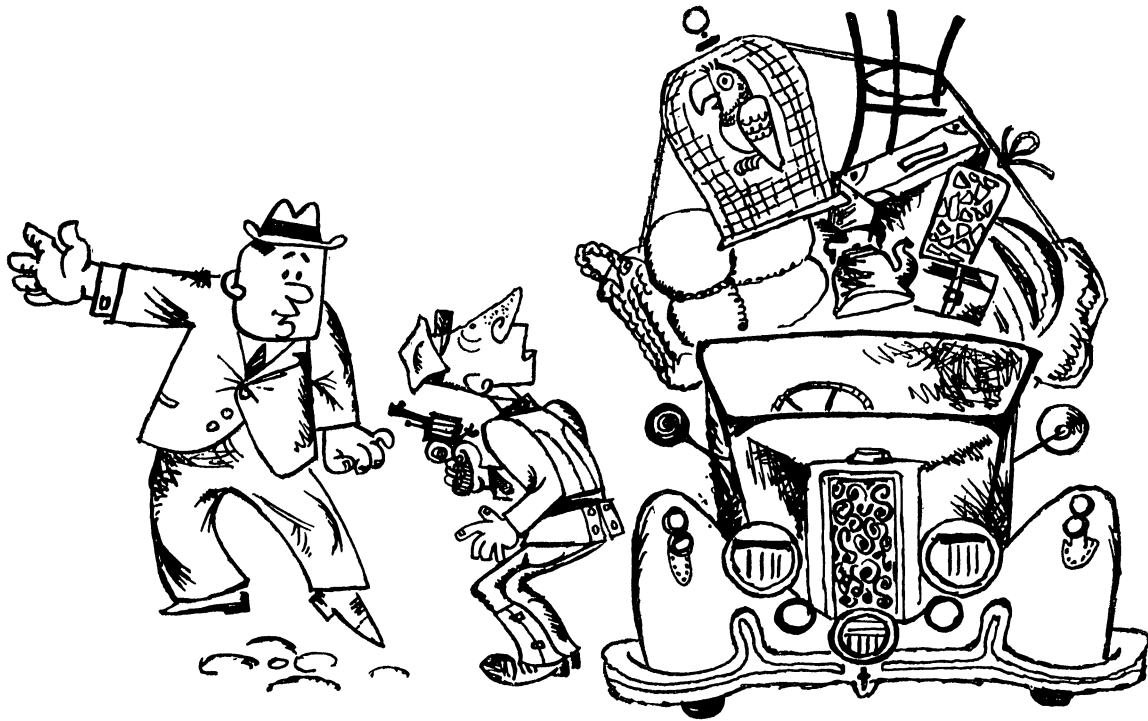
Сержант тим часом ревів.

— Ти заарештований! Як тільки з міста повернеться капітан, тебе судитиме польовий суд. Ми — другий відділ! Розумієш, сучий сину?!

В цю мить біля нас озвався якийсь скрипучий сміх, і хтось пронизливо закричав:

— Лоліто! Лоліто!

Я швидко глянув у той бік, звідки чувся крик, і таємниця розкрилася. Сержант також мимоволі подивився на папугу, і я

скористався моментом: сильно вдарив його по руці, пістолет описав велику дугу і впав по другий бік автомобіля. Другим ударом я зацідив сержанта межі очі, в яких пала- ла лють. Обличчя сержанта залила кров, голова впала на груди, ноги зламалися в колінах. Він звалився, мов підтятий. Я стриб- нув на підніжку машини. Валізи й кошики полетіли долі. Мене опанувала лють. Стан депресії й безпорадності, який так довго гнітив мене, несподівано змінився вибухом енергії й сили. Я не знав, навіщо роблю це, я просто піддався якомусь внутрішньому імпульсові. Я пощадив тільки клітку з па- пугою, бо завжди відчував симпатію до звірів і птахів. Зрештою, папузі я завдячу- вав зміною ситуації, яка може й не загро- жувала мені, проте могла завдати чимало клопоту. Я обережно поставив клітку на землю біля непритомного сержанта, стриб- нув у порожню машину й натиснув на стар- тер. Шум мотора потужного роллс-ройса злився з гуркотом бомбовоза, що пікіру- вав на околицю міста. Машина рвонула з місця і стрілою вилетіла на шосе, відразу ж розвинувши швидкість сто кілометрів на го- дину.

Розділ III

З такою швидкістю я проїхав усього кіль- ка хвилин. Позаду, в Бресті, несподівано за- вили сирени, сповіщаючи про кінець нальо- ту. Шосе, ще хвилину тому порожнє, знову

зароїлося людьми, що були покинули його, рятуючись від літаків у канавах чи полі. Моє становище ставало дедалі критичнішим. Про повернення до міста не могло бути й мови — там відразу ж відібрали б роллс-ройса. Його реквізували б для «потреб» другого відділу. А з цими людьми краще було не зустрічатись. Їхати далі, хоч і з меншою швидкістю, теж було б абсурдом. Я захрюс би в людській лавині, або якийсь сановник знову захотів би конфіскувати ма- шину. Бо таких на шосе було багато, пере- важно в полковницьких мундирах. Зреш- тою повертатися до Варшави без графа я теж не міг. Тому вирішив сховати машину в недалекому переліску, який чорною сті- ною тягнувся ліворуч від шосе, а коли стем- ніє, пішки добратися до Бреста й розшукати графа. Краєчком ока я угледів польову до- рогу, що в'юнилася серед кущів і дерев. Я блискавично крутнув кермо, аж покриш- ки завищали, знімаючи хмару куряви. До- рога, на яку я звернув, була ідеально рівна й посипана галькою. Відразу ж видно було, що її доглядали, мов головну комунікацій- ну артерію. Це неабияк здивувало мене, бо я добре знав, у якому жалюгідному стані перебували польські дороги місцевого зна- чення; та я тут же подумав, що вона, мож- ливо, веде до якогось багатого маєтку, власник якого збудував її своїм коштом. Таке бувало досить часто. Навіть граф Бра- ніцький, відомий скнара, збудував шосе від Варшави до Віланува. Я долав повороти, не зменшуючи швидкості, і незабаром виї- хав на рівнину, яка впиралася в темну стіну

лісу. Прямо на мене повільним кроком ішли двоє людей у цивільному. Не встиг я загальмувати машину, як у непоказній постаті одного з них упізнав графа. Другий чоловік у цивільному був високий, худорлявий, років п'ятдесяти.

Радісний, я вискочив з машини. Граф дивився на мене широко розплющеними очима й не міг вимовити жодного слова. Потім мовчки перевів погляд на машину.

Я все зрозумів. Його більше вразив роллс-ройс, ніж моя поява. Я і сам не знаю, чому тоді збрехав:

— Пане граф! Капітан наказав повернути вам машину й подякувати.

— Ти зустрів його в Бресті?

— Так, пане граф. — І скоріш інтуїтивно, ніж свідомо, додав: — Проста формальність, пане граф. Мені допомогла візитна картка пана генерала.

Весь сяючи від задоволення, граф звернувся до свого супутника.

— Отже, полковнику, в нашому розпорядженні машина.

— І наші муки на цьому кінчаються! — весело додав той і, приязно усміхаючись мені, запитав діловим тоном: — А бензину багато у вас?

— Не знаю, пане. Але зараз подивлюся.

— Гаразд. Подивіться і їдьте за нами. А ми підемо в напрямку головної квартири.

Вони повернулися і, не поспішаючи, пішли далі. В мене потьмарилося в очах. Значить, тут міститься головна квартира нашого головнокомандуючого! Значить, тут починався «східний вал», який я так гарячково розшукував і який повинен був відіграти історичну роль в генеалогії роду пана графа, а частково і мого. Адже ми було добровольці, і тільки брак мундирів не дозволяв нам померти на «полі слави». Я змушений був визнати, що «східний вал» геніально законспірували. Я сподівався побачити посилені патрулі, траншеї, кулеметні гнізда, аеродроми, артилерійські батареї, колони танків і численні підрозділи піхоти. Звичайно, помітивши таке скупчення військ, гітлерівські льотчики могли б змішати все це з землею. Тим часом ніщо навіть не нагадувало про існування «східного валу». Перелісок шумів, сонце золотило стрічку шосе, в лісовій гушніні весело щебетали пташки.

— Леоне!

— Вже їду, пане граф!

Я квапливо заглянув до багажника, де лежали каністри. Вони були порожні. Стрілка показувала, що в баку всього десять літрів бензину. Я натиснув на стартер і під'їхав до графа.

— Ну що?

— Десять літрів.

— Це мало. Втім, тут його вистачає. Однаково він нікому вже не пригодиться. Можеш налити.

Граф кивнув у бік приземкуватого й довгого будиночка з бетону. Сталеві двері були відчинені, крізь них виднілися широкі сходи, що вели вниз. З дверей віяло пустою.

Я приголомшено зупинився. Граф урочистим кроком підійшов до мене й сказав:

— Бачиш, Леоне... маршал Ридз-Смігли, президент і члени уряду зараз прямують до румунського кордону. Вони боротимуться за Польщу там, на чужій землі. А ми повертаємося додому.

У мене знову потьмарилося в очах, я знову чітко побачив перед собою шістьох забитих дідів. Значить, он воно що! «Східний вал» — чистісінька брехня! «Сильні, згуртовані, готові» — теж брехня. Палають міста, бомби шматують людей, а вони вирішили боротися на чужій землі. Ніби це не можна робити на своїй! Ні, панове!

Я зціпив зуби, до горла мені підкотив клубок.

Граф глибоко зітхнув і, пильно дивлячись на мене, додав:

— Глава держави й верховний головнокомандуючий відповідають перед богом та історією.

— Це правда, пане граф!

Я взяв порожні каністри й сходами зійшов униз, розминувшись у дверях з високим чоловіком, який ніс дві важкі валізи. Знайшов шість величезних бочок бензину, наповнив каністри й зазирнув до сусідніх приміщень. Вони були обставлені прекрасними м'якими меблями й вистелені перськими килимами. В одному з кабінетів на стінах висіли здоровенні портрети Ридз-Смігли й Мосьціцького. На устах Смігли застигла дурнувата, завчена посмішка. На чому розумілася ця людина? На кухні — ні, на шампанському й коньяку — теж ні, мисливець з нього був кепський, а роль Леоніда тим більше не підходила йому. Вперше в житті я стояв перед портретами найвищих державних діячів у позі, що не засвідчувала моєї поваги до них. Мені спало на думку славнозвісне гасло Смігли: «Польщу треба піднімати вгору, навіть якби тріщало в попереку». Ще б пак, пане маршал! Ми тріщатимемо. Тільки від утечі в тебе тріщатимуть штани, а в мене — шкіра на м'якому місці, бо я залишився тут. А як же з відповідальністю перед богом та історією, панове? З паном богом справа не ясна, тому відповідальність перед ним — річ проблематична. Якби простий солдат, пане маршал, кинув зброю і став тікати, йому б загрожував польовий суд і куля в лоб. Я б не сказав, що він несе відповідальність перед бо-

гом і історією. А щодо історії, то скоріш за все ми самі її пишемо.

— Леоне!

— Іду, пане граф.

Виходячи, я вперше в житті так грюкнув дверима, що за комір мені посипалася штукатурка.

Хоча додому було недалеко, ми їхали цілий день. Доводилося їхати манівцями, польовими дорогами, на яких часто навіть не було дороговказів. Я був би заблуdivся в лісах і урочищах, якби не отой чоловіча, якого граф називав полковником. Він мав з собою чудові німецькі штабні карти й керував мною так впевнено, ніби не раз їздив цими дорогами. Було вже темно, коли ми добралися до кордонів графського маєтку. За п'ятнадцять хвилин, проїхавши по алеї, яка вела до палацу, я зупинив машину біля колони. Усі вікна першого й другого поверхів були залиті світлом. Я вискочив з кабіни, щоб відчинити графові дверці, та ту ж мить чийсь голос гаркнув мені над вухом:

— Хальт!

Я озирнувся. Переді мною стояв німецький унтер-офіцер в касці й з револьвером в руці. Спереду й позаду машини, мов з-під землі, виросло кілька солдатів, озброєних карабінами.

Не знаю, як це сталося. Я завжди вмів тримати себе в руках, був спокійний і привчений до дисципліни зразкового камердинера, про що з самого дитинства дбав мій батько. Та те, що я пережив протягом останніх днів, перевернуло всю мою душу; мої нерви були напружені до краю — хотілося зігнати на комусь свою злість. Тому я гримнув на унтер-офіцера:

— Weg, dumme Kerl!¹

Відтак відчинив дверця машини й, змінивши інтонацію, з уклоном звернувся до графа:

— Bitte schön, Herr Graf.²

Граф висунув з машини ногу, злегка всміхнувся і вийшов. За ним, згорбившись, виліз полковник. Я взяв дві валізи й парадним кроком пройшов повз гітлерівців. На останньому із східців, що вели до вестибюля, я озирнувся. Унтер-офіцер, роззявивши рота, стояв по команді «струнко». Дуло револьвера, якого він тримав у правій руці, було опущене вниз. Солдати, що оточили машину, стояли нерухомо, немов закам'яніли.

В палаці ми застали чотирьох вищих гітлерівських офіцерів і нашого адміністратора, який, добре володіючи німецькою мовою, відрекомендував їм графа. Німці розсипалися в люб'язностях, називали графа

«превосходительством» і висловлювали йому своє співчуття з приводу війни між Польщею й Німеччиною. Водночас вони підкреслювали, що, зайнявши палац і маєток, охороняють усе це від руйнації на випадок воєнних дій. Я чув усі ці запевнення, подаючи на стіл, коли граф сів з гітлерівцями вечеряти. Полковник десь щез у кімнатах для гостей, сказавши, що в нього болить голова. Мене дивувала поведінка німців і їхня нечувана галантність, бо я досі пам'ятав пригоду, що сталася з нами в Берліні. Спочатку я думав, що непроханих гостей засліпили прекрасні меблі, килими, гобелени й коштовні картини. Але випадково кинувши оком на кришталеву консоль, в якій зберігалися китайські порцелянові вироби, що являли собою просто неоціненні твори мистецтва, я все зрозумів: на консолі в позолоченій рамі стояв великий портрет Муссоліні з власноручним підписом. Рік тому, коли ми були в Римі, графові подарував його князь Орсіні. Здається, тоді саме святкували якусь річницю відомого походу «чорних сорочок» на Рим. Граф прихильно ставився до фашистського ладу, тому, повернувшись додому, наказав поставити портрет Муссоліні в своєму кабінеті. Як я довідався потім, адміністратор, побачивши, що наближаються німці, зустрів їх у вестибюлі з портретом Муссоліні, а потім поставив його на консолі у вітальні. В такий спосіб округлий пан із щоками бульдога, здавалося, сприяв сердечній атмосфері, в якій відбувалася вечерея.

Наступного дня я прокинувся дуже рано. Од німців не лишилося й сліду. Я спав так міцно, що не чув, як вони поїхали геть. Я визирнув у вікно: парк, що оточував палац, якимось урочисто шумів. Срібні ялини блищали в промінні сонця. Я займав мансарду в шпильці маленької вежі, що оздоблювала палац, і переді мною звідти відкривався широкий краєвид. В кінці головної алеї, над річкою, починався величезний вигін, обгороджений дротяною сіткою. Чотириста графових «англо-арабів», які вважалися найкращим табуном у Європі, гасали по луці. На обрії чорніли ліси. Ніщо не нагадувало про воєнну бурю, яка лютувала над Польщею. Блакить неба була порожня й мовчазна.

Я спустився на кухню і довідався, що Павел ще не повернувся. Тому мені довелося взяти на себе обов'язки шофера й приготувати роллс-ройс у дорогу на перше ж бажання графа. Я розумів, що графові тепер не швидко захочеться знову пуститися в мандри, однак все ж таки краще було до всього підготуватися.

В гаражі до мене зайшов один з управителів маєтку, щоб запитати, чи справді

¹ Геть, дурню! (нім.).

² Ласкаво прошу, пане граф (нім.).

польський уряд наживав п'ятами й війну програно. Я, не підводячи голови, коротко відповів, що правда. Відтак налив свіжого масла в бак, підтягнув гайки, що ослабли під час їзди по ґрунтових дорогах, і до блиску начистив кузов. Управитель, думаючи, що я не хочу з ним більше розмовляти, пішов. А зі мною коїлося щось незвичайне. Я з самого дитинства звик до цього маєтку, і графові багатства здавалися мені нашою спільною власністю. Коли я їхав з графом до Варшави чи до інших аристократів, у мене було таке враження, ніби я їду чужою країною. Я бачив багатьох людей, але вони були мені байдужі. І тільки коли доля звела мене з ними в трагічні вересневі дні, коли я побачив їхню нужду, безрадісне існування, коли зрозумів, що будинки валяться їм на голови, а порятунку не видно нізвідки, я відчув, що з цими людьми мене щось єднає. А наш палац і маєток були оазисом спокою, ніби це була не Польща, а Мадагаскар, де німці клацали закарбуками, виправдуючись перед графом і дотримуючись манер салонних франтів. А потім, серед ночі, вони тихо зникали. Ще б пак, товстий пан із щокими бульдога оберігав нас.

Я глянув на годинник. Без кількох хвилин була восьма. Я швидко одягнувся, вмився і побіг до палацу, щоб подати графові сніданок у ліжко. Біля колони стояло три німецьких автомобілі. Два відкриті, вантажні, в яких нерухомо, мов маріонетки, сиділи солдати в касках. Третій був розкішний лімузин. На його правому крилі тріпотів маленький прапорець із свастикою. За кермом сидів шофер у чорному мундирі з якоюсь бляхою на шапці, що нагадувала сідло. Спочатку я подумав, що це повернулися наші вчорашні гості, але адміністратор скрикнув:

— Єзус-Марія! Ви бачите, що діється?

Я пильно подивився на нього. Страшенно схвилюваний, він провадив далі:

— Тільки-но приїхали інші німці. Але це якісь дикуни. Ви чуєте?

З глибини палацу до мене долинув пискливий голос графа і німецька мова.

— Чого вони хочуть? — спитав я коротко.

— Вони вимагають, щоб граф віддав палац для потреб армії і хочуть реквізувати наших коней. Жах! Я пробував захиститися портретом Муссоліні, але вони тільки висміяли мене. Один із німців сказав мені, що така фотографія висить у квартирі кожного мешканця Рима. Тепер нас ніщо не врятує! Ми пропали!

Я раптом пригадав, як перед війною в нас був маршал Герінг, а також його розмову зі мною. Пригадав листа, якого я сховав у старовинному секретері.

Я швидко подався до графового кабінету і зайшов, не постукавши. Граф у самій тільки піжамі стояв за письмовим столом. Від хвилювання голос його раз по раз уривався. Він мішав німецькі, англійські, французькі, італійські слова й швидко сипав ними. Але на його співбесідників це не справляло ніякого враження. Їх було троє. І всі із свастикою на рукавах. Перший з них, сивуватий, був полковник. У другого, майора, на грудях виблискував новенький рицарський хрест. У третього, одягненого в чорний мундир без знаків розрізнення, на кашкеті було зображення черепа. Всі троє репетували, не слухаючи графа, і ніхто нічого не міг второпати.

Моя несподівана поява всіх приголомшила. Запанувала раптова тиша. Навіть граф замовк. Він не приховував свого здивування. Адже я вперше в житті зайшов до нього не постукавши. Якась дивна інтуїція не дозволила мені промовити хоча б словечко. Твердим кроком я підійшов до секретера й легко відсунув його від стіни.

— Was machen Sie?¹ — раптом заревів офіцер у чорному мундирі, підступивши до мене з нагаєм у руці. В очах його блиснула лють.

Я спокійно відповів по-німецькому:

— Виконую наказ маршала Герінга. Не більше.

Нагай, занесений над мою голову, застиг у повітрі. Всі мовчали, з нетерпінням стежачи за моїми рухами. Я натиснув на рельєф секретера, повернув третю ручку з тих, що були розташовані на стінці, і вічко відомого мені тайника безшумно відскочило. Я вийняв звідти Герінгов лист і мовчки подав його графові. Мій пан механічно розірвав конверт і прочитав листа. Потім глянув на мене, поклав лист на стіл і вийшов з кімнати. Сивий полковник схилився над письмовим столом. Те саме зробили й інші троє. Вони читали довго й уважно. Нарешті офіцер у чорному мундирі взяв листа, ще раз оглянув його і, поклавши назад, спромігся вимовити тільки одне слово:

— So!²

Потім усі троє мовчки вийшли з кабінету. За годину після від'їзду німців адміністратор, з наказу графа, виплатив мені тисячу злотих винагороди.

Розділ IV

Час минав. З Франції докочувалися глухі вісті про невдачу оборону лінії Мажіно. Англійці теж мало чим допомагали Франції

¹ Що ви робите? (нім.).

² Так (нім.).

своїми військовими експедиціями. В Америці Рузвельт говорив про права людини й свободу народів.

Тим часом до нашого палацу весь час з'їжджалися аристократи з усієї країни. Князів, графів і баронів можна було рахувати на копії. Їх ніхто не запрошував — вони приїжджали із власної ініціативи, щоб з'ясувати ситуацію і вжити відповідних заходів для власного захисту. Граф був серед них особою, а що тепер у нього часто гостювали найвищі представники німецької окупаційної влади, то можна було легко зав'язати потрібні контакти і вміло скористатися ними. Найкраще полювання граф влаштував для генерала Рундштедта, з яким замолоду познайомився у Відні. Нашим гостем був також генеральний губернатор Кракова і звичайний варшавський «губернаторик» Фішер. З поляків мене найбільш цікавила постать графа Коморовського, який пізніше вплив на політичну арену під час трагічного варшавського повстання. То був невисокий на зріст, хворобливий чоловік, з півнячою шиєю і обличчям ідіота. Він майже весь час мовчав, зате, як справжній алкоголік, хвацько жлухтив коньяк. Крім того, не давав проходу покоївкам і лапав їх у темних коридорах.

Другою характерною постаттю серед наших гостей був князь Сангушко з-під Тарнова. Цей магнат, який, мабуть, володів такими ж багатствами, як і граф, у роки окупації уславився великопанським способом життя і своєю екстравагантністю. В нього був власний автотрек і п'ять спортивних машин найвищого класу. Часто він влаштовував змагання і гучні банкетні. Його романтичний характер спричинився до того, що він безтямно закохався в дружину якогось інженера. Незважаючи на те, що вона була вдвічі старша за нього, князь зламав опір родини й чоловіка коханої, якому вручив чек на значну суму, аби тільки добитися згоди на розлучення. А що князь, як і багато аристократів, був також папським камергером, він досить легко добився в Римі дозволу на повторний церковний шлюб. Останнє коштувало йому порівняно недорого — всього шість тисяч доларів, що їх князь дав якомусь кардиналові з нагоди так званої «церковної десятини». По двох роках княгиня померла у Відні під час пологів. І хоч тоді в розпалі була війна (йшов 1943 рік), спеціальний поїзд привіз тіло княгині до Тарнова. Звідти до родинного склепу на цвинтарі вела двокілометрова дорога. Князь наказав вимостити дорогу брущаткою. Гітлерівці дозволяли йому все, бо князь, як і всі аристократи його кола, мав кузенів, дядьків і свояків серед німецьких аристократів, котрим протегував фюрер

Третього рейху. Тому життя цих людей обабіч кордону проходило, як у казці. Війни і пов'язаної з нею небезпеки для них не існувало. Вони відсиджувались у своїх замках і палацах, віддалених од міст, і не один генерал чи губернатор з задоволенням приймав їхнє запрошення на банкет. Але на початку війни польська аристократія була страшенно налякана. Тому вона поновлювала давні знайомства, зав'язувала листування з вищими колами Рима й Берліна і всіляко намагалася відгородити себе від будь-яких небезпек.

Приїхала і графиня Б. з батьком. Я не називаю її імені, бо воно пов'язане зі спогадами, що стосуються нас обох. Це була гарна жінка років тридцяти. Незаміжня. Я кілька разів зустрічав її на різних прийомах і на курсортах за кордоном, куди їздив разом із паном графом. Я звернув увагу на настирливість, з якою вона придивлялась до мене. Хоча мене й нелегко визвести з рівноваги, я бентежився в її присутності: відчував якусь скованість, коли обслуговував гостей, втрачав здатність вільно триматися, взагалі почував себе дурником. Графиня про це здогадувалась, і на устах її часто з'являлась усмішка.

Не всі аристократи тягнулися до Мекки, якою був наш палац. До нас дійшли чутки про мужній вчинок ерцгерцога Габсбурга з Живця, який уже перед війною знехтував своїм титулом і називав себе просто «полковником Габсбургом», бо саме до цього звання він дослужився у польському війську. Коли німці зайняли його маєток і величезні пивоварні заводи, з Берліна приїхав якийсь гітлерівський сановник і від імені Третього рейху заявив про готовність відкликати з Польщі генерального губернатора Франка, якщо ерцгерцог стане на його місце. У відповідь він почув слова, змісту яких я, на жаль, не знаю, але полковник Габсбург після цього відразу ж опинився в концтаборі, а його маєток забрав якийсь намісник з місцевих «фольксдойчів». Така позиція ерцгерцога викликала гнівне обурення гостей графа. Ерцгерцогу закидали зраду народу і його життєвих інтересів. Сказати правду, я мало розумів, у чому полягає зрада аристократа-полковника. Те, що він не показав себе боягузом під час вересневої кампанії, а потім відкинув німецькі пропозиції, на мою думку, аж ніяк не можна назвати зрадою. Хіба що «життєві інтереси народу», тобто справи, пов'язані з маєтками аристократії, залишилися позбавленими польської опіки. Але цим панам непогано жилося й під гітлерівською опікою. Заслуговує на згадку добрим словом і княгиня Любомирська з Пшеворська, яка, незважаючи на те, що німці на той час загарбали великі тери-

торії Радянського Союзу і вона могла повернутися до свого маєтку й господарювати, залишилася в Кракові і заробляла на життя склеюванням картонних коробочок для якогось крамаря. Можна було б назвати ще багато людей з цих кіл, вчинки яких докорінно відрізнялися від вчинків графа, князя Сангушка та цілої плеяди їхніх родичів. Якщо говорити про кривні зв'язки, то спорідненість «блакитних» родів сама по собі була цікавою річчю. Важко було знайти зовсім відособлену, чужу родину. Родинні узи сягали далеко за межі Польщі. Італійська, німецька, французька, іспанська та й англійська аристократія мала в нашій країні відгалуження. Зрозуміло, що в роки окупації найбільша мода була на італійців та німців. Хтось навіть знайшов у готичному альманасі підтвердження своїх кривних зв'язків з королівським домом Італії і повідомив про цей важливий факт князя Умберто. Але той не відповів.

Минали місяці і роки. Воєнна завірюха гуляла мало не над усім світом, але в наших краях нічого не мінялося. Граф виїжджав рідко, а наплив гостей значно зменшився.

Тим часом до нас доходили глухі чутки про вуличні облави, табори смерті і нелюдські розправи. Коли я згадував Павла, у мене стискалося серце. Він так і не повернувся додому. Або поліг, обороняючи Варшаву, або пішов у партизани, говорили робітники фільварку, з якими Павел був у найкращих стосунках. Адже він до того, як став шофером графа, працював на тракторі і ремонтував сівалки. Відтоді ж як Павел зник, граф наказав віддавати його зарплату мені. Адже ролс-ройс був під моєю опікою. Але Павел був одружений і мав дитину, а тому я віддавав ті гроші його дружині. В палаці про це ніхто не знав, а в бараках говорили, що я непоганий хлопець. Коли я вперше почув це з уст старого городника, мені якось солодко защеміло серце, проте я швидко опанував себе. Я віддавав платню його дружині, бо Павел був моїм приятелем. Гадаю, що коли б я мав сім'ю, Павел на моєму місці зробив би так само.

Одного разу, після короткого візиту якогось елегантного офіцера, граф покликав мене і сказав:

— Дорогий Леоне! Я тобі безмежно довіряю і тому вирішив доручити одну делікатну справу. Час від часу ти навідуватимешся до Варшави і купуватимеш для мене долари. Ціна не має значення. Адміністратору я наказав виплачувати потрібні суми грошей на першу твою вимогу. А щоб ти міг успішно виконувати моє доручення і уникати можливих неприємностей, я дістав спеціальний дозвіл, підписаний губернатором Фішером. Але цей документ ти показуй

тільки вищим чинам німецької адміністрації і вищим офіцерам поліції та гестапо, і лише в тому разі, якщо тобі справді загрожуватиме небезпека. А взагалі, ця справа вимагатиме від тебе витримки, делікатності і такту.

— Зрозумів, пане граф, — відповів я, — але до кого мені звернутися у Варшаві, щоб одержати долари?

Граф глянув на мене з іронічною посмішкою.

— На це питання ти повинен сам знайти відповідь. Можеш іти.

Я вклонився і вийшов з кабінету.

Другого дня адміністратор вручив мені готівку та підписаний «крейслайтером» дозвіл на подорож залізницею в купе, призначених для «фольксдойчів». Папірець той дуже став мені в пригоді, бо інші вагони були переповнені. Люди не тільки стояли в тамбурах, а й висіли на підніжках, навіть лежали на дахах. Кожен мав з собою вузлики і валізки, бо всі спекулювали—хто чим міг. Вже на станції мені запропонували купити сала й ковбаси, а коли я подякував, пошепки додали, що є борошно і масло. Будь-яка спекуляція каралася смертю. Але на це ніхто не зважав. Я дивився на той натовп обідранців, що подорожували в якомусь нервовому темпі і, зберігаючи ясний погляд, галасували про такі речі, за які мої нерви потроху заспокоювались. Місія, яку поклав на мене граф, вже не здавалася такою небезпечною. Адже мене оберігав секретний документ, хоча саме через оту його секретність мені й загрожувала небезпека. Я розумів, що мене не поведуть одразу до «вищих чинів», а доки домовишся з рядовими службовцями, можна вскочити в добру халепу. Тим більше, що перший-ліпший жандарм міг застрелити тебе з будь-якого приводу. Проте граф цього не брав до уваги.

В купе для фольксдойчів, крім мене, сиділи ще двоє чоловіків і жінка. Ми майже не розмовляли і дивилися один на одного з-під лоба, тоді як в інших купе було людно, усі там гули, як бджоли у вулику, і щохвилини там вибухав регіт.

Приїхавши до Варшави, я подався до знайомого антиквара, що мав величезний магазин на вулиці Чацького. Перед війною мій хазяїн часто купував у нього картини і меблі.

Якось граф купив у цього торговця гарну кришталеву люстру за чотири тисячі доларів. Люстра нібито належала до епохи Марії-Терези і свого часу прикрашала зал цісарського палацу у Відні. Ще б пак, то була унікальна річ, і граф страшенно пишався своєю покупкою. Через деякий час після

цього ми поїхали на полювання до Несвежа. Там, у вітальні, висіла величезна кришталева люстра, що, як дві краплини води, була схожа на нашу. Коли граф запитав князя про «родовід» люстри, той пихато заявив, що йому трапилася нагода придбати цю безцінну річ у Варшаві. Люстра належала до Вікторіанської епохи і колись висіла в одній із кімнат Букінгемського королівського палацу у Лондоні. Зрозуміло, то була унікальна річ. Таких люстр я налічив ще дев'ять по різних палацах і замках.

Повернувшись з Несвежа, граф влаштував тому антиквару страшний скандал, але той розумівся на людській психології і пояснив графові, що продав оригінал тільки йому, а останні люстри — просто жалюгідні підробки. Я впевнений, що кожен з обдурених клієнтів того торговця вислухав те саме, і всі були задоволені. В усякому разі, люстри були справді гарними.

Ідучи до антиквара, я подумав, що зможу дістати там інформацію щодо купівлі доларів. Але по дорозі на кожній вулиці і мало не під кожною брамою мене затримували торговці валютою. Продавали і купували долари, фунти, марки, золото, навіть італійські ліри і грецькі драхми. Спершу я відчував велике бажання почати з ким-небудь переговори і не йти до антиквара, але потім вирішив, що це все роздрібний продаж, а я ж виступав у ролі оптового покупця, адже адміністратор виплатив мені понад мільйон злотих. Отож я вирушив далі, і за якусь хвилину вже заходив до магазину. Він містився у двоповерховому приміщенні. Внизу продавалися не дуже цінні речі, зате на другому поверсі зберігалися справді цінні меблі, картини і гобелени. Я побачив також багато перських килимів, згорнутих у рулони. А взагалі магазин видався мені захаращеним. Я спитав продавців про хазяїна і знайшов його в кутку, відгородженому портьєрою. Він працював за мініатюрним дамським столиком, прикрашеним перламутровою інкрустацією. Побачивши мене, антиктвар розвів руки і крикнув:

— Граф тут?! Уже біжу!

Я пояснив йому, що приїхав сам, а граф залишився в селі, і вже хотів був заговорити про долари, як нараз побачив на лацкані його піджака маленький значок із свастикою. Це мене так вразило, що якусь мить я не міг розтулити рота. Антиквар зрозумів усе і почервонів від збентеження.

— Бачите... е-е-е... зрештою, це не має значення... я змушений був зробити це... інакше у мене забрали б усе... а воно ж не моє — все належить суспільству... я тільки посередник... більше того... ви розумієте... одні воюють на фронті, а другі в тилу, іншими засобами...

Правду кажучи, той «інший засіб» боротьби здивував мене більше, ніж значок із свастикою. Але я відразу ж подумав, що, можливо, якась підпільна організація і справді наказала йому стати німцем. Я знав антиквара багато років, і він не раз говорив мені, що замолоду служив у австрійській армії. Отож, може бути, що його автоматично зробили фольксдойчем і прикрасили свастикою. Зрештою, яке мені діло до цього? Я нічого не втрачав, а доручення графа мусив виконувати.

Я виклав антикварові свою справу. Він уважно вислухав мене і похитав головою.

— Так... не дивуюся графові... наші гроші ненадійні, а долари цінуються у всьому світі... особливо золоті. На жаль, я цим не займаюся. Мені просто не випадає... ну і надто великий ризик. Але я знаю місце, де німці і поляки купують долари цілими пачками. Тільки... ви забудьте про нашу розмову... Я не хочу бути замішаним. Отож ви підете до кав'ярні «Ріо-Ріта», що в Краківському передмісті. Там бувають німці і поляки. Зверніться там до бармена Міхала — буфет міститься в другій кімнаті. Прізвище вам не потрібне, та й нині у кожного другого поляка воно фальшиве. Скажіть йому, але делікатно, на вухо, що послав вас я. Далі все залежатиме від бармена.

Я подякував і, вийшовши з магазину, прямував до Краківського передмістя. «Ріо-Ріта» виявилася елегантним рестораном. В першому невеличкому залі за малими низенькими столиками мовчки сиділо кілька німецьких офіцерів і цивільних, а також дві яскраво нафарбовані дами. Чоловіки читали газети. Коли я зайшов, жінки заворушилися — почали пудрити носи і підфарбовувати губи. Я відхилив важку портьєру і опинився в барі. За прилавком стояв кремезний чоловічина середнього віку з червоним обличчям і розливав у бокали коктейль. Крізь двері, замасковані шторою, було чути голюси, що тихенько наспівували якусь дуже знайому пісню.

Вже з перших тактів я упізнав популярну мелодію пісні «Ми перша бригада». Угледівши мене, бармен блискавично натиснув якусь кнопку в стіні. Завив важкий вентилятор, враз заглушивши вокальні вправи невідомих співаків.

Я усміхнувся і уважно подивився на бармена. Його обличчя видалось мені знайомим. Це був один з видатних польських акторів. Особисто я не був з ним знайомий, але бачив його на сцені в довоєнні роки. Однак ім'я його було напевне не Міхал. Мабуть, він взяв собі такий псевдонім, — і це видалось мені дивним, адже його знали по всій Польщі.

Я чемно вклонився і сказав:

— Вітаю маестро... Міхала.

Він посміхнувся і відказав, кивнувши на стіну:

— Я до ваших послуг, пане, тільки ось однесу коктейль отій голоті.

Він узяв тацю, відчинив двері за што-рою — почувся гомін, дещо заглушений виттям вентилятора, — і зник. За хвилину він повернувся, розчервонілий ще більше.

— Псякрев! Вони примусили мене випити. Я з охотою, але небагато. Служба.

Я сказав, наголошуючи на останньому слові:

— Я прийшов з вулиці Чацького.

— Ага, — буркнув він, — від антиквара. Надійний гість. Цікавиться тільки монетою. Що у вас є?

— Гроші.

— Наші, ходові?

— Так. Мільйон.

Він стиха свиснув.

— Розумію. А що ви хочете?

— Долари. Ціна не має значення.

— Чудово. Вам пощастило. Тим потрібна готівка... — Він знову кивнув головою у напрямку сусідньої кімнати.

— Хто там?

— Ну... ці. Але то вас не обходить.

— Зрозуміло. Вони мають долари? Справжні?

— Аякже...

Він раптом замовк і стривожено глянув на мене.

— Боже, що я плету?! Я п'яний. А ви хто будете?

На якусь мить я завагався.

— Купець. Плачу і забираюсь геть.

— Куди?

— На село — додому.

Він з полегшенням зітхнув і пильно подивився на мене.

— Ви... землевласник, правда? І, мабуть, «вищої категорії». У вас арійський вигляд. Чи там... на Чацького, ви теж щось купили?

— Так. Кілька гобеленів і два перські килими.

— Розумію, — похмуро зауважив він, — одні продають, щоб не здохнути з голоду, а негідники купують. Боже! Що це я знову? Пробачте, будь ласка, це так... від щирого серця.

— То нічого. В торгівлі образам місця нема.

— Ви розумна людина. Знаєте що? Давайте вип'ємо. Все одно я змушений буду піти спати. Вони добряче мене напоїли.

— Я вас можу замінити.

— Але ж я вас зовсім не знаю.

— Я захоплювався вашою грою на сцені. Належу до числа ваших шанувальників.

Він тепло глянув на мене.

— Правда? Але тепер я не граю — не хочу бути свинею. Краще пити. Вип'ємо?

— Гаразд. Але спершу я хотів би закінчити нашу справу.

— Маєте рацію. Поки мені тільки двоїться в очах. Бо як почне троїтися, то почну ставити вам «Ревізора» Гоголя. Я знаю напам'ять усі ролі.

Він знову зник за дверима і за хвилину привів якогось хлопця з гострими очима. Бармен показав на нього рукою:

— Пан Єжи, пан...

Він запитливо глянув на мене.

— Леон, — вклонився я.

Хлопець по-діловому запитав:

— Готівку ви маєте з собою?

— Так.

— В такому разі ходімо нагору, до кабінету директора.

Я мовчки рушив за ним. На сходах не було нікого. Юнак тричі постукав у двері, оббиті бляхою. У вічку блиснуло чиесь око, потім двері відчинилися. Ми зайшли і опинилися в маленькій сонячній кімнатці. Капапа, вкрита парчевим покривалом, застелений буфетик з червоного дерева, з цілою батареєю пляшок і кришталевих чарок, стіл і чотири зручних крісла. Мабуть, тут грали у бридж. Директор ресторану, блондин з приємним обличчям і розумними сірими очима, сів за стіл. Хлопець, який привів мене, нахилився до нього і щось шепнув на вухо.

— Для кого ви купуєте? — запитав директор.

Я вагався. Граф наказав мені бути обережним, але в цьому випадку в грі брала участь висока особа, як здогадався я з необережних слів бармена Міхала. Це дало деяку гарантію, що несподіванок не буде. Зрештою їх тільки двоє, а я зумію постояти за себе. Я пригадав слова антиквара і вирішив грати з відкритими картами.

— Мені сказали, що тут купують долари поляки і німці. Тому я не думаю, щоб це було таємницею для окупаційних властей. Отже, з мого боку вам не може ніщо загрожувати, і тому ваше запитання недоречне. Просто я плачу і забираюсь геть.

Сказавши це, я видобув з внутрішніх кишень піджака і штанів товсті пачки асигнацій по п'ятдесят злотих і поклав їх на стіл. Блондин мовчки почав рахувати банкноти, кинувши через плече юнакові:

— Принеси долари.

Той зразу ж вийшов. Минали хвилини. Монотонний шелест паперу почав присипляти мене; два коктейлі, випиті на голодний шлунок, туманили голову. Я запалив цигарку, намагаючись відігнати сон. Моя місія видавалася мені не надто складною, я цілком розумів графа, розумів, чому він

вміщував якусь частину своїх величезних прибутків в чужоземну валюту. В моєму рідному селі я знав одного селянина, який не доїдав, не досипав, а разом з усією родиною складав гроші. Таким чином він зібрав скриню царських карбованців, керенок, австрійських крон, німецьких і польських марок. Коли всі вони втратили цінність і їх міняли на польські злоті, селянин розсердився і не обміняв ні копійки, а банкнотами обклеїв всі стіни своєї хати. Згадуючи це, я думав, що колись те саме буде і з доларами. Бо на світі немає нічого вічного. Як повідомляла преса, останнім часом знайдено метод штучним шляхом виробляти золото. Отож, настане час, коли все полетить шкереберть, і залишиться праця, яка забезпечуватиме людині існування. Тільки як працюватимуть вихідці з «голубих родин»? Адже ці люди ніколи не працювали і працювати не хотіли.

Мої філософські роздуми перервав юнак, який приніс портфель з доларами. Знову почали рахувати, причому мене запитали, чи наполягатиму я, щоб при розрахунках додержувались офіційного курсу долара. Згідно з наказом графа я відповів, що ціна не має значення. Мої контрагенти з повагою глянули на мене, пошепталися між собою і, врешті, подали мені важку пачку банкнотів різної вартості. Я взяв її, не рахуючи, порозсовував долари по кишенях, кивнув головою і вийшов.

Я вирішив повернутися на село першим же поїздом, що відходив за півгодини. На розі Хмільної з натовпу перехожих вийшло двоє німецьких офіцерів в есесівських мундирах. Ледве вони випередили мене на кілька кроків, як почувся сухий тріск, ніби хтось стріляв з іграшкового револьвера. Один з німців, обливаючись кров'ю, впав на тротуар. Другий, похитуючись, вибіг на брук і закричав страшним голосом:

— Banditen! Banditen!¹

В одну мить вулиця спорожніла. А я зляк на місці, бо вперше в житті став свідком замаху. Оддалік я побачив кількох молодих людей, що швидко бігли геть. Раптом мені здалося, що з найближчого під'їзду виглядає Павел, моргаючи мені. Я підійшов ближче, але там вже не було нікого. Тоді я побіг сходами нагору, аж на останній поверх, сподіваючись побачити Павла. Повернувшись знову в під'їзд, ще приголомшений сценою замаху і несподіваною зустріччю, я почув звук сирени і шум кількох автомобільних моторів. А на вулиці відразу наткнувся на величезний чорний лімузин, який щойно зупинився. Позаду нього загальмували два грузовики, переповнені солдатами в касках. Доки я спромігся оці-

нити своє становище, хтось сильно вдарив мене чимсь важким по голові, і я втратив свідомість.

Коли я прийшов до тями, то побачив, що лежу під стіною в якомусь підвалі. Крім мене, тут було ще кілька чоловік.

Хтось шепнув, звертаючись до мене:

— Вам уже краще?

Я помацав голову. Гуля була завбільшки з сливу, але кров не йшла. М'який капелюх, якого я завжди носив, пом'якшив силу удару. Я не відчував навіть сильного болю.

— А все-таки — що ж трапилось? — запитав я.

— То ви не знаєте? — здивувався незнайомий. — Після замаху всіх чоловіків з навколишніх будинків забрали в гестапо. Тепер ми в Алеї Шуха. Кучера шаліє.

— Хто?

— Головний шеф. Слідство веде він сам. Вас теж допитуватимуть. Я ні в чому не винен і нічого не знаю про замах, але з його лап ще ніхто не виривався. Всіх — під стінку або до концтабору. Найгірше тим, у кого знайдуть зброю. Ви чуєте?

Він замовк. Десь з глибини будинку долинув страшний зойк. Мимоволі я стиснув кулаки. Тим часом мій співрозмовник відійшов і сів в кутку на підлогу, затиснувши вуха долонями. Поволі крик завмер. Минуло півгодини. Нараз я почув якийсь галас і голоси в коридорі. Двері відразу відчинилися, і щось важке впало на підлогу біля мене.

То був Павел. Він мав жахливий вигляд: вуха порвані, одне око майже вилізло з орбіти, розбиті губи, зуби вибиті ударами кулаків. Коли він простягнув до мене руки, я побачив криваві цурпалки пальців без нігтів.

— Ти теж, Леоне? — почув я тихий шепіт.

— Хто це тебе так?

Він криво посміхнувся.

— Капітан Кучера. З поляками він інакше не розмовляє. Ти був у нього?

— Ще ні. За що тебе мордували?

Павел здивовано глянув на мене одним оком.

В цю мить у замку заскреготав ключ, зайшов стражник, і я почув своє прізвище.

— Зараз же нагору! — додав він по-німецьки.

Ще раз я глянув на Павла і вийшов. В кабінеті на мене чекав знаменитий Кучера. Перед ним на столі лежав стос моїх банкнотів.

— Е, любий! Та ми ж знайомі! — сказав він, коли поліцай зачинив двері і залишив нас самих.

Я уважніше подивився на нього. Справді, він мав рацію. Це був той самий офіцер в

¹ Бандити! Бандити! (нім.).

чорному мундірі, якого я бачив у товаристві полковника і майора в палаці графа під час пам'ятної сцени з листом Герінга. Тоді я не знав його прізвища. В пам'яті закарбувалось тільки його обличчя в той момент, коли він замірився на мене києм.

Тим часом гестапівець зовсім приязно усміхнувся і вів далі:

— Було це, здається, в палаці польського аристократа, маєток якого взяв під свою опіку його екселенція маршал Герман Герінг. Але...

— Слухаю вас, капітане...

— О, ви розумієтесь на знаках відмінності? Це дуже приємно. Хто ж ви є, дорогий пане?

— Камердинер графа.

— І тільки?

— Не розумію запитання.

— Чи виконуєте ви тільки функції камердинера, чи вас призначено також опікуватись особою графа?

— Ніхто мене не призначав. Просто я там народився і ще мій батько служив у палаці.

— Ах, так. А чому у вас знайдено таку кількість доларів?

— Я їх купив за розпорядженням графа.

— А ви знаєте, що за це карають смертю?

— Як кого. У мене є спеціальний дозвіл.

Гестапівець здивовано зміряв мене очима і процідив крізь зуби:

— Чоловіче, ти — дурень! Хто міг видати тобі такий дозвіл?!

Я нахилився, вийняв з манжета схований там документ і простягнув гітлерівцю.

— Пан граф одержав його від губернатора Фішера. Я не маю права показувати його нижчим чинам. Але, гадаю, що тепер можна.

Гестапівець довго вивчав документ. Нарешті віддав його мені і неохоче промовив:

— Все гаразд. Ви вільні. Зараз видам вам перепустку.

Він підписав папірця і подав мені, але я стояв на місці.

— Ну, чого вам ще треба?

— Доларів.

Кучера грюкнув кулаком об стіл:

— Яких доларів?! Раджу забути про них. Принаймні... про ці! Розумієте? Інші можете купувати. Це мене не обходитиме. Але тепер... Геть! — гаркнув він, бачачи, що я і далі не рухаюсь з місця.

Я вийшов, подав стражникові перепустку. Він провів мене вниз, і варта, що стояла на вулиці, пропустила мене.

Повернувшись додому, я розповів графові про свою пригоду і втрату доларів. Та

мій хазяїн тільки махнув рукою і сказав по німецькому:

— «Muß man leben und leben lassen».¹

Забудь, Леоне, про цю історію. Я вірю тобі. Наступного тижня адміністратор дасть тобі гроші і ти знову купиш долари. Тільки будь обережніший і не встравай у вуличні авантюри.

Розділ V

Під час моєї четвертої поїздки до Варшави я знову мав пригоду, яка закінчилась менш драматично для доларів графа, зате завдала більших неприємностей мені. Купивши долари в «Rio-Riti», я запізнився на поїзд, бо симпатичний пан Міхал намовив мене випити кілька чарок французького коньяку, що його привіз з Парижа якийсь ділок. Отож я був змушений переночувати у Варшаві, і для цього вибрав скромний, нічим не примітний готелик «Термінус» на вулиці Хмільній. Швейцаром у тому готелі служив мій давній знайомий — ще з довоєнних років — на ім'я Броньчик, який, мабуть, насамперед був сутенером, а вже потім швейцаром. Незважаючи на те, що ми не підтримували дружніх стосунків, він так приязно зустрів мене, що я аж здивувався. Проте я одразу здогадався, що тут неабияку роль відіграє особа графа. І справді, мій здогад виявився вірним. За чаркою ми розговорилися, і я почув новину, яка мене приголомшила. Гітлерівці, намагаючись якнайкраще забезпечити свої тили під час війни з СРСР, і далі намічали різні кандидатури серед найбільших польських аристократів, щоб передати комусь адміністративну владу в так званому «Генеральному губернаторстві», яке в разі дальших воєнних успіхів Третього рейху мало значно розширитись. Після того, як цю пропозицію відкинув ерцгерцог полковник Габсбург, німці звернулися до князя Януша Радзивілла, але останній теж відмовився. Тоді в Брюловському палаці висунули проект, який полягав у тому, щоб оголосити в окупованій Польщі монархію і віддати корону... моєму хазяїнові. Цей проект набрав такого розголосу, що навіть німецькі офіцери, які зупинялися в готелі «Термінус», базікали про це. Колись, ще до війни, вулицями Варшави ходив король Польщі Владислав V, одягнений в червону довгу одягу і золоті сандалі. То був кузен мого хазяїна — справжній граф і водночас справжній ідіот. Він прогулювався, супроводжуваний ескортом варшавських злодіїв, приваблених екзотич-

¹ Живи сам і давай жити іншим (нім.).

ною зовнішністю короля, доки родичі не віддали нещасного в лікарню для душевнохворих. Мій хазяїн, звичайно, не потребував послуг подібного закладу.

Отож, як довірену людину графа, швейцар готелю зустрів мене сердечно, улесливо посміхаючись. Я відразу зрозумів, що тепер готель «Термінус» стане, так би мовити, пристановищем для мене і для доларів графа. Щоправда, коли я залишився в номері сам, то насамперед сховав долари під дошку, за лампочкою, що висіла над умивальником, а вже потім спустився вниз, щоб вийти в місто і чимось перебити голод, викликаний коньяком і вермутом. На сходах швейцар Брончик затримав мене ще на якусь хвилину, з ентузіазмом показуючи вельми цікаву програму, надруковану на прекрасному папері, яку привіз з Парижа якийсь німецький офіцер. Форматом програма нагадувала брошуру і містила мистецьки виконані фото вишуканого французького борделю.

Отже, я йшов вулицею, шукаючи якогось бару чи ресторану, і міркував про роздвоєність життя так званого «світу» — аристократичних кіл і державних мужів. Перед війною у нас гостей міністр закордонних справ Італії граф Чіано, а перед цим — міністр пропаганди третього рейху Геббельс з дружиною. Після вечері ми з ад'ютантом віднесли Чіано до його покоїв на руках, бо він упився, наче якийсь бродяга. По дорозі граф щось белькотів про фальшиву мораль гітлерівців, з настирливістю п'яного повторюючи, що дружина Геббельса була і залишається шлюхою. І в той же час — для кого не було таємницею, що дружина Чіано Едда не далеко відійшла від своєї німецької приятельки. Ад'ютанти її чоловіка ледве справлялись зі своїми «службовими обов'язками», бо пані міністрова була ненаситною в коханні, як Мессаліна. Вся довоєнна Польща говорила про її головний роман з нашим знаменитим полковником Венявою, який таким способом зумів добитися посади при Квіріналі, де пані графиня мала багато дядьків-кардиналів. Зате в публічних виступах, адресованих членам партії і народу, Чіано і Геббельс виголошували промови, закликаючи до високоморального життя та просторікуючи про святість сім'ї. Так само робили Герінг, Ріббентроп, Гімлер і диктатор Італії Муссоліні, який, крім дружини, мав Клару Петаччі з Неаполя. А скільки ж було таких «стовпів вітчизни» і «світочів суспільства» у всіх інших країнах і державах світу?

Мої роздуми про інтимне життя «великих» людей були несподівано перервані — хтось грубо схопив мене за плече. Доки я встиг зрозуміти, хто мій напасник і що йому

треба, мене штовхнули в натовп чоловіків, оточений кільцем поліцаїв. На вулиці було досить темно, проте я розгледів, що ми стоїмо біля руїн кількох розбитих бомбами будинків. За хвилину нас повели до критого грузовика, що стояв за рогом вулиці. По дорозі хтось комусь пошепки пояснював, що поліція шукає небезпечного злочинця. Усіх затриманих звільняють відразу ж після перевірки документів.

Я сидів на лавці мовчки, цілком байдужий до всього, адже документи у мене були, а долари я залишив у готелі. Мене турбувало тільки одно: чи довго триватимуть формальності, адже мені треба встигнути з'їсти вечерю до комендантського часу, бо я не мав нічної перепустки. Я вирішив скористатися з свого знання німецької мови і домагатися розгляду моєї справи відразу ж по приїзді до комісаріату. Під час подорожжя по залізниці мені доводилося чути, як познанці, що добре знали цю мову завдяки півторавіковій окупації Великопольщі, обводили кругом пальця нічних патрулів, які, почувши розмову по-німецьки, навіть не питали документів. Самовпевненість, поєднана з добрим знанням мови, впливала навіть на німців.

Через десять хвилин машина зупинилася перед якимось будинком. Запльованими і смердючими сходами нас повели на другий поверх до великої кімнати, перегородженої на дві частини низеньким бар'єром. Перша половина її була порожня, а друга — заповнена шафами, кріслами і столами, за якими сиділо кілька поліцаїв. Вони почали перевіряти документи арештованих. Я продерся крізь натовп, став біля бар'єру і вже хотів був розкрити рота, щоб прогавкати щось на берлінському діалекті, інсценізуючи «святе обурення», як розчинилися двері сусідньої кімнати і зайшов комісар поліції. Його обличчя видалося мені напрочуд знайомим, тільки я не міг відразу пригадати обставин, за яких познайомився з ним. Комісар ще з порога оглянув присутніх, затримав свій погляд на мені і примружив очі. Мабуть, він також згадував, бо його обличчя раптом проясніло. Він щось шепнув поліцаєві, який стояв поруч нього, і на моїх руках, спертих на бар'єр, клацнули наручники. Це відбулося так швидко, що я і далі стояв нерухомо, спантеличений і здивований. І тільки тоді, коли мене сильно шарпнули, я відірвався від бар'єру і опинився в сусідній кімнаті. Поліцай залишився стояти біля дверей. Ця кімната була краще освітлена і менша. Посередині стояли письмовий стіл, крісло і два стільці. Комісар сів у крісло, і тоді я впізнав у ньому сержанта другого відділу війська польського і пригадав досить драматичну реквізицію автомо-

біля мого хазяїна біля готелю «Європейський» у Варшаві.

Мені стало трохи не по собі. Сержант, а тепер комісар, відверто втішався моїм виглядом і становищем, в яке я потрапив. Його очі блищали, а губи розтяглися в солодкій посмішці. Якийсь час він мовчав, а потім нахилився над столом і засміявся:

— Кого я бачу! Слугу пана графа! Яка несподіванка!

Промовивши це, він звернувся до поліцейця, що стояв біля дверей:

— Вийди на хвилю. Коли будеш потрібний, я покличу.

Як тільки двері зачинилися, і ми залишилися вдвох, сержант скочив на ноги, обійшов стіл і зупинився передо мною:

— Це за готель «Європейський», — злісно просичав він. — А це за Брест-над-Бугом!

Він двічі ударив мене кулаком в обличчя. Рука в нього була жилава, тверда і велика, але він бив не розмахуючись, бо стояв зовсім близько. Я мимоволі пригнув голову, і удари влучили в череп, не завдавши великого болю. Обома руками, скутими наручниками, я схопив його за пояс і підкинув вгору, водночас нахилиючись вперед. Він враз ніби переламався надвоє, ковзнув по моїй спині і гримнув лобом об підлогу. Коли я оглянувся, він лежав нерухомо — по його щоці стікала вузька цівка крові.

Якусь мить я роздумував, що робити далі. З сусідньої кімнати долинали голоси поліцейців і арештованих. Очевидно, там нічого не почули. Двері були зачинені, але це не міняло становища. З службового кабінета сержанта, вірніше, комісара поліції, не можна було вийти інакше, як через ці двері. Залишалося вікно. Але що робити з кайданами на руках? Я знав людей, які ламали підкови і рвали залізні ланцюги. Особливо успішно робив це перед війною знаменитий польський моряк Радван, який навіть зубами перекушував цвяхи і гаки. Спостерігаючи іноді виступи таких силачів, я не відчував бажання стати таким, як вони, бо мій батько говорив, що надмірно сильна рука втрачає м'якість рухів, необхідну для зразкового камердинера. Тому я не знав, якою мірою можу покластись на свою фізичну силу, хоча вже мав нагоду пересвідчитися, що в бійці троє чи четверо людей не становили для мене небезпеки. Ще за життя батька, будучи підлітком, я не раз переконувався в цьому. Спогади додали мені відваги, і я вирішив розірвати кайдани.

Та нараз гомін в сусідній кімнаті стих, і хтось голосно скомандував:

— Ruhe!¹

Потім почувлися чіткі кроки, обидві поло-

винки дверей розчахнулися і передо мною зупинилася людина, зовнішність якої відбилася колись у моїй свідомості так само чітко, як і сержантове обличчя. То був капітан другого відділу, прізвища якого я не знав, одягнений в чорний мундир гестапо; блискучий значок — череп з перехрещеними кістками — прикрашав його картуз. За ним стояло ще двоє в таких самих мундирах з кийками в руках.

В пам'яті нараз спливли Брест-над-Бугом і капітанські валізки, що миготіли в повітрі, а також клітка з папугою Лолітою. Я відчув, як мороз пробіг мені поза спиною і лунко закатало серце. Однак за мить я вже опанував себе і, стиснувши кулаки, скутими руками щосили вдарив капітана в груди. Він поточився на одного з гестапівців і разом з ним упав на землю. Другий замірівся на мене кийком, але я швидко підняв ногу, вдарив його в живіт і, мов камінь, випущений з катапульти, врізався в натовп заціпенілих з несподіванки поліцейців та заарештованих. Розштовхавши натовп, я вискочив на сходи. Поліцей, що йшов нагору, схопив мене за горло в той момент, коли я минав його. Я підбив йому руки скутими долонями і в свою чергу схопив його за горлянку. Він захарчав і посинів; кинувши його на сходах, я вискочив на вулицю. Перед комісаріатом стояла машина, якою, напевно, приїхали німці. Дверцята машини були відчинені, шофер, що сидів за кермом, саме запалював цигарку. Коли я став перед ним на тротуарі, він запитливо глянув на мене. Мимоволі я подивився на свої руки і на хвилину завмер від здивування. Наручники зникли. Я був вільний у повному розумінні слова. Тільки одне кільце стискало ліве зап'ястя, та воно тепер було схоже на звичайний браслет, які були тоді досить модні, особливо серед німців, що в окупованих країнах не гребували навіть такими «воєнними трофеями».

Я з полегшенням зітхнув і ступив крок уперед. Гестапівець дивився на мене, нерухомий, мов манекен. Минаючи його, я недбало підніс праву долоню і гаркнув:

— Хайль Гітлер!

Німець здригнувся, і його рука, ніби звільнена пружина, вискочила з кабінети:

— Хайль!..

Далі я не почув нічого. Мене поглинув нічний морок вулиці. Відразу ж за рогом я шмигнув до якогось під'їзду, ще не замкненого і освітленого. Я розумів, що переслідувачі, яких можна було чекати з хвилини на хвилину, легко схоплять мене на вулиці. Якби пощастило знайти якусь схованку! Я вирішив пробратися на горище цього незнайомого будинку, потім на дах, і там перечекати до ранку. Піднімаючись

¹ Спокійно! (нім.).

напівтемними сходами, я намагався йти беззвучно, щоб не почули мешканці будинку. Я не хотів, щоб завтра про мої пригоди знало все місто, бо я добре усвідомлював, що мене чекає. Німці шукатимуть мене, оголосять винагороду за мою голову і взагалі зроблять з мене небезпечного злочинця. А поляки вважатимуть мене героєм. Тим часом я не відчував бажання ставати ні тим, ні другим. Просто хотілося знайти безпечне місце, викупатися, переодягнутися, забрати в готелі долари і повернутися до графа. Крім того, я вирішив розповісти йому про свою пригоду, бо про дальші поїздки до Варшави, очевидно, нічого було й думати.

Так міркуючи, я вибрався на п'ятий поверх, над яким виднівся вхід на горище. Зненацька двері однієї з квартир відчинилися, і на сходи вийшов бідно вдягнений чоловік середнього віку з відром у руці. Він зупинився і пильно глянув на мене.

— Ви до кого? — запитав він.

Я не забобонний, хоч мені доводилося переживати багато випадків, виключних за своїм характером. Але це вже було занадто — адже я відразу впізнав симпатичного робітника, з яким ми на початку війни будували барикаду в кінці Пулавської вулиці. Як і тоді, він дивився на мене трохи сумовито, але його лазурові очі і тепер випромінювали тепло. Він мене ще не впізнав, а тому спокійно стояв, чекаючи на відповідь.

Відчуваючи якесь незвичайне довір'я до нього, я мовчки підняв руку з кільцем від кайданів.

Це одразу справило належне враження — він одступив від дверей, звільнивши прохід до квартири.

— Прошу, — тільки промовив він.

Я зайшов до тісної кімнати, освітленої тьмяною лампочкою, що висіла на шнурі. Під стіною стояло залізне ліжко, застелене латаною ковдрою. Збоку на ослоні стояла мильниця, далі дзбан, два стільці і стіл. В кутку — невелика шафа і скриня. Звідусіль проглядали злидні.

Хазяїн кімнати обережно поставив на підлогу відро, старанно замкнув двері і повернувся до мене.

— Ви втекли?

Я ствердно кивнув.

— За віщо вас закували?

— Не знаю, — відповів я. — Тут поблизу комісаром поліції працює один чоловік, який на початку війни був сержантом у війську польському.

— Є такий, — прошептав він. — Ну, то що?

— Познаюмився я з ним ще тоді, причому за таких обставин, які змусили мене повестися з ним грубо.

— Як саме?

— Затопив йому в пику, — відповів я. — А сьогодні ввечері мене схопили на вулиці і запровадили до комісаріату, де я знову уздрів його. Звичайно, він хотів порахуватися зі мною. Мабуть, зараз мене вже шукають на вулиці.

Він узяв мою руку і оглянув кільце.

— То ви розірвали кайдани? — здивовано вихопилося у нього.

— Навіть не знаю коли, — признався я. — Зчинилася страшна колотнеча. Приїхало гестапо. Я не хотів би завдавати вам неприємностей, але якщо у вашій хаті знайдеться напилік...

— Нині кожен ризикує щодня, — перервав він мене, — в тому числі і я. Це не має значення. А щодо мене, то я слюсар. Зараз ми перепиляємо кільце — вам пощастило, що натрапили саме на мене.

— Вдруге в житті, — зауважив я, посміхаючись.

— То ви знаєте мене?

— Та як сказати... Ви, мабуть, пам'ятаєте барикаду на Пулавській вулиці у 1939 році?

— А, то це ви?! Диктові танки, правда?

— Я був дурнем, — сказав я, — але, як пише Достоевський, «дурень, який усвідомив свою глупоту, не є дурнем».

Він щиро засміявся, відкрив скриню і дістав напилка.

— Сідайте і кладіть руку на стіл.

І він заходився пиляти.

— Тепер вам не можна виходити, — заговорив він по паузі. — Але у мене вам теж ризиковано залишатися. Надто вже близько звідси комісаріат. Вони можуть провадити облогу цілу ніч, щоб тільки схопити вас. Але на горіщі у мене є комірчина, відгороджена подвійною дерев'яною стіною. Там вас не знайдуть. А вранці тікайте з Варшави, принаймні, на якийсь час.

— Я живу на селі.

— Це добре. Оскільки ви вчинили бійку, вас пам'ятатимуть довго. Готово. Браслета немає. А тепер ходімо зі мною.

Кажучи це, він підвівся і стягнув з ліжка подушку і ковдру.

— А як же ви будете спати? — запитав я, дивлячись на сінник, вкритий простирадлом.

— Вкриюсь пальтом. А під голову покладу кулак. Зрештою, це не ваша справа. Ходімо. Вони можуть наскочити кожної хвилини.

До глибини душі зворушений гостинністю цього бідняка, я мовчки поплентався за ним. Він мав кишеньковий електричний ліхтарик, і комірчина, освітлена ним, видалася мені справді надійною схованкою. В кутку лежали городницькі мати, виплетені з соломи. Мій рятівник розстелив їх на підлозі, кинув подушку та ковдру і шепнув:

— Коли йтимете вранці, відсуньте оцей гачок і тихо приставте стіну. А я заберу ковдру й подушку, коли повернуся з роботи. Сюди ніхто не заходить, бо в кожного є своя комірчина. На добраніч. Ага, ще одно: отой комісар — стерво смердюче. До війни був поляком, нагороджений Хрестом хоробрих. А тепер став фольксдойчем. Я дуже радий, що ви дали йому в пику.

Він пішов. Я засунув за ним стіну, опустил гачок і простягнувся на матах. Довго не міг заснути. Перед моїми очима стояли дві

Польщі, два гатунки людей, з якими життя звело мене на своїх дорогах. Дивні думки і порівняння роїлися в моєму мозкові, сумління мучило мене. Я почав вивертати всі кишені, витягаючи банкноти, що залишилися після купівлі доларів. Сума вийшла чимала. Я відклав незначну частину, враховуючи вартість залізничного квитка і готелю, і сховав у кишеню. Решту, товсту пачку банкнотів по п'ятсот злотих, поклав на маті біля подушки. Після цього я відчув якусь дивну радість і заснув глибоким сном.

На другий день прокинувся я пізно. Годинник показував дванадцятю. Я зачесався, витер обличчя носовою хусткою, обібрав на костюмі соломку і вийшов, старанно засунувши подвійну стіну комірчини. На сходах я не зустрів нікого, а коли опинився на вулиці, в юрбі перехожих, то з надміру доброго настрою почав насвистувати. Побачивши мене в готелі таким веселим, швейцар Броньчик змовницьки примружив око і зауважив:

— Я можу битись об заклад, що вам трапилася весела пригода. Чи не правда?

— Маєте рацію.

— Браво. Але чому ви не скористалися моїми апартаментами? Вони цілком комфортабельні, навіть княгиня лишилася б задоволена. Хоча тепер все «nur für Deutsche»,¹ та для вас я зробив би виняток.

— Я провів ніч з таким комфортом, що навіть вілла Боргезе в Римі тепер видається мені нещасною халупою.

— Хіба тут, у Варшаві, є такі палаци? — здивувався він.

— Так. Тільки потрапити туди може не кожен. А тепер я викупаюсь, заберу свій плащ, валізу і поїду до графа. Прошу приготувати рахунок.

Він уклонився приголомшений.

За годину я вже сидів у поїзді.

Повернувшись на село, я докладно розповів графові про свою подорож до Варшави, умовчавши тільки про зустріч із слюсарем. Я вважав ті свої переживання такими інтимними і незвичайними, що вирішив не ділитися ними ні з ким. Я висловив побоювання, що після цієї пригоди мені буде важко, навіть зовсім неможливо виконувати його доручення. У відповідь мій хазяїн знову махнув рукою і сказав, що вирітає мене з усякої біди. Отож, незважаючи ні на що, я мушу і надалі їздити до Варшави, коли він скаже.

Отож наступного разу, крім грошей, адміністратор вручив мені пакунок з цибулинками рідкісних тюльпанів голландського сорту. Згідно з наказом графа, я мав вручити його княгині С., що постійно мешкала в гарному особняку на Алеї Троянд. Про

¹ «Тільки для німців» (нім.).

цю немолоду і рано овдовілу аристократку я багато чув ще перед війною. Вона жила з власним камердинером, який завдяки цьому виступав як фактичний хазяїн дому. Він керував маєтком княгині, і адміністрація змушена була зважати на його розпорядження, які він тактовно подавав як волю хазяйки. Служниками там працювали самі його родичі. Один з дядьків був швейцаром, другий виконував функції кухаря, племінник — шофера, а його дві сестри служили покоївками. Треба сказати, що всі вони ніколи не нехтували своїми обов'язками, хоч їхня приватна власність, рік у рік зростаючи, оцінювалася в кругленьку суму. Село, з якого вони походили, вже майже цілком належало їм. Кожен з членів родини мав по кільканадцять гектарів землі, просторі хати з дворами, повними живого і неживого майна. Там надзвичайно вправно господарювали їхні подальші родичі. Подєйкували навіть, що слуга княгині мав на селі дружину і дітей. Всі факти свідчили про те, що він був спритний дядько і вмів виходити з складних і делікатних ситуацій так, що всі були задоволені. Таке становище тривало кільканадцять років, і ніколи не було випадку, щоб якась хмарка затінила цю ідилію. Навіть тоді, коли вибухнула війна, життєвий уклад в особнячку на Алеї Троянд не змінився: княгиня користувалася покровительством німців, бо в її жилах текла цісарська кров Габсбургів. Отож ніхто з фольксдойчів не наважувався простягнути загребущих рук до маєтків княгині, яка байдуже сприйняла гітлерівську окупацію: адже вона давно цілковито і самовіддано поринула у філантропічну та церковну діяльність. Не знаю, що говорила вона на сповідях про своє інтимне життя, але знаю, що варшавська архієпископська курія завжди одержувала з її маєтків чималі суми. І знову ж таки всі були задоволені.

Коли я появився в особняку, мене, ясна річ, спочатку прийняв камердинер княгині. З перших же його слів можна було здогадатися, що «в царстві датському щось негаразд». А оскільки всі знали, що я довірена особа графа, камердинер і не намагався приховати від мене гризоти, які випали на долю княгині з вини якогось свояка, бідного родича по жіночій лінії, який ніколи не бував у особнячку княгині і не наві'язував їй свого товариства. Він тримався далі від аристократії, і єдине, що зв'язувало його з княгинею, було те, що його дружина мала те саме дівоче прізвище, що й княгиня, хоч і не мала титулу. Ніхто не знав, з якого «кореня» походила та дама і яке «генеалогічне відгалуження» було причиною того, що вона мала право на те прізвище.

Княгиня також ніколи не цікавилася нею, хоча і знала про її існування. І от гітлерівці, які мали звичку відповідальність за провину однієї людини звалювати на всю родину, довели кривні зв'язки і пред'явили графіні претензії. Вони зробили це дуже обережно, через вищих чиновників Брюловського палацу, але та справа була така серйозна, що завжди погідна атмосфера в особнячку на Алеї Троянд затьмарилася. Особливо тому, що гестапо категорично вимагало від княгині використати родинні зв'язки для ліквідації непристойностей. А тим часом княгиня нічим не могла тут зарадити і взагалі в даному випадку не повинна була нести хоча найменшу відповідальність. Але німці через свою тупість не хотіли визнавати цього факту, тим паче, що самі були безсилі щось зробити. Вони вирішили добитися свого залякуванням. Отож, утворилося замкнуте коло, з якого не було виходу. А провинився, — якщо тут взагалі можна говорити про вину, — чоловік родички княгині, якийсь Ян Чарнота. Признаюсь, що, вислухавши до кінця всі жалі камердинера, я відчув до того Чарноти велику симпатію. У мене склалося враження, що мій співрозмовник знає значно більше, ніж мусить знати рядовий слуга особняка. Про це свідчив і той факт, що він уже доклав певних зусиль, щоб якось зарадити справі.

Історія того Чарноти і справді була незвичайна. До війни він господарював у своєму невеликому фільварку. Мав дружину і троє дітей. Славився на всю околицю як силач і вправний стрілець. Він міг забити трьохсоткілограмового дикого кабана, взяти його на плечі і віднести до свого мисливського возу. У ковалів лізли очі на лоба, коли вони підковували його коней — він згинав або ламав підкови. Його сусідом був німець, з яким він перед війною судився за якийсь горб на межі і виграв процес. Після того, як німецькі війська вдерлися в Польщу, сусід став фольксдойчем і поскаржився на Чарноту в гестапо. Його обвинувачення, мабуть, були жахливі, бо німці, вірні своїм поліцейським звичаям, під час нічного нальоту на будиночок Чарноти вчинили загальний трус. Передусім вони виламали двері, не чекаючи, доки їм відчинять. Потім цілий гурт їх вдерся в кімнати, де вони почали перекидати меблі, товкти люстри і скло, бити кийками всіх, хто попадався їм під руку. Кільканадцятилітній син-підліток, захищаючи матір, ударив одного з гестапівців. Його застрелили на місці. Мати з кривавим рубцем на обличчі метнулася до рушниць, що висіла на стіні. Другий постріл обірвав і її життя. В загальній колотнечі під час розправи над слугами двоє інших дітей були просто замордовані. В одній з сусід-

ніх кімнат під дулами двох револьверів тримали батька. Він чув галас, крики і постріли, але не знав, що там робиться. Коли його вели до машини, він побачив трупи своїх ближніх і зупинився. З його вуст вирвався нелюдський крик, від якого задрижали стіни. Потім він схопив за голову гестапівця, що йшов поряд з ним, замахнувся ним, як довбнею, розметав натовп німців і кинувся у найближче вікно, висадивши його разом з рамою. Все це відбулося так швидко, що коли гестапівці почали стріляти, він був уже далеко.

Відтоді навколо постаті скромного досі гречкосія почала ширитися легенда. Передусім сусід-фольксдойч, який, тріумфуючи, зайняв його маєток, через два дні був знайдений у лісі з переламаним карком — він поїхав конем оглядати ліс, готуючись вирувати його. Наступною жертвою був шеф повітового гестапо, який вчинив погром. Машина, якою він їхав, змушена була затриматись на шосе, бо поперек дороги стояв селянський віз з конем без візника. Коли шофер і один з військових вискочили з кабінки, щоб зіпхнути віз в канаву, вдарили постріли. Обидва німці впали мертвими. Шеф з іншим гестапівцем відчинили дверці, наміряючись вискочити й сховатися в найближчих кущах. У цей час з протилежного боку в машину зазирнув розхристаний велетень з диким виразом обличчя. Тріснуло скло під автоматною чергою, і гітлерівці, прошиті кулями, скотилися в рів.

Не минуло і півгодини, як німецький військовий грузовик наткнувся на вбитих гестапівців. Відразу ж вищі власті організували облаву по всій околиці. Потім підтягли ще великий військовий підрозділ, і почалися розшуки. Але велетень був невловимий. Помстившись над вбивцями своїх рідних, він перебрався до Варшави. Через кілька місяців він став відомий як «Шалений Ян». Слухаючи розповідь про нього, у мене склалося враження, що з головою нещасного гречкосія щось негаразд. Адже він не шукав контактів з польським підпіллям, не старався виїхати за кордон, щоб вступити в армію і битися з німцями — він і далі знищував ворога тільки власними руками. В компанії кількох варшавських бандитів він чатував ночами у розбомблених районах міста, де численні руїни служили доброю схованкою. А вночі, коли на таку вулицю забрідали німці, особливо напідпитку, йшли в діло ножі. Все робилося тихо, без зайвого галасу. «Шалений Ян» становив виняток, бо обходився без ножа. Несподівано вискочивши з-за рогу чи з під'їзду, він хапав найближчого німця за карк або за горло. Він робив це з такою силою, що кістки враз ламалися, як сірники. Бандити з захоплен-

ням розповідали про це, бо їм самим деколи доводилося «допомагати» німцям, які не хотіли помирати відразу, і вили з болю й переляку. «Шалений Ян» дозволяв обдирати трупи догола, але сам ніколи не брав участі в дільбі «здобичі».

Коли число зарізаних ножами і задушених фольксдойчів та рейхсдойчів разом з військовими досягло кількох десятків, губернатор призначив винагороду за голову «Шаленого Яна» і водночас організував нічну облаву. Але варшавські злочинці виявилися хитрішими, ніж думали німці. Результат облави аж ніяк не задовольнив її організаторів. Було затримано кілька злодіїв і сутенерів, які нічого не знали про «Шаленого Яна». Та ось минуло після облави кілька днів, і він знову нагадав про себе, ліквідувавши вночі трьох п'яних есесівських унтер-офіцерів.

Вислухавши розповідь про все це, я запитав камердинера, яким чином княгиня має вплинути на чоловіка своєї далекої родички, якого ніколи навіть не бачила. Він відповів, що це, власне, і турбує його, адже гітлерівці вимагають, щоб «Шалений Ян» сам прийшов у гестапо й повинився. Спершу я подумав, що камердинер жартує, але він цілком серйозно повідомив мене, що саме в цю хвилину на цю тему вже втретє веде розмову якийсь посланець Брюловського палацу. Княгиня зрадіє, якщо переговори будуть перервані. Тому він зараз же доповість про мій прихід.

За хвилину мене покликали в салон. З пакунком і листом графа в руці я зупинився на порозі і вклонився. Коли я підвів очі, то побачив біля княгині, що сиділа за круглим інкрустованим перламутром столиком, німецького офіцера, в якому я впізнав колишнього полковника з квартири головнокомандуючого в Бресті-над-Бугом. Це так вразило мене, що якусь мить я не міг вимовити ні слова. Я добре запам'ятав і його, і на диво докладні німецькі штабні карти, завдяки яким ми потрапили додому. Коли ми зустрілися поглядами, польський полковник в німецькому мундирі почервонів і одвернувся. Поки я зібрався подати княгині лист, вдаючи, що не впізнав полковника, той підвівся з крісла, гречно вклонився княгині і по-німецьки сказав, що за відповіддю він надійде завтра.

Чим кінчилася історія «Шаленого Яна», я так ніколи і не дізнався. Мабуть, він загинув під час Варшавського повстання. Княгиня при посередництві отого полковника відкупилася, сплативши німцям велику суму. Їй дали спокій, і вона покинула Варшаву, виїхавши до свого маєтку в Замостя.

Розділ VI

У нашому палаці нічого не мінялося. Як і раніше, граф щонеділі марширував до костюлу на чолі дворового оркестру, що дуже потішало німецьких солдатів, які квартирували в містечку. Потім він влаштовував гру в покер, а коли його відвідували кузени-аристократи чи приятелі, з запалом грав у поло, часто запрошуючи до цієї забави різних німецьких генералів і полковників або деяких членів уряду Третього рейху. Постійно обслуговуючи графа чи накриваючи на стіл під час таємних розмов, я мав змогу зблизька спостерігати таких відомих гітлерівських діячів як Розенберг, Геббельс, Фрік і фон Ріббентроп. Часто гостювали в палаці також посол фон Мольтке і міністр закордонних справ фон Нейрат. Незважаючи на те, що з огляду на мою присутність гості розмовляли різними мовами, я розумів усе, бо добре знав німецьку, французьку, англійську та італійську мови. Граф тільки лукаво посміхався, коли «вельмишановні» гості тихо запитували його, якою мовою слід розмовляти, щоб їх не розуміли слуги. Розмови ці загалом були нецікаві, вони навіть не відповідали тому рівневі, до якого я звик, слухаючи зауваження і дотепні репліки деяких польських аристократів. Гітлерівські «державні мужі» своєю поведінкою і розмовами нагадували ярмаркових пустодзвонів, що вихваляють якийсь засіб проти чиряків чи мазь від мозолів. Голоси у них були верескливі, сперечалися вони грубо і завжди все починали й кінчали фюрером, наче ця людина була альфою і омегою світу. Та все ж, незважаючи на безглузду ідеологію, якою вони були нашіптовані, на їхній чисто німецький гонор і дурну пиху, товариство польських князів і графів, що гостювали на подібних прийомах у нашому палаці, їм подобалося. Не треба забувати, що такі прийоми відбувалися серед чудових gobelenів, дереворитів і картин митців середньовіччя. Велетенський стіл вітальні був, як правило, прикрашений орхідеями, а стіни палацу увінчані гірляндами білих хризантем. Все це справляло належне враження на бундючних сановників, особливо якщо вони знали, що це графове багатство недоторканне і перебуває під опікою Герінга.

Якщо говорити про гітлерівців іншого гатунку — військових, то за подібних обставин я познайомився з такими типами, як генерал Бласковиц, генерал фон Метц і генерал Альтріхтен (без фон). Вони розмовляли тільки по-німецьки і не мали жодних побоювань відносно того, що їх можуть підслухати слуги. Наприклад, коли генерал

фон Метц відвідав нас у березні 1940 року, граф, частуючи його наполеонівським коньяком, запитав, як виглядатиме майбутнє Польщі. То був період блискавичних перемог гітлерівців у всій Європі.

Генерал фон Метц глянув на мого хазяїна і, помовчавши хвилину, сказав:

— Ви, пане граф, станете німцем.

Я був дуже дисциплінованим слугою, і тільки тому тарілка із закускою, яку я саме подавав на стіл, не полетіла в голову генерала фон Метца. А граф задоволено засміявся і випив за здоров'я генерала.

В січні 1944 року, як я потім довідався від мого хазяїна, інший гітлерівський генерал Альтріхтен перекреслив пророкування свого колеги. Під час короткочасного перебування в нашому палаці він пояснив графові всю безнадійність становища на Східному фронті, а також розповів подробиці поразки німців під Сталінградом. Це викликало докорінний переворот у нашому житті. Наслідки цього візиту проявилися під час наступної подорожі графа до Відня, де він, як потім розповідав, зустрівся з багатьма старими приятелями, серед яких були відомі мені ще з довоєнних часів князі Ліхтенштейни, князь Алекс Гогенлоє і княгиня Шварценберг. Граф мав з ними кілька таємних зустрічей, однак нікому не сказав, про що вони говорили. Та після тих розмов світогляд мого пана радикально змінився. Він став похмурий, мовчазний, не починав зі мною балачок і зовсім знехав улюблену гру в покер і недільні походи у супроводі оркестру до костюлу. Зате котрогось дня до нас приїхав власною машиною якийсь невідомий віденський «Kunsthändler»¹ і чотири дні гостював у палаці. Граф щодня протягом кількох годин обходив з ним зали і кімнати. Вони затримувалися перед кожною картиною, скульптурою, gobелем. Це виглядало так, ніби мій хазяїн мав намір продати свої музейні цінності, про які хтось колись сказав, що вони варті кілька десятків мільйонів доларів. Та, подумавши глибше, я дійшов висновку, що графові не потрібно нічого продавати, адже грошей йому не бракувало. Він і далі володів величезними капіталами в закордонних банках, а я вже протягом довгого часу купував для нього на внутрішньому ринку цілі стоси доларів. Крім витрат, пов'язаних з великосвітським способом життя, якого він не змінив і під час війни, прибутків від графського майорату вистачало на все. Про справжню причину оцінювання шедеврів мистецтва я довідався тільки згодом. Тим часом війна тривала, а я купував та й купував долари для графа, двічі на місяць виїжджаючи до Варшави.

¹ Торговець творами мистецтва (нім.).

В кінці липня 1944 року, придбавши, як звичайно, чергову партію доларів для графа, я зайшов до перукарні в готелі «Полонія». Це був елегантний заклад, в якому працювало кільканадцять майстрів. Один з них знав мене ось уже кілька років. Цього дня, підстригаючи мене, він по-приятельські нахилився і зашепотів:

— Шановний пане, чи маєте ви намір приїхати до Варшави першого серпня?

— Напевно, — відповів я.

— В такому разі від щирого серця раджу вам затриматись з поїздкою на кілька днів.

— Чому? — запитав я, трохи здивувавшись.

— Тому що ми робимо повстання.

Я глянув на нього, вважаючи, що це жарт, але його обличчя було серйозне і горде. Хоча я ніколи не служив у війську, мені все-таки здавалося, що такі речі треба зберігати в таємниці. Адже запорукою успіху будь-якого державного перевороту чи повстання насамперед є його несподіваність. Якщо ж перукар чи офіціант першого-ліпшого ресторану попереджає «своїх» клієнтів, то результат такої кампанії можна було передбачити наперед. Тому я вирішив, що все це не більш, як пусті розмови, і спокійно повернувся додому. Минув якийсь час, і я знову зібрався до Варшави з солідним запасом готівки. Та, на превеликий мій подив, знайомий начальник станції заявив мені, що поїзди на Варшаву затримано, бо там учора вибухнуло повстання. Я був подумав, що він жартує, але німецьке радіо підтвердило цю звістку. Через кілька днів старий політичний пройдисвіт Черчилль гримів по лондонському радіо про те, що «Варшава — це натхнення світу». Слухаючи його, я думав, що вона — скоріш козел відпущення якоїсь заплутаної політики нашого емігрантського уряду. Вже перші вісті, що їх приносили люди, які жили поблизу Варшави і з якими я зустрічався особисто, дали мені змогу уявити весь драматизм становища повстанців. Передусім, їм бракувало зброї і, як завжди буває в Польщі, від людей вимагали, щоб вони великими руками роззброювали німців. Щось подібне було і в 1918 році. А в цей час на Празі стояла дивізія «Велика Німеччина», що відпочивала тут після боїв на східному фронті. Вона налічувала вісім тисяч досвідчених солдатів, мала сучасну зброю і танки. Крім того, варшавський гарнізон, жандармерія, гестапо... Мені розповідали про подвиг чотирнадцяти юнаків, які атакували міст Понятовського з однією гранатою, двома револьверами і десятима кишеньковими ножами. До того ж, граната не розірвалася. Жоден з хлопців не повернувся. Тим часом, як я довідався потім, керівник повстання граф Бур-

Коморовський сидів зі своїм штабом у підвалі капітального будинку на площі Наполеона, дудлив коньяк і віддавав безглузді накази.

В нашій окрузі люди ставилися до повстання як до хворого, що незабаром помре. Щоправда, не бракувало і фантастичних чуток, нашіптуваних оптимістами, ніби Англія незабаром скине на парашутах мільйон канадців, щоб допомогти Варшаві. Граф голосно засміявся, коли я йому сказав про це.

Незважаючи на трагічний кінець повстання у Варшаві, кожен розумів, що поразка Третього рейху невідлавно наближається. Гітлер «латав» численні дірки на фронтах або ж «відривався» від противника. Та це мало допомагало. Над Віслою стояла Червона Армія. Це спричинилося до того, що в нашому палаці знову з'явилися польські гості. Приїжджали близькі і далекі родичі графа, радились, що робити. Нічого було й думати, що все залишиться по-старому. Адже Сталінові не можна було присягнути на вірність, як колись у Відні присягали цісареві, заявляючи, що польська аристократія обив'ється навколо трону Габсбургів, як плющ. Та ось хтось з кривих панівного дому Англії висунув проект — проголосити Польщу монархією, посадивши на трон герцога Едуарда I, таким чином, заручитися підтримкою такої могутньої держави, як Великобританія. Однак ніхто не вірив в реальність цього проекту. Отож, аристократи гарячково сперечалися, не звертаючи уваги на присутність слуг — атмосфера була надто напружена. Граф, на якого звідусіль сипалися запитання, замість відповіді розводив руками, але водночас загадково посміхався. Знаючи його з дитинства, я здогадався, що він знайшов вихід із становища, та з якихось причин не хоче говорити про це.

Як тільки гості роз'їхалися, моя цікавість була задоволена. Залишилися тільки князь Р. з дружиною і графиня Б. з батьком. Моє передбачення було слушним: граф затримав їх для того, щоб відкрити свої наміри і пообіцяти допомогу. Їхню долю, а особливо долю князя Р. ніяк не можна було назвати трагічною. Втікаючи з свого маєтку подалі від фронту і Червоної Армії, князь прихопив скриньку з родинними дорогоцінностями, яких, за словами графа, цілком вистачило б на утримання його сім'ї протягом століть. Трохи гірші перспективи на майбутнє були у графині Б. та її батька. Однак, знаючи її романтичний характер, я вважав, що вона знайде вихід з будь-якого становища на будь-якій географічній широті. Про майбутній від'їзд графа за кордон я довідався від адміністратора, який

сказав, що має приїхати ад'ютант Герінга, наділений особливими повноваженнями: адже граф забирав з собою всю рухому власність, а окупаційні власті виділяли в його розпорядження спеціальний поїзд. Коли я запитав, чи граф має намір виїхати надовго, адміністратор глянув на мене, як на ідіота, і відповів, що назавжди. Я остовпів і довго не міг опам'ятатися. А вранці, коли подавав до ліжка сніданок, несміливо запитав графа, чи то правда, що він скоро від'їжджає. Граф підтвердив сказане адміністратором, додавши, що може взяти з собою одинадцять осіб, в тому числі й мене. Він зауважив, що якийсь час це слід тримати в таємниці, бо в лісах повно партизанів, які можуть перешкодити від'їздові. Але незабаром він чекає прибуття численного підрозділу німецьких військ, під охороною якого можна буде спакувати речі.

Приголомшений, я вийшов з графової спальні. Та моєму здивуванню не було меж, коли під вечір того ж дня перед нашим палацом зупинилася автомашина з трьома вищими гітлерівськими офіцерами. Проводжаючи гостей до апартаментів графа, я впізнав в одному з них ад'ютанта Герінга. Два його супутники, одягнені в парадні есесівські мундири, мали під комірами рицарські хрести. Обличчя одного з офіцерів видалося мені знайомим. А коли я звернувся до них по-німецьки і почув відповідь чистою польською мовою, я остаточно впізнав його. То був високий, щуплий і трохи сутулий польський полковник з головної квартири Ридз-Смігли. На початку війни я привіз його разом з графом до нашого палацу, звідки він зник на другий день. Потім я зустрічався з ним у княгині С. на Алеї Троянд у Варшаві. Мушу сказати, що моя присутність напевно втішила його, бо він простягнув мені руку, приязно посміхаючись. Однак я тактовно вдавав, що не помітив його жесту, бо саме відчиняв двері і готувався доповісти про гостей графові. Тим часом парк довкола палацу заповнили німецькі солдати, що прибули на грузовиках.

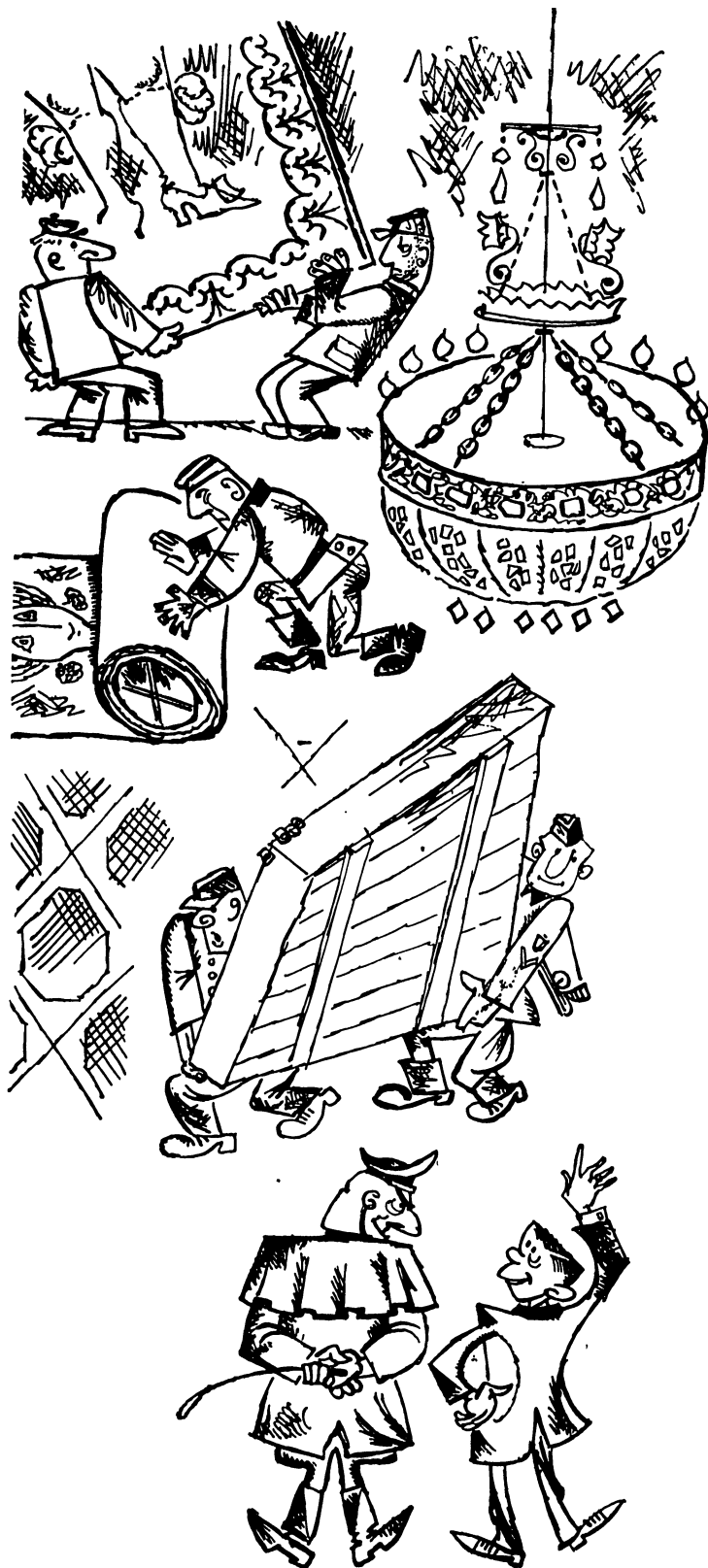
Я зрозумів, що година від'їзду настанала. Все ще приголомшений, я подавав вечерю. Незважаючи на те, що теми, які обговорювались за столом, були дуже цікаві й офіцери відверто розповідали графові про останні воєнні й політичні новини, яких навіть не передавали по радіо, я нічого не слухав, бо просто нездатний був щось зрозуміти. Яюсь опанував себе, бо сам мусив обслуговувати кожного; покоївок не допустили з огляду на інтимний характер вечері. Моя ж особа ні в кого не викликала підозри, бо всі знали, що я довірена людина графа. Князь Р. і графиня Б. з батьком теж сиділи за столом, однак в розмові во-

ни майже не брали участі. Графиня Б. вже давно перестала свердлити мене очима — загальна атмосфера аж ніяк не сприяла виникненню романтичного настрою.

Настала ніч, і в палаці запанувала тиша. Я довго лежав у ліжку не в силі поворухнутися. Нараз, не думаючи, що роблю, я зірвався на ноги і в самій піжамі тихо зійшов униз. Ввімкнувши світло, я почав мандрувати від картини до картини, ніби бачив їх вперше.

Графські предки дивилися на мене мертвими очима. Вправні пензлі різних майстрів добре відтінили характер кожної постаті. З мережаних жабо, кармазинових кунтушів, фантастичних делій і фраків різних кольорів проглядала історія роду, а відтак історія Польщі. Ось один з предків графа в рицарському обладунку, з піднятим забралом, стиснувши сильною рукою ефес меча, ніби повторював знамениті слова Людовіка XIV: «L'Etat c'est moi»¹. Для досягнення мети вони ладні були на все. Вони створили окрему етику і мораль, вони мали специфічне поняття про честь, а всілякі злочини і зраду своєї країни виправдували «інтересами держави». Інколи дорога до влади і слави вела через звичайне звідництво. Адже один предок станіславської епохи прославився тим, що підсунув свою дружину королю, який охоче користувався з таких послуг. А ще інший по черзі присягав на вірність чотирьом владикам, і так само по черзі зраджував їх. Портрет мого хазяїна, одягненого в бездоганний фрак, перепасований блакитною стрічкою Білого Орла, висів на почесному місці в портретній галереї. Я найдовше затримався біля нього, силкуючись пригадати, за що граф отримав найвищу відзнаку? Можливо, за те, що приймав у себе різних коронованих мужів? Може, це і не зовсім так, але я чомусь пригадав, що й знаменитий Бісмарк, «залізний» канцлер Німеччини, свого часу одержав з рук папи орден Божого Ягняти. А проте в історії культури не було більшого хама. Так само імператор Вільгельм II Гогенцоллерн, що мав ледве не всі відзнаки світу і був членом ордену Мальтійських кавалерів і ордену Тамплієрів. Все це не перешкодило йому розв'язати першу світову війну і підготувати ґрунт для гітлеризму. Взагалі, всі владики світу і представники аристократичних родів надзвичайно легко здобували нагороди, яких аж ніяк не заслуговували. Щоб заслужити таку відзнаку, простий смертний мусив зробити справді героїчний подвиг, а то й накласти при цьому голову. В такому випадку його нагороджували посмертно. А цих — майже в

¹ «Держава — це я» (франц.).

колисці. Мабуть, за те, що зволили народитися.

Як тінь, я вийшов з галереї і зупинився на порозі банкетного залу, ввімкнувши всі лампи. Кришталеві люстри виблискували всіма барвами райдуги, а на темних полотнах майстрів середньовіччя грало життя. Оголені тужаві рубенсівські дівчата, відьомські обличчя Тіціана та Рембрандта, шляхетні образи Ель-Греко і Веласкеса, інтимні пейзажі Россі де Тіволі; у напівокруглих нішах стояли статуї і скульптури Торвальдсена, Родена і Лагуні. Над дверима у пишних позолочених рамах темніли картини Ван-Дейка, Гойї, Боттічеллі, Гольбейна і Дюрера. Мозаїчний паркет з гірського дубу і ясена блищав, як срібло. І нараз мені видалося, ніби з балкона, оздобленого плафонами, залунали перші такти «Імператорського вальса» Штрауса. Незримий смичковий оркестр грав чарівну мелодію, а порожній досі зал заповнили кружляючі пари. Ось граф, одягнений у фрак, танцює з герцогинею Кентською, яка безпорадно обводять очима натовп, щоб не дивитися на гідке обличчя мого хазяїна. Поряд з ними віртуозно кружляє знаменитий полковник Венява, притискаючи до себе княгиню Радзивілл. Полковник, як завжди, вже п'яний, але на ногах стоїть твердо, очі його переможно блищать. Можливо, він зумів позичити в когось грошей і вважає, що підкорив увесь світ. Я ніколи не міг йому відмовити, і він завинив мені чимало грошей.

Я погасив світло і вийшов на терасу. Мишоволі окинув оком простір, залитий місячним сяєвом. Земля, ліси... Але їх не можна запакувати в скрині і вивезти. Якщо навіть вирубати ліс, то на місці старих дерев виросте молодняк. І знову шумітиме ліс. На превелике здивування, я відчув радість. Я від'їжджав з графом, який забирав свою власність, і все ж почував себе злодієм. Мене не приваблювала дорога, яка відкривалася переді мною. Це був шлях Ридз-Смігли. Це був шлях Мосціцького, який став громадянином Швейцарії і власником будинку в Лозанні. Невже ж і я подібний до них?

Повернувшись до себе в мансарду, я довго не міг заснути. Тільки на ранок мене здолав сон. Та спав я недовго — мене розбудив стукіт молотків і вищання пилок. Я зійшов униз. Кілька десятків робітників, знятих з тартаків і винокурні, разом з усіма слугами палацу пакували картини, килими, гобелени і скульптури. Вони вносили в кімнати величезні скрині з тирсою і клоччям, стоси пакувального паперу і мотки мотуззя. Люди працювали мовчки, з якоюсь суворою зосередженістю. Подекуди в натовпі робітників зеленів німецький мундир, з-під сталевого шолома дивилися скляні очі.

Адміністратор, оточений офіцерами, глухим голосом віддавав розпорядження. Він байдуже глянув на мене і одвернувся. Граф і гості залишалися в своїх апартаментах. Як завжди, я обслуговував їх. Тільки сьогодні вони мовчали. Вони були якісь зосереджені. Навіть німецькі офіцери зустрічали мене похмурим поглядом. Цьому не доводилось дивуватись — Третій рейх розвалювався, «фюрер» лютував від безсилля. Хребет потвори був переламаний. Тільки ад'ютант Герінга, який вже раз гостював у палаці перед війною, білявий молодик з обличчям ефеба, улесливо посміхаючись, зауважив, що німці, як і належить, рятують культуру інших народів. Я згадав Варшаву і бомби «люфтваффе», скинуті на сотні міст, і подивився на ефеба з іронічною посмішкою. Проте він не зрозумів мене і просторікував далі про те, що Червона Армія знищить все у Польщі.

Цілий день пакували і вантажили на поїзд, що стояв на запасній колії, скрині — шістсот скринь. Не було змоги забрати все графове рухоме майно, вибирали тільки найцінніше. Нарешті, все було закінчено, робітники пішли, а поїзд вивели на головну лінію. Ми мали їхати через Австрію до Швейцарії, а звідти — в Америку. Від'їзд був призначений на ніч, з огляду на безпеку, хоча на білих дахах вагонів і червоніли величезні хрести.

Ввечері, напередодні від'їзду, я попросив графа звільнити мене на кілька годин. Він мовчки кивнув головою і замкнувся в своєму кабінеті. Я дістав з буфета пляшку мартеля, чарку і чашку з зернятами чорної кави. З усім цим я подався нагору до своєї кімнати. На всяк випадок накрутив будильник і почав пити. Однак алкоголь не діяв. Я довго залишався тверезий. Якусь хвилину мені захотілося попрощатися з людьми, яких знав протягом багатьох років, але я одразу ж відігнав цю думку. Це було без-

глуздям. За півгодини до від'їзду я освіжився одеколоном, взяв свій рюкзак, плащ і пішов на вокзал, що кишив людьми.

Поїзд стояв під парами, з погашеними фарами. Шоломи солдатів, що нерухомо застигли з обох боків товарних вагонів, блищали під місячним світлом. Саме засували важкі двері, пломбували замки орлом із свастикию. Озброєна варта розмістилася у вежах, влаштованих на дахах вагонів і на передніх платформах. З вікон графського салону, затінених шторами, просочувалися вузьенькі пасма електричного світла. Люди говорили пошепки, як на похороні. Обличчя офіціантів і слуг були бліді і перелякані. Багатьох з них доля зв'язала з графським родом, бо служили йому з діда-прадіда. І от настав крах багатолітніх традицій. Світ змінився, і вони не знали, чи знайдеться для них місце в ньому. Пригнічений настрій передавався від одного до одного, поки не заволодів усіма. Навіть унтер-офіцери подавали солдатам команду притишеними головами.

Нарешті у товаристві ад'ютанта Герінга і двох вищих есесівських офіцерів вийшов граф. За ними плентались князь Р. з дружиною і графиня Б. з батьком. На мить крізь широко відчинені двері салону вирвалося світло — і згасло. Нічну тишу сколихнув далекий гуркіт гармат. На обрії зоряне небо лизали довгі білі промені прожекторів. Темнів ліс.

Я застиг перед вікном салону. Біля мене пройшов якийсь залізничник, прямуючи до паровоза. В цю мить з вагону я почув голос графа:

— Леоне!

Я швидко кинув у відповідь:

— Вже йду, пане граф!

Поїзд рушив.

*З польської переклав
Костянтин БІЛИНСЬКИЙ*

К. МАРКС І УКРАЇНСЬКИЙ ЕКОНОМІСТ М. ЗІБЕР

В післяслові до другого видання першого тома «Капіталу» К. Маркс 24 січня 1873 р. писав: «Ще в 1871 р. пан М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним далшим розвитком учення Сміта-Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої, чисто теоретичної точки зору».¹ В іншому місці, критикуючи німецького буржуазного економіста А. Вагнера, К. Маркс радив йому прочитати твори М. І. Зібера.

Хто такий М. І. Зібер, які були його стосунки з К. Марксом і яка роль українського економіста в поширенні марксистського економічного вчення?

Син українки і вихідця з Швейцарії Микола Іванович Зібер народився на Україні в 1844 р. Після закінчення Сімферопольської гімназії він поступив на юридичний факультет Київського універ-

ситету і, закінчивши його в 1869 р., захистив магістерську дисертацію на тему: «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо в зв'язку з пізнішими доповненнями і роз'ясненнями». В 1871 р. ця праця була видана окремою книгою. Про неї і йде мова в наведених вище словах К. Маркса.

З листування К. Маркса і російського ліберального народника М. Ф. Данієльсона видно, що автор безсмертного «Капіталу» дуже хотів познайомитися з дослідженням українського економіста. В листі до М. Ф. Данієльсона від 12 грудня 1872 р. К. Маркс писав: «Мені дуже хотілося б побачити книгу київського професора Зібера про вчення Рікардо та інших про вартість і капітал, в якій говориться також і про мою книгу»². В листі-відповіді від 15 грудня 1872 р. Данієльсон повідомляв К. Маркса: «Я послав Вам Зібера...»³. І, нарешті, 18 січня 1873 р. К. Маркс підтвердив, що отримав книгу. «Дорогий друже! — писав К. Маркс до М. Ф. Да-

М. І. Зібер.

нієльсона. — Разом з Вашим листом я одержав Зібера...»⁴. А вже 24 січня цього ж року К. Маркс пише післяслово до «Капіталу», в якому широко цитує Зібера. Це свідчить про те, що основоположник наукової ідеології пролетаріату інтенсивно працював над книгою київського професора.

Книга Зібера завдавала великого удару по спробах перекрутити економічне вчення К. Маркса, і тому останній назвав її цінною, цитував з неї окремі місця, розбиваючи доводи противників діалектичного методу. Так, наприклад, К. Маркс, відкидаючи обвинувачення французької буржуазної преси в метафізиці, посилався на Зібера, який писав: «Оскільки мова йде власне про теорію, метод Маркса є дедуктивний метод усієї англійської школи, і недоліки його, як і достоїнства, поділяються кращими з економістів-теоретиків»⁵.

М. І. Зібер читав лекції з марксистської політекономії в гуртках демократичної молоді Києва, його лекції про «Капітал» К. Маркса відвідував видатний український учений С. Подолинський, який згодом також популяризував марксизм на Україні, листувався з К. Марксом. Лекції М. І. Зібера допомогли ознайомитися з марксизмом українському громадському діячеві М. П. Драгоманову. Став-

² Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953, стор. 84.

³ Там же, стор. 85.

⁴ Там же, стор. 87.

⁵ К. Маркс. Капітал, т. 1, стор. 17.

¹ К. Маркс. Капітал, т. 1, К., 1952, стор. 14.

ши членом українофільської громади в 1873 р., М. І. Зібер, поряд з М. П. Драгомановим, займав в ній чільне місце. Однак у 1875 р., солідаризуючись з М. П. Драгомановим, якого звільнили за радикальні погляди од викладацької роботи в Київському університеті, М. І. Зібер виходить у відставку й виїжджає закордон.

Оселившись у Швейцарії, він з неослабним інтересом стежить за ідеологічним життям на Україні і в Росії. В кінці 70-х рр. XIX століття в російській пресі відбувалася гостра полеміка навколо «Капіталу», нею дуже цікавився К. Маркс. Почалась ця полеміка статтею Ю. Жуковського «Карл Маркс і його книга про капітал», яку було опубліковано у «Вестнике Европы» (1877, № 9). У відповідь на неї була надрукована стаття в журналі «Отечественные записки».

Російський публіцист Ю. Жуковський обвинуватив К. Маркса у формалізмі — мовляв, він обмежив своє дослідження «морфологічним» аспектом суспільства, тобто, правовими відносинами. Змістовну критику вульгарних тлумачень Ю. Жуковського дав Зібер. Особливу увагу він звернув на антимарксистське трактування Ю. Жуковським суті і джерела додаткової вартості. Так, наприклад, Ю. Жуковський твердив, що джерелом додаткової вартості може бути не тільки праця людини, але й коня. Розбиваючи подібні «доводи», М. І. Зібер підкреслював, що навіть попередники К. Маркса, буржуазні економістическі класики, не дозволяли собі отождествлювати затрату сили коня і працю людини. Додаткова вартість, писав М. І. Зібер, є результатом фізичної і розумової праці, продовженої за межі, необхідні для відтворення робочої сили. Зібер відстоював марксистську теорію додаткової вартості від нападок її фальсифікаторів. Статтю Зібера, спрямовану проти Ю. Жуковського, М. Даніельсон вислав К. Марксу. Про одержання її К. Маркс повідомляв у листі від 15 листопада 1878 р.

З найзапеклішою критикою

«Капіталу» в Росії виступив відомий юрист і філософ Б. Чичерін. 1878 р. у «Збірнику державних знань» Б. Чичерін опублікував статтю «Німецькі соціалісти: К. Маркс». В листі до Ф. Енгельса від 11 серпня 1878 р. П. Лавров повідомляв, що в Росії проти К. Маркса виступили Ю. Жуковский і Б. Чичерін, а на захист «Капіталу» виступив М. Зібер. «Зібер, якого я бачив кілька днів тому в Парижі, — писав П. Л. Лавров, — сказав мені, що він готує відповідь Чичеріну, статтю якого він тільки що прочитав. Праця Зібера про теорію Маркса буде опублікована окремо, мабуть, в кінці року».¹

І справді, як тільки з'явилася критика Б. Чичеріна на «Капітал», М. І. Зібер надрукував на неї відповідь у журналі «Слово» (1879, № 2) під назвою «Б. Чичерін contra К. Маркс (критика критики)». Епіграфом до неї М. І. Зібер взяв слова з української народної пісні «Ой не ходи, Грицю, та на вечорницю...»

Ця праця написана в саркастичному тоні. Б. Чичерін намагався применшити геніальність К. Маркса і ставив його нижче Ф. Лассалля. Читачи подібні «трактати», на думку Зібера, неможливо зберігати ангельську лагідність; тим-то, писав Зібер, «критикуючи Б. Чичеріна, не будемо маніритися». Адже Б. Чичеріну, підкреслював Зібер, добре відомо, що він у даному випадку говорить неправду, бо «насправді сила розуму К. Маркса дивовижна, як в цьому признаються навіть його власні вороги і як в цьому можна переконатися з однієї тільки якнайсуворішої логічної послідовності, з якою він зводить будинок соціальної економії на декількох основних фактах суспільної організації, жодного разу не забуваючи прийнятих ним передумов і не відхиляючись від них ні на волосок».

В 1876—1878 рр. М. І. Зібер опублікував у журналах «Знание» і «Слово» серію статей під назвою «Економічна теорія Марк-

са», в якій викладав зміст першого тома «Капіталу». Готуючи друге видання дисертації, яке вийшло в 1885 р., він використав ці статті. Крім того, М. Зібер популяризував праці Ф. Енгельса, зокрема «Анти-Дюрінг».

Український учений був особисто знайомий з Марксом. В листі до М. Ф. Даніельсона від 19 лютого 1881 р. К. Маркс писав: «Минулого місяця у нас було кілька російських відвідувачів, між іншими професор Зібер (він тепер оселився в Цюриху)...» К. Маркс інформував М. Ф. Даніельсона про те, що М. І. Зібер цілими днями працює в Британському музеї. Про це писав також російський професор М. О. Каблуков. В другій половині 1880 р., згадував М. О. Каблуков, живучи в Лондоні, він працював разом з М. І. Зібром в бібліотеці Британського музею. «З ним же разом, — писав М. О. Каблуков, — неодноразово бував я у К. Маркса і Ф. Енгельса, які охоче приймали нас і познайомили з своєю сім'єю. Там же у К. Маркса ми познайомились з А. Бебелем»².

Таким чином, К. Маркс і М. І. Зібер були добре знайомі, і знайомство це обірвала смерть К. Маркса. Незабаром М. І. Зібер повернувся на батьківщину і помер у 1888 р.

Нетривалий був період творчої діяльності вченого, але він відіграв не останню роль у поширенні марксистської економічної теорії, зокрема в Східній Європі. Для багатьох революціонерів праці українського економіста були першою літературою, з якої вони знайомилися з економічним вченням К. Маркса. Зокрема в ряді політико-економічних питань революціонер-демократ І. Франко сприйняв марксизм у тлумаченні М. Зібера. Взагалі ж роль Зібера в популяризації марксистської економічної теорії на Україні ще вимагає ґрунтовного вивчення.

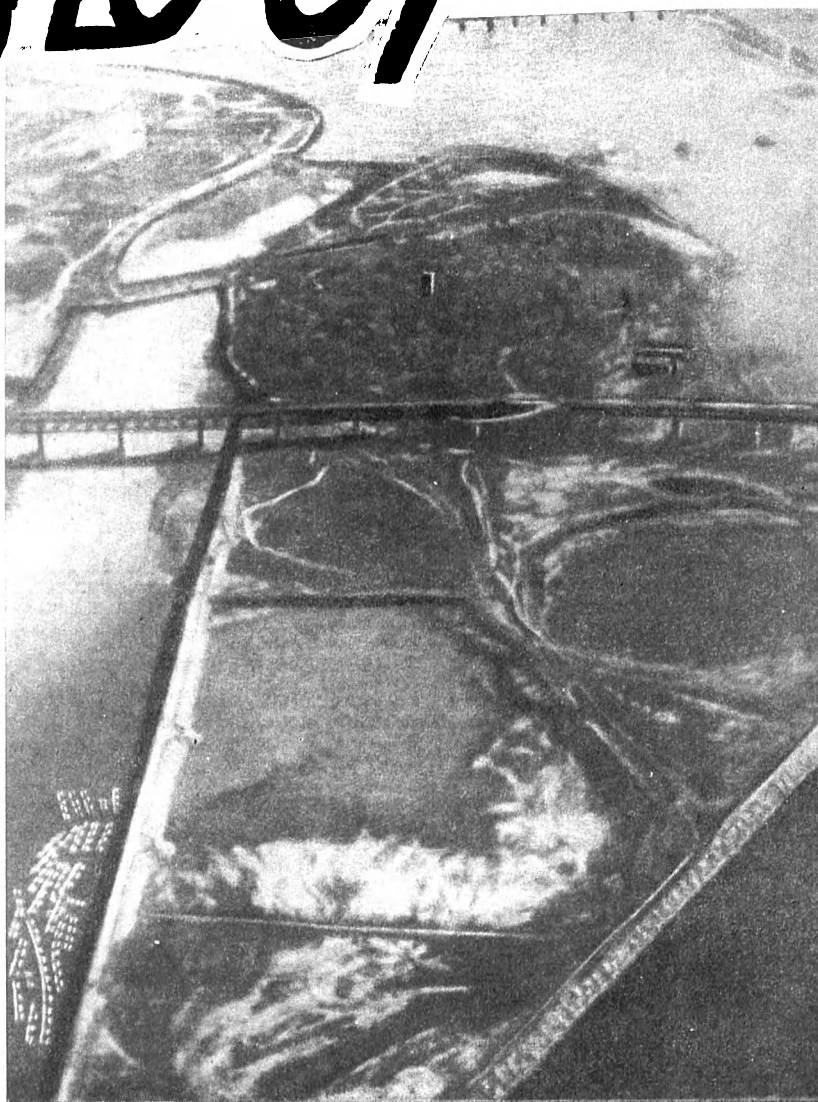
С. ЗЛУПКО

² Цит. за книгою А. Л. Реуель. Русская экономическая мысль 60—70-х г. XIX века и марксизм, М., 1956, стор. 341.

¹ Листування К. Маркса і Ф. Енгельса..., стор. 218.

„Експо-67”

Нинішній вигляд території майбутньої виставки в Монреалі.

Мине два роки, і в канадському місті Монреалі відкриється чергова Всесвітня виставка, яка називатиметься «Експо-67». Вона стане кульмінацією святкування 100-річчя Канадської конфедерації.

Вже визначено, що виставка в Монреалі належатиме до виставок категорії «А», на яких країни-учасники самі будують свої павільйони. Досі таких виставок було три: Брюссель — 1935 р.; Париж — 1939 р. і Брюссель — 1958 р. Монреальська виставка стане четвертою.

До речі, гучно рекламована Нью-Йоркська виставка, що відкрилася минулого року, аж ніяк не може вважатися всесвітньою, бо на ній не представлено багато держав, у тому числі СРСР, Англія, Канада, Франція та інші. Крім того, США досі не стали членом Міжнародної організації виставок, хоча нині вони вже почали готуватися до вступу — адже Сполучені Штати претендують на організацію виставки в 1976 році, коли відзначатимуть 200-річчя своєї незалежності. Але то справи далекого майбутнього.

Чому ж саме місцем виставки

1967 року обрано Монреаль? Насамперед, це найбільше місто Канади з населенням понад 2 мільйони чоловік. Крім того, бралось також до уваги вигідне географічне розташування міста — досить близько до крупних центрів півночі і північного сходу США, відносно недалеко від Англії. При велетенських розмірах канадської території відстань від Лондона до Монреаля менша, аніж, наприклад, від Юкона до Монреаля.

Організатори виставки сподіваються, що на ній буде представлено більше держав, ніж на Брюссельській виставці 1958 року (37 держав). Вже запрошено 150 держав і міжнародних організацій. Згоду дали вже понад 30 урядів.

Крім національних, на виставці діятимуть міжнародні тематичні павільйони: «Людина—творець», «Людина і полярні області», «Людина й океан», «Людина і всесвіт» тощо. Головним же девізом ви-

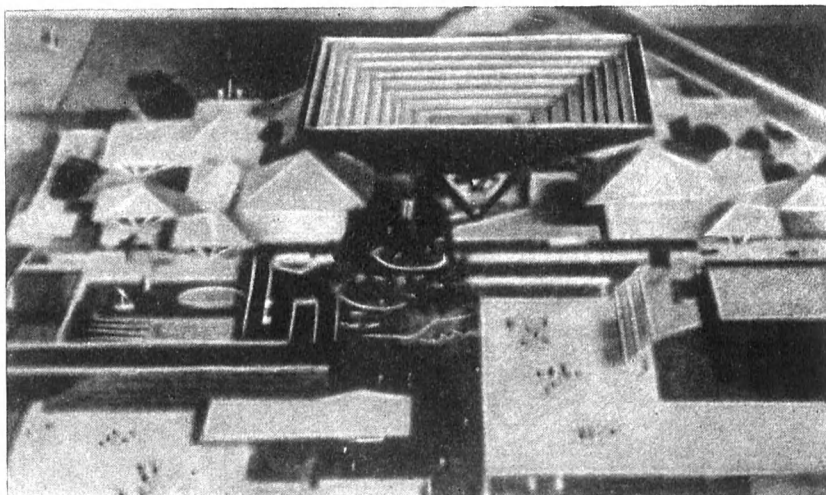
ставки обрано назву книги Антуана де Сент-Екзюпері «Земля людей», або — в англійській інтерпретації — «Людина і її світ».

Монреальська виставка займатиме площу в 200 гектарів і розміститься на двох островах — Св. Гелени і Нотр Дам. Перший з них — природний, на річці Св. Лаврентія, другий — штучний, насипний.

Найбільший павільйон матимуть господарі — канадці: 40 тисяч кв. метрів. Далі йтимуть США — 20 тис. кв. метрів; Англія і Франція — по 11 тис. кв. метрів, ФРН — 10 тис. кв. метрів; Японія — 5,6 тис. кв. метрів тощо.

Емблемою чи домінантою виставки, подібною до атомі,ма в Брюсселі, стане тут телевізійна вежа заввишки 325 метрів — на честь 325-річчя заснування Монреалю. Іншою домінантою має стати оригінальний житловий будинок «Габітат 67», складений з окремих квартир-блоків так, що дах кожного попереднього поверху служитиме терасою для наступного. Вся ця 21-поверхова споруда нагадуватиме химерну піраміду.

Організатори виставки сподіваються, що, крім досягнень людства в науці, техніці й господарстві, відвідувачі познайомляться тут

Макет павільйону Канади.

з найкращими мистецькими й спортивними колективами світу. З цією метою споруджується концертний зал на 3500 місць, два театральних зали на 1800 і 1400 місць, стадіон на 25 тисяч місць та ряд інших приміщень. За попередньою домовленістю, під час роботи виставки виступатимуть дев'ять оперних труп на чолі з Міланським театром «Ла Скала», сім балетних, очолюваних Великим театром СРСР, 12 драматич-

них театрів, кілька оркестрів, найвидатніші солісти.

Передбачено також показати найкращі твори живопису і скульптури, художньої фотографії, художнього й документального кіно та багато іншого, — всього просто не назвати.

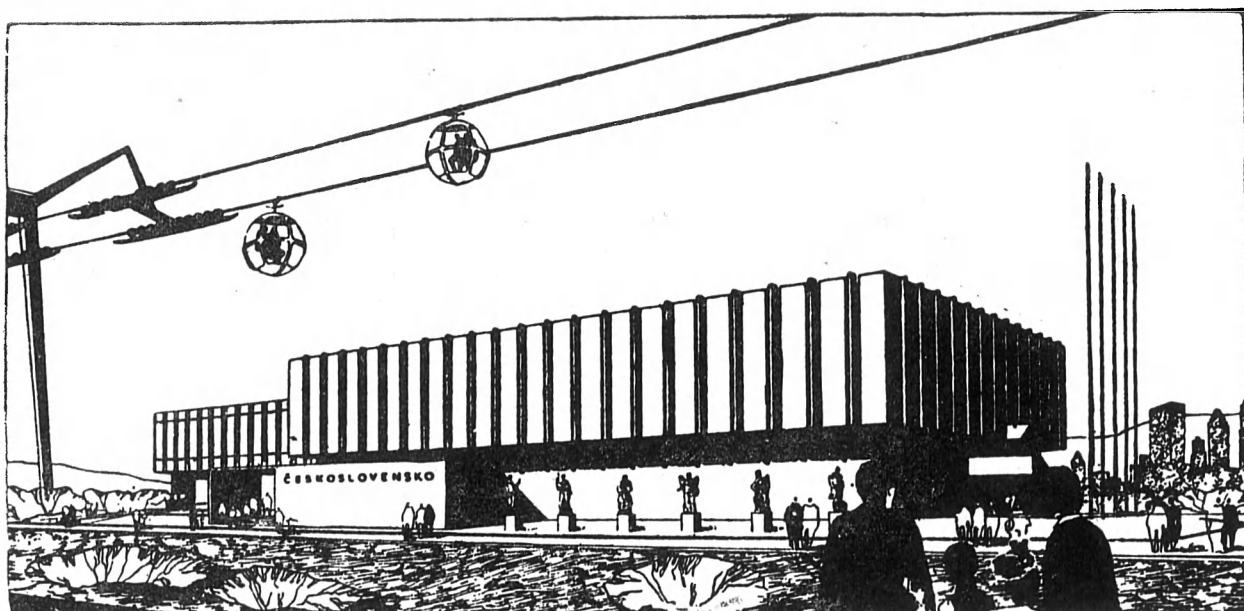
А чи буде представлена на виставці Україна?

Таке запитання поставили члени канадської парламентської делегації, що гостювала влітку цього року в Києві.

Гостей повідомили, що Україна готується до виставки і має що показати на ній.

Л. ГАЙ

Проект павільйону Чехословаччини.

Підводна станція перед спуском.

можна прочитати в нарисі відомого винахідника і дослідника океану Жан-Іва Кусто.

Кусто вважає, що настав уже час перейти від короточасних спусків у глибини моря до створення підводних наукових станцій. Перша така станція працювала на дні Середземного моря, неподалік од Марселя, у 1962 році. По тому Кусто організував експедицію в Червоне море. П'ятеро членів цієї експедиції, очоленої французьким біологом професором Раймоном Вєсьєром, провели цілий місяць на підводному рифі, що становить продовження берега Республіки Судан.

Головною спорудою підводної наукової бази був зібраний із сталевих конструкцій будиночок, де працювали, їли, спали і навіть розважались у вільний час відважні дослідники морського дна. Будинок складався з чотирьох помешкань: просторого салону, лабораторії, спальні і кухні, — і був обладнаний з таким комфортом, який рідко випадає на долю учасників наземних експедицій. Безпосередньо з салону океанологи могли вільно спостерігати дивовижні картини життя морських глибин. Досить було лише вимкну-

АДРЕСА—НА ДНІ МОРЯ

Кухар, або, як говорять моряки, кок, неквапливо готує сніданок. Крізь ілюмінатор йому добре видно величезну рибину, що весь час плаває попід круглими віконцями будиночку. Час від часу кок підходить до відчиненого люка і кидає ненажері якийсь ласий шматочок. Ця рибина — його приятелька. Вона безпомилково впізнає кока навіть тоді, коли він разом із

своїми товаришами по роботі виряджається на прогулянку. Цікаво, як це їй вдається? Адже кок і його друзі виходять з приміщення не інакше, як у водолазних костюмах з аквалангами за плечима, бо живуть ці люди на дні моря...

Ні, це не уривок з науково-фантастичного роману. Захоплюючи історію про життя і роботу групи французьких учених-океанологів

ти внутрішнє освітлення і ввімкнути потужні зовнішні прожектори.

Зовні житло підводників нагадувало літак, але, крім крил, будинок мав іще дві складаних «ноги», що правили йому за опори. Опущений він був на 12-метрову глибину. Вище згадувалось про відчинений назовні люк. А як же вода? Чому приміщення не затоплювало? Тому, що воду не пускало

всередину стиснене повітря. Річ у тім, що в будинку штучно підтримувався тиск у 2 атмосфери, тобто удвоє вищий ніж на поверхні моря. Чи не шкідливо це для здоров'я людини? Виявляється, ні.

Сніданок і вечерю океанологи готували собі самі, а обід їм спускали у наглухо закоркованих термосах з експедиційного судна «Каліпсо». В таких самих термосах прибували на дно моря листи, в такий же спосіб переселився на підводний риф і папуга Клод.

Поряд із житлом підводників було споруджено акваріум, де тримали різноманітних морських мешканців, спійманих водолазами. Згодом у пластмасових мішках полонених переправляли на поверхню.

Океанологи мали також ангар для невеличких підводних човнів, їх називали тут «водолазними блюдцями». Рухалися вони як ракети, за допомогою електричних насосів, що подавали воду до сопел.

Будинок експедиції стояв на затопленій морем терасі. Далі починалась морська безодня. Саме туди й відправлялись «водолазні блюдця», спускаючись на глибину 30 і більше метрів. Після кожного спуску океанологи повертались на базу, але двоє з них — Конці та Портелен — провели цілий тиждень на глибині 30 метрів.

Весь цей час вони прожили в схожій на ракету споруді, що мала назву «глибоководна камера» і була встановлена на невеличкому виступі рифа, не більше метра завширшки. Щоб камера не перекинулась, її закріпили міцним тросом, прив'язавши до іншого виступу того ж таки рифа. Але її положення залишалось дуже нестійким і через це кілька разів рвалися телефонні, телеграфні і електрокабелі. Якось після чергової аварії електрики експедиції Ру і Сервело взялися ліквідувати пошкодження. Разом з досвідченим водолазом Коллем вони спустилися на дно і без перешкод дісталися до камери. Колль працював назовні, а електрики всередині. Раптом обірвався трос, що тримав камеру, і вона покотилась униз по схилу рифа. Сервело, однак, встиг протелефонувати про катастрофу на базу. Звідти його повідомлення передали на експедиційне судно. Капітан «Каліпсо» Аліпа та один з учасників експедиції Фалько поспішили на допомогу. Камера зачепилась за якийсь виступ на глибині 45 метрів і зупинилась. Ру встиг вистрибнути через люк назовні, але Сервело застряв у напівзатопленій камері. Та гірше за всіх було Коллю. Його

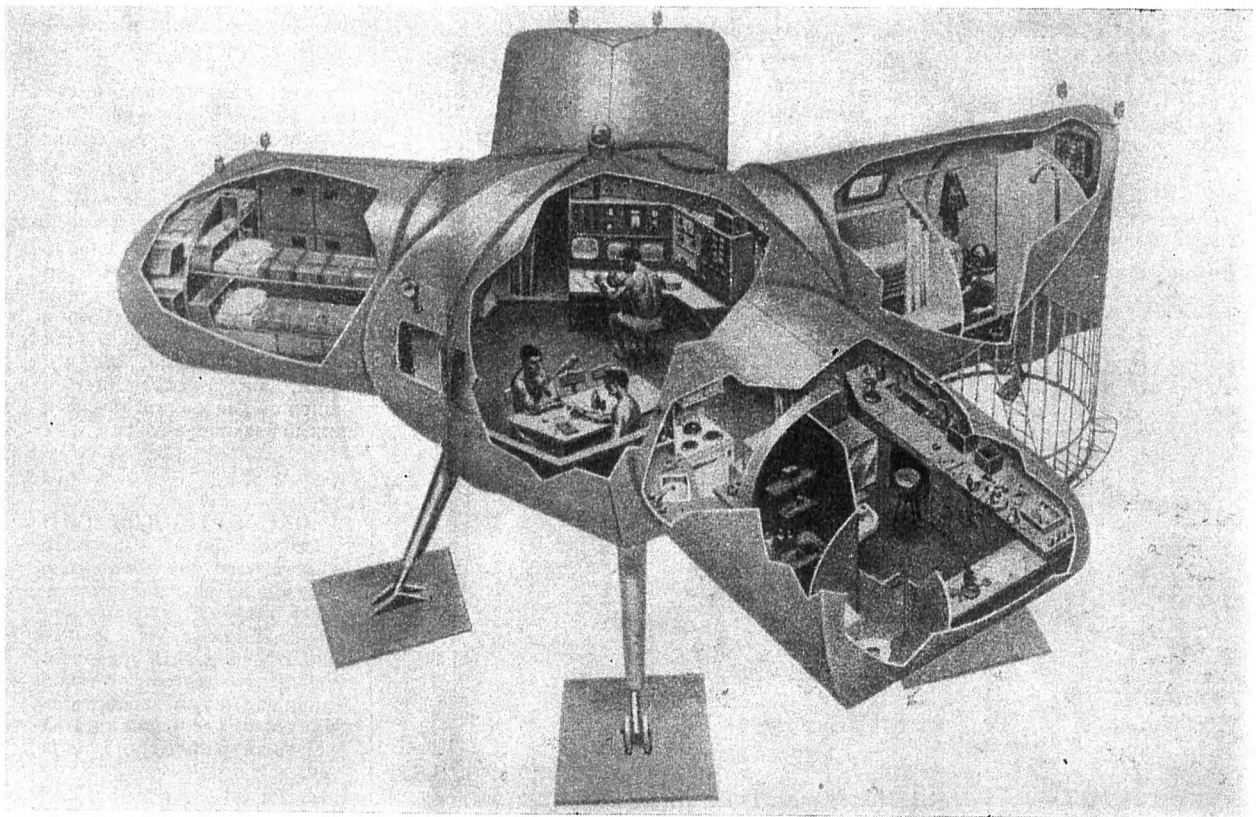
акваланг затиснуло між камерою і рифом. Колля врятували його кмітливості та величезний досвід у водолазній справі. Він зробив глибокий вдих, потім звільнився від акваланга і почав повільно підніматися на поверхню, потроху випускаючи повітря крізь стиснені губи і знижуючи таким чином тиск у легенях.

Тим часом Аліпа і Фалько дісталися до камери і допомогли піднятися на поверхню Сервело, який був добрим електриком, але поганим водолазом.

А одного разу чотирьом членам експедиції довелося витримати запеклий бій з величезною зграєю акул. Прихопивши з собою спеціальну клітку, яка мала захистити їх від акул, кінооператор Гупіль і його помічник Дуаль опустились на глибину 30 метрів, щоб зробити підводні зйомки. Їх супроводили Колль і Бонніці. Раптом з'явилася зграя акул, щось із сімдесять хижаків. Спочатку вони не наважувались нападати, а потім знахабніли і кинулись на водолазів. У клітці могло схватитись лише троє людей. А їх тут було четверо...

Передавши на судно сигнал тривоги, Гупіль уштовхнув до клітки Дуаля, як найнедосвідченішого водолаза, а сам з Коллем і Бонніці зайняв на даху клітки «кругову оборону». Поки їх підіймали на

Вид станції в розрізі.

поверхню, трійка сміливців одби-
валась від акул маленькими соки-
рами, кіноапаратами, освітлюваль-
ними приладами і врешті-решт
перемогла.

Океанологи наражалися на не-
безпеку не тільки задля того, аби
вивчати життя морських мешкан-
ців і поповнити музеї новими
зразками риб. Експедиція на дно
Червоного моря — це важливий
крок на шляху освоєння «Сьомої
частини світу». За розміром ця
«частина світу» не менша Афри-
ки, але її не знайдеш на звичай-
них географічних картах. Мова йде
про материкову обмілину (тель-

фу), тобто про прибережну части-
ну дна Світового океану, що яв-
ляє собою підводне продовження
материків. Глибина моря на обмі-
лині звичайно не перевищує 200
метрів.

У майбутньому в таких підвод-
них селищах житимуть не тільки
вчені, але й робітники й інженери.
Вони добуватимуть безпосеред-
ньо з дна моря не лише нафту, а
й інші корисні копалини. Під во-
дою будуть створені й риболове-
цькі господарства, на зразок тва-
ринницьких, до яких ми звикли на
землі.

* * *

Французькі океанологи мають
тепер намір створити наукову
станцію в Середземному морі на
глибині 100 метрів. П'ять учасни-
ків експедиції проведуть два тиж-
ні в кулеподібному підводному
будинку. Звідси вони будуть спу-
скатися на глибину 160 метрів.
Але і це ще не межа. Кусто має
в недалекому майбутньому осели-
тися разом із своїми товаришами
на глибині до 200 метрів, непри-
ступній досі навіть для водолазів,
і спускатися звідти ще на 200 мет-
рів!

Може постати запитання, чи
можливе перебування, а тим біль-
ше праця, на таких глибинах для
кожної людини? Кусто відібрав
для підводної експедиції у Чер-
воне море п'ять чоловік середньо-
го віку і не дуже міцного здоро-
в'я. Один з них навіть хворів у
легкій формі на атеросклероз.

Проте всі вони чудово перенесли
досить довге перебування в гли-
бинах моря. Виявилось, що жити
під водою не лише цікаво, але й
до деякої міри корисно. У підвод-
ному будиночку океанологи почу-
вали себе якнайкраще, в той час
як їхні товариші на експедиційно-
му судні терпіли від спеки і висо-
кої вологості повітря. На «Каліп-
со» маленька ранка від порізу за-
гоювалася на протязі трьох тиж-
нів, а в підводному будиночку че-
рез два дні зникав навіть слід від
такого ж порізу. Кусто пояснює
це надміром кисню під подвійним
тиском, несприятливими умовами
для розвитку бактерій.

Кусто вважає, що мине декілька
років і океанавтом зможе стати
кожний.

В. ГОЛАНТ

На дні морському...

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПАМ'ЯТКА. В ліфтах,
що піднімають відвідувачів
на другу платформу славно-
звісної Ейфельової башти,
встановлені тепер «механіч-
ні гідри» — магнітофони, на
плівці яких кількома мова-
ми записані відомості про
найвизначніші пам'ятки па-
ризької панорами. Кожен
запис закінчується звернен-
нями до відвідувачів: «Про-
симо вас також пам'ятати
про власні бумажники, бо
Ейфелюва башта — улюбле-
не місце кишенькових злоді-
їв нашої столиці».

БАРАНИ - ПОЛІГЛОТИ.
Англійський фермер Рей-
монд Едвардс, який спеціа-
лізується на відгодівлі й
експорті племінних баранів,
довідався, що барани, яких
він продає в Іспанію, не
слухаються своїх нових ха-
зяїв, бо не розуміють іспан-
ських «команд». Тепер Ед-
вардс запровадив для сво-
їх годованців «курс іспан-
ської мови».

**ХОЧЕШ ЖЕНИТИСЯ? —
ВЧИСЬ!** В Індонезії знайде-
но радикальний спосіб за-
лучати до науки навіть най-
завзятіших ледарів. Віднині
дозвіл на одруження нада-
ватиметься тільки тим осо-
бам, які зможуть пред'я-
вити свідоцтво про закінчен-
ня початкової школи.

**ПАСПОРТИ ДЛЯ СЛИ-
МАКІВ.** Власні швейцар-
ського кантону Невшатель
видали декрет, який має на
меті охорону їстівних сли-
маків. Віднині всі слимаки,
що їх перевозять транзитом
через Невшатель, повинні
мати спеціальні паспорти, на
яких митні чиновники позна-
чають дату прибуття і від'їз-
ду.

ВИМУШЕНІ ВИЗНАННЯ

(БУРЖУАЗНІ ПИСЬМЕННИКИ АНГЛІЇ ПРО КРАХ КОЛОНІАЛІЗМУ)

1946 року міністр закордонних справ англійського лейбористського уряду Е. Бевіл, виступаючи в Палаті громад, заявив: «Я не маю наміру жертвувати Британською імперією». В 1964 році один з найбільш твердокам'яних консерваторів маркіз Солсбері змушений був сказати про загибель імперії як про здійснений факт:

«Одна країна за одною виштовхують нас геть, а ми радісно вітаємо снух «Юніон Джека»¹ і, по суті, не пробуємо навіть захистити наших співвітчизників, які живуть у цих краях разом із своїми рідинами», — писав він у статті з красномовним заголовком «Занепад і крах». Маркіз Солсбері помилявся в одному: офіційна Англія аж ніяк не хотіла «радісно вітати» незалежність колишніх колоній, і це зрозуміло. Адже для Великобританії крах імперії став найбільшою державною кризою за всю історію країни.

Не кажучи вже про те, що ліквідація імперії поставила англійське суспільство перед цілим рядом проблем економічного, політичного й соціального характеру,

криза імперії неминуче призвела до кризи офіційної ідеології, імперського (за визначенням Р. Палма Датта) патріотизму, в дусі якого виховувалося багато поколінь англійців. Оскільки крах Британської імперії — лише одна з ланок краху колоніалізму як міжнародної системи, остільки «переоцінка цінностей», яка досі триває в Англії, зачепила не тільки суцільно британські стандарти та імперські «заповіді».

Сучасний імперіалізм прагне зберегти хоча б економічний контроль над молодими державами. Застарілі уявлення про «примитивність» туземних народів і перевагу «білої раси» здаються в архів. Ідеологи і практики неокolonіалізму розробляють нову міфологію: замість скомпрометованої «Британської імперії» — «Співдружність націй»; воєнне придушення національно-визвольного руху, подається як «захист» ідеалів свободи і справедливості. А втім, громадська думка в Англії та інших країнах Заходу схиляється до визнання очевидного факту: будь-які спроби втручання, диктату й збройного придушення національно-визвольної боротьби народів не можуть

відвернути неминуче банкрутство неокolonіалістської політики.

Отже, цілком закономірним є той факт, що багато сучасних письменників Великобританії, дуже різних і за манерою письма, і за світоглядом, і за масштабами обдарованості, звертаються до теми занепаду колоніальних імперій та кризи імперської ідеології.

Одні з них, розвиваючи традиції Редьярда Кіплінга, цього талановитого творця літературного варіанту великої міфології колоніалізму, виступають з апологією конаючої колоніальної системи. Нове у сучасних колоніалістів порівняно з їхнім літературним предтечею — тваринна ненависть до світу соціалізму, прагнення будь-якою ціною запламувати спли національно-визвольної боротьби. Такі письменники, як Дональд Мур, Джон Мастерс, Деніс Робертс або Н. Монсаррат, уже не можуть дозволити собі тієї відвертості, з якою Кіплінг оспівував «владу білих» або писав про неповноцінність «кольорових» рас. Більш того, вони не можуть собі дозволити навіть тієї елементарної об'єктивності, яка була притаманна Кіплінгові, що захоплювався мужністю і відвагою «про-

¹ «Юніон Джек» — національний прапор Великобританії.

тивника» (відома «Балада про Схід і Захід»)». Єдине, що лишається цим хранителям імперії в літературі, — заднім числом протягати в свої книги міф про «рівноправність», яка нібито завжди існувала у відносинах між Англією та колоніями, і змальовувати образи лідерів визвольного руху в душі наклепницького пасквіля (наприклад, романи «Трепична буря» Дональда Мура (1959) та «Кістки Ваджінтів» Деніса Робертса (1959)).

Роману-апології віджилих колоніальних порядків протистоять роман антиколоніалістський та антиімперіалістичний з героїчною тенденцією. Боротьба цих двох типів роману — одна з найгостріших форм боротьби напрямків у сучасній англійській літературі.

Передові художники слова — Безіл Девідсон, що опублікував «Річкові пороги» (1955), Джеймс Олдрідж, творець епічної трилогії про визволення Арабського Сходу¹, Норман Льюїс, що написав «Вулкани над нами» (1957) та «Видиму темряву» (1960), або Десмонд Стюарт, автор роману-памфлета про британську дипломатію періоду розпаду імперії («Непідхожий англієць» — 1955) та яскравої книги про революційну молоддь Єгипту («Люди п'ятниці» — 1961) — добре відомі в Радянському Союзі. Ці прогресивні письменники, що створили новий тип роману в англійській літературі, дуже різні за творчим почерком, але усіх їх об'єднує спільне розуміння своїх завдань.

Художники - антиколоніалісти виступають послідовними «руйнівниками міфів», у тому числі найдовгочаснішого міфу колонізаторів про «примітивність» небілих рас. Вони не тільки змальовують крах великих колоніальних імперій, не тільки аналізують «психологію колоніалізму», а, звертаючись до теми визвольної боротьби народів, підкреслюють її героїчний характер, розглядаючи цю боротьбу під кутом зору неминучої перемоги визвольних сил. Їхні твори втілюють поступ історії.

Разом з тим, література антиколоніалістської та антиімперіалістичної тенденції, що успішно розвивається в післявоєнній Британії, — явище дуже широке, і творчість письменників передового світогляду — лише одна, хоч і найістотніша ознака цього явища. Багато авторів, не наділених історизмом бачення сучасного світу, притаманним, скажімо, Олдріджу або Льюїсу, виступили з рішучим протестом проти практики британських та інших неокolonізаторів, проти «спадщини» імперії — расових поглядів. Серед них Грем Грін і Гвін Гріффіс, автор дошкільної сатири на колоніальне чиновництво («Олімпійці» — 1960), Доріс Лессінг, що яскраво і глибоко відтворила контрасти життя в Родезії та ПАР², і Колін Макіннес, який в романах «Місто чорної масті» (1958) та «Абсолютні новачки» (1960), переконливо показав гірку долю «кольорових» іммігрантів у Лондоні кінця 50-х років.

Величезний суспільний резонанс, викликаний в Англії кризою імперського світогляду, пояснює дві цікаві закономірності, що намітилися в розвитку літератури антиколоніалістського спрямування. Антиколоніалістська тема починає звучати в творах англійської прози, присвяченій здебільшого зовсім іншим проблемам. Наприклад, «Тихий американець» (1955) Гріна — характерний для цього автора психологічний роман про моральну дилему з напруженим підтекстом. «Абсолютні новачки» — типовий роман про підлітка, роман «виховання почуттів», позначений всіма «ознаками» цього жанру. Ця ж тема порушується і в так званому «робітничому» романі; такому, скажімо, як «Ключ від дверей» (1961) Алана Сіллітоу, що являє собою, власне, історію становлення свідомості молодого робітника в обстановці колоніальної війни³.

З другого боку, кризу колоніалізму відобразили її митці бур-

жуазного світогляду, далекі від прогресивних ідей епохи, у свідомості яких часом ще дуже стійкі пережитки колоніального минулого. Вони виступають не проти колоніалізму як такого, а лише проти методів колоніального урядування й придушення. Показуючи картину колоніальної кризи, вони не аналізують соціально-історичних передумов зображуваного. Їхні романи розповідають про **становище** в колоніях, але вони ж недвозначно свідчать про те, що сучасні колонізатори опинилися в справді **безвихідному становищі**. І це свідчення тим більш цінне, тому що воно йде врозріз з переконаннями авторів, тому що воно йде «справа».

Приймаючи неминучі зміни як заслужену кару, боячись майбутньої катастрофи (крах імперії для них — катастрофа), вони все-таки схоплюють і об'єктивно правильно змальовують її настання. Девід Ануїн дав у романі «Дружина губернатора» (1954) таку гостру критику апартеїду, що вона переростає в критику колоніалізму як системи. Джон Уїллі, автор «Бунту» (1954) показав банкрутство британських «господарів» колишнього Золотого Берега (тепер республіка Гана). Джеральд Хенлі, обдарований художник, з гідною подиву силою й майстерністю психолога розкрив душевний стан і настрої «солдатів імперії» напередодні і в епоху занепаду британської колоніальної могутності в романах «Консул на заході» (1950) і «Ті, що п'ють морок» (1955).

Кількість творів, які об'єктивно виступають проти колоніалізму, в англійській літературі дедалі зростає. В цьому зв'язку безперечно заслуговують на увагу останні книги Томаса Хайнда та Моріса Едельмана, тим більше, що в романах цих письменників немовби зливаються ті закономірності, про які йшлося вище. Історія приходить на сторінки їхніх книг незалежно від бажання автора, ламаючи при цьому рамки тих жанрів, у яких вони були задумані.

Томас Хайнд прийшов у літературу наприкінці 50-х років і

¹ «Герої пустельних горизонтів» (1954), «Не хочу, щоб він умирал» (1957), «Останній вигнанець» (1961).

² «Трава співає» (1950), цикл романів про Марту Квест (1952–58), збірки «То була країна старого вождя» (1951) і «П'ять коротких романів» (1953).

³ Див. також монографію В. Івашеві «Англійський роман останнього десятиліття», М., 1962 р.

завоював визнання творами, які можна назвати вузькопсихологічними. Спостережливості у дрібницях поєднуються в них з цікавою інтригою, психологізм — з подекуди іронічним, подекуди трагічним трактуванням зображуваного. В той же час, як справедливо зауважив оглядач англійської газети «Обсервер», книги Хайнда «позначені унікальною особливістю: розважаючи, вони разом з тим неприємно тривожать читача».

Два романи Хайнда — «Як дома» та «Клітка» — були написані один за одним і майже одночасно опубліковані в 1962 році. Вони однотипні і за стилем, і за місцем дії (Кенія незадовго до здобуття незалежності), і за конфліктом, що лежить в основі сюжету: конфліктом між «маленькою людиною», що прагне жити за законами справедливості, і жорстокою «мораллю білих», виробленою десятиріччями англійського колоніального панування.

Дія першої книги «Як дома» починається із зав'язки, характерної для роману про сімейну драму: службовець британської компанії Джон Уайльд закохується в самотню дівчину Селлі Уест і зраджує з нею дружину. Взаємин дійових осіб, що утворюють традиційний любовний трикутник, в романі приділено чимало сторінок. Та поступово конфлікт, і далі залишаючись конфліктом характерів, дістає більш глибоке тлумачення. Поворотний пункт в розвитку сюжету — знайомство Джона з Брайном Джонсоном. Брайн — «непідхожий англієць» в Кенії, який не приховує симпатій до африканців і демонстративно порушує неписаний «кодекс поведінки» європейця в колоніях. «Біле» товариство Кенії наполегливо «виживає» його з країни, і Уайльд намагається допомогти Брайну.

Розкриваючи нескладний духовний світ «маленької людини», Хайнд показує, як зіткнення із соціальною несправедливістю в її чистому, так би мовити, вигляді примушує благодушного обивателя Уайльда переглянути свої погляди на світ і взяти під захист жертву цієї несправедливості. Своєрідний поєдинок між бездуш-

ним апаратом колоніальної адміністрації та Уайльдом закінчується поразкою останнього. Ця поразка, з гіркої іронії обставин, відбувається в той момент, коли в «міщанині в колоніях» прокидається, нарешті, людина.

Хайнд не показує трагічної розв'язки подій, і в той же час залишає читача впевненим, що і Брайна, який під час спроби втекти від властей випадково убив людину, і Уайльда чекає смерть. У фіналі роману Джон підходить до схованки, де засів озброєний Брайн, добре знаючи, що той вважає його зрадником і уб'є першим же пострілом, не чекаючи ніяких пояснень.

Загибель двох чесних людей, зацькованих распекабельними «білими», сприймається як безперечне засудження Хайндом колоніального режиму. Але автор не бачить шляхів до виправлення соціального зла, показаного ним в книзі. В образі Брайна Хайнд художньо обґрунтовує безплідність і приреченість «бунту індивідуаліста». Буржуазний письменник, Хайнд взагалі не схвалює бунту, протесту як такого. Тому і африканський рух залишається в цьому романі поза полем зору художника. Автор майже готовий засудити виступ «білих героїв» проти своєї раси. Причиною загибелі Уайльда, як вважає Хайнд, є те, що дрібний службовець «втрутився в політику», пішов проти «своїх». Але, з другого боку, хід розвитку дії, логіка характерів і чудово передана в книзі атмосфера підлості, корупції, лицемірства і всеосяжної підозрливості, що панує в Найробі (столиці колонії Кенія), — все це переконливо доводить, що Джон **не міг** «не втрутитися».

Хотів чи не хотів цього автор, але навіть обмежений життєвий матеріал, що визначив зміст його книги, об'єктивно показує, як прогнів колоніальний режим, яка страшна і огидна «цивілізація» колонізаторів.

Роман «Клітка» — твір якщо і менш трагічний за звучанням, то аж ніяк не менш яскравий і виразний, ніж попередня книга. Тут Хайнд уже свідомо виходить за межі роману «особистої долі», намагаючись висвітлити станови-

ще в Кенії напередодні завоювання нею незалежності. Картина, змальована Хайндом, дуже суперечлива, подекуди відверто тенденційна, та знаменно вже те, що в новому романі письменник змушений прямо сказати про явища, які він не вважав за потрібне «помітити», коли писав свою першу книгу. Якщо в романі «Як дома» автор показує Кенію «білої людини», а корінне населення країни є лише «фоном», то тут чорна Африка владно заявляє про себе, безпосередньо втручаючись у життя «білих», які діють на сторінках книги.

Найхарактернішою прикметою часу виступає в романі зростаюча активність африканців. Більш того, автор показує їх як майбутніх господарів країни (інша річ — наскільки розумними вважає Хайнд цих господарів). Повсякчасні політичні виступи африканців — страйки, мітинги, демонстрації — створюють ту атмосферу невпевності й повсякчасної тривоги, яка буквально отруює життя європейців, що усвідомлюють — панувати їм лишилося недовго. Перебільшуючи екзотичну «дикість» африканців, автор не може не визнати в той же час цілковитого краху «місії білого», не тільки «місії» в розумінні Кіплінга (тобто «місії» відвертого колоніального грабунку), а й зусиль тих чесних і дружньо настроєних англійців, подібних до героїні роману Хізер Кер'ю, які щиро прагнуть допомогти африканцям.

Невдача Хізер якоюсь мірою зумовлена тими ж причинами, що й життєве банкрутство Уайльда в романі «Як дома». Хізер — людина нової формації. Виховані в дусі расизму білі не прощають їй симпатій до африканців. Зіткнення двох типів світогляду, на якому будується сюжет книги, автор показує в короткому діалозі між дівчиною та її батьком, людиною «старого гарту». «Був час, коли африканець дякував за допомогу. Тепер він вважає, що має на неї цілковите право», — нарікає її батько, старий Кер'ю. «Але ж він має на це право!» — заперечує йому Хізер.

Хайнд дає ряд рельєфних портретів європейців, які давно пе-

режили «той час, коли вони могли б принести хоч якусь користь». Деякі з них (наприклад, старе подружжя Кер'ю) змальовані із співчуттям, що нагадує співчутливе ставлення Гоголя до «старосвітських поміщиків». Інші — в підкреслено ущипливій манері. Усі вони, проте, почувують себе в Кенії дуже незатишно, розуміючи, що тут вони чужі й зайві. Про тонку спостережливість Хайнда говорить і те, що він помітив у поведінці білих у Кенії дуже характерні суперечності. Вони усвідомлюють, куди ведуть події, але відкидають неприємні думки про власну долю. «Клітка» — роман уже не про запад імперії, а про її розклад, гниття.

Визнаючи безплідність опору тих, хто йде проти історії, Хайнд розуміє, що цей опір саме через свою безперспективність може бути відчайдушним і безглуздо жорстоким. Заперечуючи Хізер, яка твердить, ніби англійський уряд не наміняється допустити різанину між африканцями та азіатами, що живуть в Кенії, один з персонажів книги зауважує: «Насміляйся, тому, що ваш колоніальний уряд іще не склав зброї. Він інстинктивно прагне продовжити своє існування. Він і далі вбиває людей ще довго після того, як сам стає трупом».

Проте ніде суперечливість творчого методу Хайнда не виявилася так чітко, як в зображенні ним африканського руху. Визнаючи силу хай навіть і неорганізованих виступів африканців, автор, «цивілізований європець», в той же час не міг відмовити собі в приємності поглузувати з «нецивілізованих тубільців». Хайнд схильний бачити «кольорових» людьми з дитячою психікою, що ставляться до життя і політики, як до цікавої гри. Поділяючи положення буржуазної етнографії про мниму незрілість, невідповідність африканців до самоврядування, письменник накреслює в романі шаржований образ «чорного лідера» Ндола — дорослого хлопчика, який перетворює боротьбу за самоврядування на дешеву буфонаду. Томас Хайнд не прагне широким узагальненням, бо він не знає, як розв'язати багато які пробле-

ми, поставлені ним у своїх романах. Часом вони висувуються незалежно від волі художника, самим життям. Але попри всю непослідовність і суперечливість відтворення дійсності в романах Хайнда, книги його особливо цікаві, може, саме тому, що він сказав в них значно більше, ніж хотів сказати.

На відміну від Томаса Хайнда, Моріса Едельмана цікавить доля не британського, а французького колоніалізму, дія роману «Братовбивці» (1963) відбувається в Алжирі в той напружений історичний момент, коли, внаслідок підписання Євіанських угод, виникли передумови для мирного врегулювання алжирського конфлікту. Оасівці, що зазнали краху під час спроби військового перевороту у Франції та Алжирі (квітень 1961 року), звернулися в цей час до тактики масового знищення і терору. Для боротьби з ОАС в каральній французькій армії створюється «п'ята колона». Співробітники таємної поліції були відомі в Алжирі під прізвиськом «фальшиві бороди». Незважаючи на половинчатість заходів, вжитих урядом Франції проти «ультра», ці заходи все-таки дали якийсь позитивний результат, в чому певну роль відіграла і діяльність «фальшивих борід». Така обстановка, яку відтворює Едельман. Сторінки, де змальовуються злочини оасівців, — найсильніші в книзі.

Для письменника, так само, як і для головної дійової особи роману лікаря Хассіда, неясні справжні причини «брудної війни», яка трактується автором, як вияв колективного безумства, вандалізму, відродження духу Гітлера. Та коли роман і не дає глибокого аналізу першопричин, то наслідки змальовані в ньому з вичерпною повнотою, і засудження письменником теорії й практики ОАС не викликає сумнівів.

Постаті оасівців виписані Едельманом точно, диференційовано. За своєю формою «Братовбивці» — психологічний детектив, і автор, відповідно до вимог жанру, не одразу розкриває карти. Наприклад, чоловік Еліан, дочки Хассіда, великий французький промисловець де Круас-

сільйон несподівано виявляється головним скарбником ОАС. На очах у читача доброзвичайний сім'янин і зразковий батько, яким ми бачимо його в перших розділах книги, перетворюється на вбивцю-недолюдка.

Так само виразно окреслені в романі постаті двох інших верховодів ОАС — Палліса та Ведоні. Характеристика кожного з них будується на лейтмотивній лінії. Оасівський генерал Палліс терпить від безсоння. Хвороба — вияв духовної кризи. Палліс привело в ОАС почуття обов'язку — в його розумінні, звичайно, — проте він усвідомлює, що зв'язує себе із справою, приреченою на провал.

В особі авантюриста Ведоні Едельман показав «злого генія» ОАС. Визначальний мотив характеристики Ведоні — холодна, цілеспрямована жорстокість. Не випадково саме він формулює в романі головний принцип «тактики» оасівців: «Як політична зброя терор доцільний лише тоді, коли за своїм розмахом він переважає все, на що здатний противник».

Трактування образів трьох верховодів ОАС недвозначно розкриває ставлення письменника до цієї організації. Про ненависть Едельмана до ультраколонізаторів свідчать і численні сцени, в яких змальовуються злочини оасівців. Проте найсильніший обвинувальний висновок проти ОАС — власне сюжет роману, тобто історія переслідувань, ганебного самосуду і розстрілу бандитами лікаря Хассіда. Убивці розстрілюють Хассіда у дворі його клініки, на очах у хворих та медичного персоналу. Едельман розповідає про це в стриманій манері документального репортажу, що внутрішньо глибоко вмотивовано: протиставлені не тільки учасники трагедії — зовні безпристрасний тон викладу контрастує з емоційним підтекстом змальовуваного, і нелюдська суть ОАС постає, таким чином, ще рельєфніше, в гранично оголеному вигляді. Роман «Братовбивці» свідчить про художню об'єктивність буржуазного письменника. Але в той же час Едельман звеличує ліберальну інтелігенцію. В зображенні Едельмана саме

Хассід виступає як послідовний борець за ідею, як сучасний мученик. Поведінка лікаря показана як апофеоз пацифізму, єдино можливого, — на думку автора, — світогляду чесної людини в умовах «сучасного вандалізму». По-ставлений перед необхідністю вибору, Хассід обирає, те що він називає «середнім шляхом»: він стає на бік французького уряду. Компромісна, антиісторична ідея «середнього шляху» — результат того, що автор не зміг розібратися в природі сил, які зіткнулися в Алжирі.

Плутанина в уявленнях Едельмана не може дивувати. Досить згадати книгу того ж автора, що вийшла в 1961 році — роман «Міністр». М. Гордишевська у статті «Коло замикається» зарахувала цей роман до творів, що обстоюють політику неоколоніального компромісу. В книзі, що розповідає про те, як англійський міністр Мелвілл умілим диплома-

тичним ходом запобіг повстанню в одній з британських колоній, справді багато помилкових поглядів і політичних помилок. Едельман проповідує тут той самий пацифізм та абстрактний гуманізм, що і в «Братовбивцях». Але в той же час автор «Міністра» визнає крах імперії і неминучість дальших конфліктів.

Висновок, що його пропонує Едельман в романі «Братовбивці», звучить так само невпевнено, як і в романі «Міністр». Сили, здатної протистояти ОАС, в книзі, по суті, не показано. Автор не може не бачити, що «неозброєна опозиція» пацифістів виявляється в епоху визвольних воєн неспроможною. Хассід гине.

Нас не може здивувати, що погляди Едельмана і Хайнда на сучасну історію багато в чому збігаються. Не може здивувати і той факт, що ці художники не солідаризуються з народами, які борються, що в їхніх книгах не-

має історичної перспективи: обмеженість бачення не дає їм підстав для соціального оптимізму. Природа їхнього світогляду не дозволяє їм виступити і з таким послідовним антиімперіалістичним протестом, яким позначені, скажімо, «Тихий американець» Гр. Гріна або навіть романи Макіннеса.

Але ж і значення книг, подібних до романів Хайнда та Едельмана, визначається не ступенем свідомості їхніх авторів в критиці колоніалізму, а «резервом невідповідності» між особистими поглядами письменника та об'єктивним звучанням твору.

Визнання причетності колоніальної системи, неминучості сутичок і конфліктів — збройних і не збройних — між гнобителями та колонізованими народами — ось що робить такі романи, як «Клітка» або «Братовбивці», цікавим явищем в літературі сучасної Англії.

В. СКОРОДЕНКО

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПРИЄМНІ ПЕРСПЕКТИВИ. Перед в'їздом до міста Мечей (штат Айдахо, США) стоїть щит з таким написом:

«Воді! Якщо ви хочете перепочити в затишних апартаментах нашого управління поліції, їдьте із швидкістю, що перевищує 40 миль на годину!»

Знайомство з досвідченими хірургами в нашій першокласній лікарні ми гаран-

туємо вам після перевищення швидкості в 60 миль на годину!

А на наше старовинне кладовище ми доставимо вас, якщо стрілка вашого спідометра перейде за позначку 80 миль».

ВЕЛІННЯ ЧАСУ. Президент «Об'єднання магів і факірів Бразилії» (воно існує тут вже понад 50 років) Хуан Порторіко вимагає від членів цієї організації, щоб вони «перевчалися» відповідно до нових часів і прогресу науки і техніки. Він вважає, що замість традиційних дзеркал, гральних карт, кофейної гуші тощо знаряддям сучасного мага повинні стати телевізори, радіо, електронні машини і навіть космічні апарати.

ПЛАТА ЗА ШУМ. Поліція японського міста Осака запровадила новий вид штрафу — за шум від літаків. Розмір штрафу залежить від типу літака і потужності його моторів або турбін. Для визначення сили шуму в місцевому аеропорту встановлено спеціальний прилад.

ЩЕ ОДИН БІЗНЕС. Більшість дітей шкільного віку має звичку гризти кінчик олівця або ручки — про це добре відомо педагогам і батькам. А власник однієї фірми в США зробив з цього непоганий бізнес: він випустив у продаж «вітамінізовані» олівці і ручки. Реклама запевняє, що гризти такі олівці і ручки навіть корисно для дітей.

ШВЕЦІЯ — ПРАВОРУЧ.

В одну з вересневих ночей по всій Швеції припинився автомобільний рух на вісім годин — країна переходила з лівобічного руху на правобічний. Протягом ночі десять тисяч добровільних помічників зняли паперові обгортки з нових дорожніх знаків, що були встановлені заздалегідь. Тепер в Європі залишилася лише одна країна з лівостороннім рухом — Англія.

ГАЗЕТИ У ВІДПУСТЦІ.

На Фарерських островах, що належать Данії, перестали виходити дві газети: співробітники редакцій пішли у відпустку на три тижні. Коли вони повернулися, те саме зробили три інших редакцій.

КОРИСТЬ ВІД АБСТРАКТНОГО МИСТЕЦТВА. Після того, як пекар Гудсон з Нью-Йорка відвідав виставку абстрактних скульптур Роберта Уоттса, він захопився «мистецтвом» і почав ліпити скульптури з тіста, добре їх випікаючи. Його вироби стали популярними, всі охоче їдять фігурки Гудсона.

РЕКОРД НА КАНАТІ.

Француз Анрі Решетен встановив небувалий світовий рекорд з ходіння по канату. Ризикуючи життям, він балансував на канаті завдовжки 1600 метрів, натягнутому між двома горами. Попередній чемпіон перейшов канат у 1200 метрів.

ВУЗЬКИЙ ФАХ. Поліція північноіспанського міста Овієдо арештувала одного злодія, що спеціалізувався на крадіжці подушок у готелях.

Такими були сестри Джузеппіна і Марія-Сантіна.

випадки більш древніх часів, наприклад, у стародавньому Єгипті, а пізніше — в Сіамі.

Проте такі феномени природи — явище досить рідкісне і наука ще не з'ясувала причин їх виникнення. Подібні близнюки не завжди залишаються живими. Це залежить від форми зрощення. Якщо кожний з близнят має власні внутрішні органи, а з'єднані вони лише в області стегон або ребер, то справа їхнього біологічного розвитку значно полегшується. Тоді навіть можна наважитись на хі-

СЕСТРИ З П'ЄМОНТУ

Восени 1958 року в містечку Асті в італійському П'ємонті народилися дві дівчинки-близнята, Джузеппіна і Марія-Сантіна Фогла. Дівчатка народилися здорові, але... з'єднані між собою в області стегон. Це були так звані «сіамські сестри».

Історія медицини знає подібні

рургічну операцію і відокремити близнят одне від одного. Правда, така операція дуже складна, і вдаються до неї надзвичайно рідко.

Справа з Джузеппіною і Марією-Сантіною також не була простою. Дівчат не віддали матері, бо вони потребували спеціального

Дівчатка вперше опинилися в окремих ліжечках.

Багато тривожних годин у глибоких роздумах провів професор Луїджі Солеріо, перш ніж наважитися на операцію.

клінічного догляду, якого в домашніх умовах батьки близнят, люди бідні, звичайно, не могли їм забезпечити.

Дітей помістили в педіатричну клініку Турінського університету. Насамперед треба було зробити все необхідне, щоб діти вижили. Понад рік дівчатка лежали в ліжку. Пізніше їх стали вивозити в спеціальному кріслі. Коли їм минуло два роки, дівчаток вперше посадили за стіл і дали іграшки. Цікаво, що вони не відчували між собою ніякої спільності, навпаки, навіть ігнорували одна одну. Лише на третьому році життя сестри почали вимовляти окремі слова, причому Джузеппіна виявилася більш здібною.

Коли дівчаткам минуло три роки, їх навчили ходити в спеціально пристосованому обручі на колесах. Потім вони навчилися рухатися самостійно, ледь торкаючись руками навколишніх речей. Розмовляли вони все краще, хоч спочатку це були окремі, не пов'язані між собою слова. Рівень їхнього розумового розвитку в цей час був нижчий, ніж у нормальних дітей, але поліпшувався день у день.

Чим старшими і розумнішими ставали сестри, тим більш зростала їхня взаємна антипатія і навіть ворожнеча. Часто без будь-яких причин вони сварилися. А коли дівчаткам минуло чотири роки, вза-

ємна антипатія набрала нових форм, у них вже сформувався «характер» — деспотичний і непримиримий у Джузеппіні, лагідний і м'який у Марії-Сантіні. Ще через деякий час дівчата звикли одна до одної, а потім і потоваришували. У п'ять років їм вперше показали інших дітей. Спочатку вони поставилися до них з недовірою; першою почала бавитися Марія-Сантіна, Джузеппіна спочатку дуже образилася, але за якихось 20 хвилин і вона включилася у гру.

У п'ять з половиною років діти були вже цілком нормальні як з точки зору виховання, так і розумових реакцій. Саме тоді професор Солеріо, який весь час спостерігав дітей, вирішив зробити першу операцію, завданням якої було повне відокремлення внутрішніх органів, адже у дітей були деякі спільні місця в системі кровообігу.

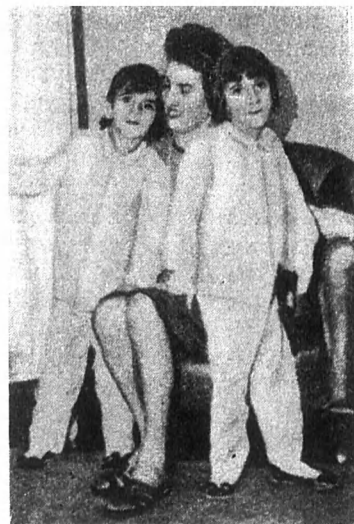
Операція ця, хоч дуже небезпечна, була проведена вдало.

І, нарешті, недавно професор Солеріо здійснив головну операцію по відокремленню дівчат.

Настав той щасливий день, коли кожна з сестер могла лягти в окреме ліжечко. Тепер Джузеппіну і Марію-Сантіну треба навчити самостійно ходити. Досі вони користувалися тільки своїми «зовнішніми ногами», Джузеппіна — правою, Марія-Сантіна — лівою. Тому їхні «внутрішні» ноги трохи деформовані і нетреновані. Дівчатка мають також пройти курс лікування з метою виправлення хребта.

Але це все, на думку спеціалістів, — дрібниці. Їхні молоді організми швидко справляться з усім цим, і дівчата ростимуть цілком здоровими.

Щаслива мати з своїми дочками.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

КРЕДИТ НА ВИПИВКУ.

Коли в Японії комусь невиспадає грошей, щоб напиться, йому на допомогу приходять «Кредитне товариство відвідувачів барів». Треба набрати відповідний телефонний номер, і через кілька хвилин в бар з'явиться кредитор, який позичить вам потрібну суму грошей — під високі проценти, звичайно.

ЮНА БАБУСЯ. 29-річна жителька міста Мессіна Маріанна ді Грегоріо, яка вийшла заміж 13-річною дівчиною, нещодавно стала наймолодшою бабусею Італії після того, як її чотирнадцятирічна дочка народила дитину.

ЗАКЛИК. У залі манільського аеропорту (Філіппіни) висить такий заклик: «Просимо цілуватися й обніматися заздалегідь, щоб не спізнитися на літак».

НОВИЙ СУВЕНІР. Італієць Анджело Мінетті з міста Генуї став першим порушником правил руху на автомашині в нововідкритому тунелі під Монбланом. Поліція оштрафувала його на 3000 лір і виписала йому першу в історії нового тунелю, штрафну квитанцію. Проте ця пригода виявилася щасливою для Мінетті. Любителі різних сувенірів і рідкостей пропонують вже йому великі гроші за оту квитанцію.

**ЦІКАВЕ ОГолошен-
НЯ.** На одному з ресторанів у Санта-Крус (Каліфорнія) вивішено таке оголошення: «Наші кухарі мають щотижня один вихідний день. А чи має його ваша дружина?»

АЛЕКСАНДР САКСТОН

Малюнки А. Левича

ЯСНА ПАВУТИНКА В ТЕМРЯВІ

РОМАН

17

Вітер приносив з Ісландії несподівані снігопади. Північна Атлантика гнала назустріч їм нескінченні табуни бурхливих водяних валів з білими пінявими гребенями. На

тлі хмар щогла гойдалась, мов маятник. Том, вчепившись у гармату, вдивлявся у вируючий океан; ось велетенська хвиля піднялася мало не до містка, на якому він стояв. «Ендрю Роджерс» напружився і вирвався з водяних обіймів. Опинившись високо в повітрі, Том побачив під ногами щоглу й трубу, а протилежний край палуби в цей час занурювався в океан, мов стрімчасть скеля. В такі хвилини Том згадував аварійні бейфуті, ненадійний двигун унизу і сміявся. На якийсь час настрої його поліпшувалися, він кричав і співав на всю силу своїх легенів, бо

ніхто не міг його почути — так він кричав одного разу вночі на шосе під звук мотора свого старенького пікапа.

Тома охопила нетерплячка. Людей, що оточували його, він вже просто не міг бачити, і не тільки помічника, капітана та екіпажа, які відразу не сподобались йому, а й інших, кого він вважав своїми друзями — другого помічника, молодшого радиста, молодих хлопців з екіпажу, кока, боцмана, китайчеського Ю, боя. Він так вивчив їх, що знав, що кожен з них скаже, який у кого буде вираз обличчя і хто в якій частині корабля перебуває. Він хотів, щоб цю монотонність щось порушило, байдуже що — атака, зіткнення кораблів чи повітряний наліт.

Вночі Том іноді приходив на корму, звідки він, дивлячись униз, міг спостерігати, як в чорній воді, мов освітлений бульбашками, повільно обертався важкий гвинт. Це здава-

¹ Закінчення. Початок див. «Всесвіт», № 10.

лося йому дуже красивим. Він був вражений тим, що океан містить у собі стільки світла, і запитував себе, чи не підбігала ця вода, яку збурює зараз гвинт, до його ніг — до їхніх ніг — рік тому на пляжі біля готелю «Боденсі». Цікаво, яка тут глибина? Яка тоненька перегородка відділяє його від води, думав він. Сталевий лист завтовшки півдюйма. Про це саме кілька разів говорив ранком на містку другий помічник, і Том був певний, що й інші думають про це. А думати так — то погана ознака, сказав він собі. Але як про це не думати, якщо думається? Цілі каравани суден типу «Ліберті», точнісінько такі, як «Ендрю Роджерс», — від форми вентиляторів до несвіжої кави в бачку — пливли, здригаючись, із своїми стюардами, служниками-боями, другими помічниками та сигнальниками. Або взяти ніч у Лондоні, подумав Том, скільки людей тоді загинуло за час від оголошення тривоги до відбою? Та чи правильно звинувачувати з цього війну? Ті люди все одно померли б раніше чи пізніше. Хто ти такий, раз за разом питає його другий помічник, хто? Помічника, мабуть, цікавлять його думки, а він мов у тумані. Навіть свою матір, з її молитовними зібраннями, церковними справами й недільними обідами — хіба він знав, що саме в неї на думці? А її священник — що б він сказав, якби постояв тут на кормі й подивився вниз? Чи сказав би, що там, унизу, за гвинтом з бульбашками, він бачить тихе пристановище?

Томові здавалось чудним, що за все своє життя він тільки один раз бачив смерть. А люди вмирили в лікарнях, в чиїхось родинах, просто тонули разом з кораблем. Та він бачив тільки одну смерть, думав Том: смерть старого шведа. І цього було досить. Том назавжди запам'ятав того шведа. На тартаку кепкували з його вимови і під час перерви всіляко дражнили його, щоб тільки він вилаявся, бо швед завжди смішно перекирчував лайливі слова. Навіть десятника Джона Кіфа всі, наслідуючи шведа, почали називати «десятник Йон» замість «Джон». Його останні слова були: «Йон, вимкни струм, Йон!», — а транспортер повільно й невблаганно рухався вгору, несучи на собі серед кори та трісок шведа. Потім струм вимкнули, на тартаку запанувала тиша, і кілька чоловік видерлося нагору — зняти те, що залишилось від шведа.

Після того Том побрів на засипаний тирсою берег загати, у якій плавали колоди, і ліг на землю: його нудило, все тіло боліло й судило. Тут Каллела і знайшов його. Каллела сів поряд на землю, і вони мовчки сиділи, поки на тартаку знов не загуркотіли машини. Тоді Каллела поставив Тома на но-

ги і сказав, щоб він ішов додому, не чекаючи кінця робочого дня.

Ось що треба було розповісти два роки тому Уолтерові Стоуну, вийшовши в суді на місце для свідків, замість того, щоб повторювати сказане іншими про те, чи голосували вони коли-небудь за страйк, хоч смерть шведа й не мала відношення до страйку. А може, мала? Яке значення має десяток-другий центів? А швед був уже літнім чоловіком, і йому не слід було ходити біля машини в пальті. Ланцюгом, очевидно, зачепило за рукав. Десятник попереджав його, що таке може трапитись. «Десятник Йон». Деякі речі краще було б забути, а саме вони й залишилися в пам'яті: безоке і безроте обличчя, що дивилося вниз із естакади транспортера.

Бідний старий, подумав Том і згадав, як Уолтер Стоун, сівши в свій автомобіль перед будинком, махав рукою, наче якийсь кіноактор, а Каллела та всі інші, кого Стоун після страйку визволив з тюрми, радісно гукали, прощаючись з ним. Наближався вечір, і, дивлячись, як від'їжджає машина Стоуна, Том думав, що зупиниться в готелі в Юкайо, десь опівночі поїде до Сан-Франціско і, можливо, купить чогось випити. Він знесилюся. Йому не слід повертатись до Соу-Крік навіть через сто років.

А Стоун, справді, живе непогано, думав Том, це одразу видно. Ніхто не став йому на дорозі, його поважають. Та чи серйозно він говорив тоді, коли розмовляв з Каллелю? Чи просто йому треба було що-небудь сказати? Може, старий сам усе вигадав? Адже в нього, бідолахи, клопоту досить, бо він зараз плаче різні плани, від яких йому доведеться відмовитись, якщо вони з Саллі не знайдуть спільної мови. Але все ж таки треба на щось зважитись. Та на чому б він не зупинився, на все потрібен час. Припустімо, він обере договірне право, тоді потрібного буде рік чи два, щоб одержати ліцензію, і тільки бог знає, коли він стане на ноги. А якщо почне добиватися посади одного з уповноважених профспілки, то це теж забере щонайменше два чи три роки, до того ж він може й не одержати тієї посади, бо після війни буде сила-силенна претендентів. А дістанеш цю роботу — теж будеш нещасний. Взяти хоча б Каллелу — такого чудового організатора вони вже ніколи не матимуть, а йому он як вставляли пальці в колеса. Із Стоуном такого не було, Стоун процвітає в профспілках, не ходить, а літає із своїм товстим портфелем та перекинутим через плече пальтом.

Найкраще, подумав Том, не чекати, а зараз-таки написати Стоуну листа. В такий спосіб можна найшвидше виявити, чи сер-

йозними були його слова про навчання. А може, не варто поспішати? Що краще?

Том сів за стіл у порожній кают-компанії. Все ще вагаючись, він написав листа, щоб подивитись, як воно виглядатиме. Важливо вибрати правильний тон: цікавитись, але не дуже. Він, мовляв, охоче прийме пораду, але не просить якихось милостей. Прикро, що в нього такий неохайний почерк. Том хотів був звернутися до молодшого радиста, щоб той передрукував листа на машинці, але передумав і переписав сам начисто. Потім зробив кілька виправлень і знову переписав. На той час, коли Том мав заступити на ранкову вахту, він переписав листа п'ять разів. У нього аж пальці заболіли. Врешті, я ж нічим не ризикую, подумав він, і поклав аркушик у конверт разом з листом до Саллі. Саллі мала взнати адресу Стоуна і переслати листа йому.

Розв'язавши таким чином цю проблему, Том в доброму, як і колись, гуморі, вийшов на місток. Другого помічника він повідомив, що радист одержав наказ, щоб капітан змінив курс і йшов на Бермудські острови, а поки стерновий, почувши це, сміявся, гукнув артилеристові, що помічник унизу робить огляд. Та після цього його знову охопила нетерплячка, ще сильніша, ніж завжди. Він розумів: те, що він зробив, — ніщо, навіть не початок. І він не міг нічого вдіяти. Його загнали в глухий кут і прирекли на бездіяльність, як тоді, коли кинули у в'язницю в Соу-Крік. Величезний гвинт корабля залишав по собі пінястий слід, який зникав у темряві. Машина працювала невтомно, але вони наче стояли на місці.

Все своє життя він кудись поспішає, думав Том, намагається чогось досягти, проте ніяк не наздожене оте «щось». Зрештою, п'ять чи шість років — яке вони мають значення? Він постаріє, стане дивакуватим п'яничкою, як отой другий помічник, якому тільки й лишилося стрибнути за борт. «Але тобі теж слід стрибнути за борт! — крикнув він собі. — Кому це потрібно, щоб якась жінка приліпилась до тебе на все життя? Щоб ти возив її в «пікапі» з одного будівництва на інше? Може, ти гадаєш, що вона чекатиме тебе, божевільний дурню? Хіба ти дав їй що-небудь, щоб мати право розраховувати на її вірність? Де вона зараз? З ким спить цієї ночі? Ні, ні, цього вона не може зробити!» — вигукнув він у думці і одразу ж запитав себе: а як би ти сам повівся, коли б працював на верфі, де навколо десятки жінок? Простягаєш руку й хапаєш, яка ближче. Саллі це знає, авжеж, знає, бо інакше вона б з ним тоді не поїхала...

Він був певний, що другий помічник з його кліпаючими очима й беззвучним сміхом добре знає, що мучить його, Тома, і

майже ненавидів того за це. Та, немовби глузуючи з нього, життя штовхало його саме до помічника. Він приходив до нього по книжки, які давали змогу якоюсь мірою вириватися з корабельного ув'язнення. Він уже не брав вестернів та їм подібних книжок в шафі кают-компанії, а зачитувався біографіями великих людей, романами, подорожами з невеликої бібліотеки другого помічника. Кожна краплина знань в майбутньому принесе користь, переконував він себе, розрізнені шматки обов'язково зіллються в одне ціле. Том прочитав життєписи Наполеона і Лінкольна — з останньої книжки він з приємністю довідався, що Лінкольн вивчав право ночами, після трудового дня — і наполовину подолав біографію Едгара Аллана По. Том бачив, що його пристрасть до книг страшенно звеселяє помічника.

— Читання — це отрута, — говорив він. — В цьому й полягає сенс історії Адама і Єви. Змій дав їм не яблуко, а книгу пізнання, щось на зразок енциклопедії. Попи включили в цю історію яблуко пізніше, як сексуальний символ. Тільки насправді то навіть і не книга, Семафоре, а склянка морфію. Ти ще клястимеш мене за те, що я даю тобі читати.

Як тільки Том почав виявляти до бібліотеки помічника інтерес, той сховав її і почав давати Томові по одній книжці:

— Не поспішай, Семафоре. Хапати все підряд небезпечно.

Том стримав гнів і спокійно відповів:

— Деякі люди знають так мало, що не можуть намацати руками, де в них зад. І вони не матимуть про нього ніякісінького уявлення, скільки б не читали.

Та одну книжку, яка найбільше вразила його, Том знайшов без допомоги другого помічника. Це було, коли «Ендрю Роджерс» пришвартувався в Бостоні і в порт на машині з написом «Товариство допомоги морякам» приїхало кілька дам. Дами походжали по пірсу й передавали на кораблі пакунки з старими книжками та журналами. Том, який ніс вахту на трапі, теж одержав пакунок для «Ендрю Роджерса». Він перший переглянув книжки і вибрав кілька з них, в тому числі одну під назвою: «Популярна наукова серія. Бесіди з астрономії».

Том розгорнув книжку й одразу ж побачив, що багато чого в ній не зрозуміє. Проте він уперто читав, і коли кінчив, то відчув, що зрозумів більше, ніж сподівався. Уривки знань, здобуті в школі, знову ожили в пам'яті. Стоячи на палубі, він дивився в холодне зимове небо на зірки, що мерехтіли високо вгорі над електричною загравою міста. Він не знав назв зірок, але вже розумів, що ба-

гато які з отих цяточок — то величезні сонця, розжарені до температури, незнаної на землі. Світло зірок, які він бачив цієї ночі, почало свою подорож, мабуть, ще до початку людської історії; і сам він, і сталева обшивка палуби, на якій він стоїть, і причал унизу, і чорна вода Бостонської гавані — все створено за тим же планом, що й небо вгорі, і все це якась цяточка в безмежному просторі. Він був посередині між двома віддалями — безмежно малою та безмежно великою — і водночас стояв напівдорозі між минулим і майбутнім; було неможливо уявити, де кінчається одне і починається друге.

Том був у захваті від цих міркувань. А те, що він розуміє все це і може частково сформулювати свої думки, робило ті міркування ніби його власними. Він усвідомив, як багато треба засвоїти такого, що вже відомо деяким людям, скільки ще знань може здобути кожний, хто цього схоче, і скільки ще невідомого, і скільки ще всього відкриють для себе люди. Це теж безкінечний процес, розвитку знань немає меж. От коли б тільки життя людини тривало досить довго, щоб вона могла все взнати і все зробити. Том одразу виділив цю думку серед інших і кілька разів із задоволенням повторив її. Вона якось стосувалась його самого... Не кожний, звичайно, почував би на його місці те саме. Другий помічник, наприклад, повинен почувати зовсім протилежне. Саме через це він завжди розмовляє на-смішкуватим тоном, через це напивається щоразу, як сходить на берег, через це він залишиться плавати і після війни. Він просто хоче сидіти в клітці. Том відчував жалість до другого помічника. Коли порівняти його з такою людиною, як Уолтер Стоун, який, не підвищуючи голосу, може примусити підскочити всіх у залі суду, або хоч з такою людиною, як Каллела, котрого так просто не зігнеш навіть копром, то порівняння буде не на користь другого помічника, подумав Том. Такі люди, як другий помічник, бояться заглядати далеко вперед, вони вже напівмертві. А він сам, запитав він себе. Який він?

18

На прийом, що його Річардси влаштували на честь повернення своєї дочки Керол до Сан-Франциско, Уолтер і його дружина були запрошені і письмово, і по телефону: місіс Річардс подзвонила безпосередньо до місіс Стоун. Це було офіційне примирення, зустріч Мснтеккі й Капулетті, з якою далі вже не можна було зволікати, оскільки Джульетта з однорічним сином оселилася в будинку, подарованому її батьком молодому подружжю. Венделя на

прийомі не було. Він перебував (як дізнався Уолтер з листа, одержаного кілька днів тому) в дорозі до секретних об'єктів у Тихому океані, куди його призначили за його проханням.

Саме через його відсутність на це запрошення не можна було не відгукнутись. Отже, в призначений час Стоун — Уолтер у смокінгу, а Сільвія у вечірній сукні, — незважаючи на те, що під кипарисами вздовж Сан-Крістофер Вудс Драйв стелився листопадовий туман, прибули на місце, і Річардси зустріли їх у дверях так, ніби між ними нічого не сталося. Минуло майже п'ять років відтоді, як Уолтер востаннє був у домі Річардсів. Молода Керол — сукня відкривала її все ще засмаглі спину та плечі — стояла біля каміна, приймаючи поздоровлення гостей. Стоун теж поздоровив її і поцілував у лоба. Щоб було дотримано всіх церемоній, стежила, як він помітив, місіс Річардс — добропорядна й пунктуальна леді. Сам Річардс, здавалось, хотів щось сказати, але не наважувався і був чимось схвилюваний. Однак він зовсім не належить до нервових людей, подумав Уолтер, пригадуючи, що той був у коледжі чудовим тенісистом. І повірений з нього вийшов розумний і досить урівноважений. Річардс одного по одному підводив гостей до дочки і раз у раз перебавав її, питаючи, чи не хоче вона сісти. Цей чоловік був, очевидно, в цілковитому захваті від своєї дитини й пишався нею. У цьому й полягала, як тепер зрозумів Уолтер, головна рушійна сила, що пригнала до них колишнього сенатора Маккея для обговорення можливості висунення кандидатури Венделя на виборах у конгрес.

Стоун сподівався, що Сільвія поводитиметься на прийомі як належить. Їм зовсім не треба залишатись довше, ніж це необхідно, подумав він. Для дівчини буде нестерпним приниженням, якщо Сільвія не витримає до кінця, а місіс Річардс, навпаки, дістане в цьому разі невимовне задоволення. Усвідомлення цього підтримує Сільвію. Стоун побачив дружину в протилежному кінці залу, вона розмовляла з Керол біля каміна. Відтоді, як Сільвія повернулася, вона виглядала значно краще. Ось уже багато років їй щастить тримати себе під отаким суворим контролем. Правда, буває, цей контроль її зраджує, і тоді проступають виразні ознаки хвороби: непевна хода, трохи брезкле обличчя, утруднена мова, затуманений погляд. Цей погляд — то найгірше, подумав Стоун. Усе інше минулося, поки вона відпочивала, але її очі свідчили, що десять місяців відпочинку не дали відчутних результатів, просто деякі симптоми зникли з поверхні. Стежачи за Сільвією, Стоун щодалі більше переконувався, що дружина

вже вирушила в свою останню путь і ніщо не може її врятувати.

Зараз біля неї був екс-сенатор Маккей, як завжди рожевий і претензійний. Він вів її до столу з винами й віскі, обоє весело сміялися. Який він добрий, подумав Уолтер, о, який він добрий! Обернувшись, він побачив біля себе Річардса; той запросив його до бібліотеки, щоб показати свої останні придбання. Стоун пам'ятав, що Річардс завжди колекціонував східні дрібнички і багато купував на аукціонах — зараз це був набір вирізаних з міді, бездоганних до найменшого вусика китайських рачків.

— Чи не відчуваєте ви бажання зробити дві-три отакі штучки у вільний час? — спитав Річардс.

Стоун заперечливо хитнув головою.

— Коли дивишся на них, то дивуєшся не тільки тому, як це можна зробити, але — й нащо це робити, — сказав він. — Так захоплюватись раками! Проте вони ефектні!

— Китайці дуже люблять крабів, черепах, омарів тощо, — зауважив Річардс. — Радий бачити вас тут знов, Уолтере, — додав він.

— Я теж радий бути тут.

— Мені здавалось, що я повинен зробити перший крок. Думаю, ми обидва за цей час трохи охололи.

— Я теж так вважаю.

Річардс легко взяв Стоуна за лікоть.

— Від Маккея я дізнався, що ви не дуже проти... проти того, щоб він обговорював з вами...

— Не дуже, — відповів Уолтер. — Але я сказав йому, що те, що думаю я, великого значення не має. Вирішувати повинні головні дійові особи — Вендель і Керол. Чи не так?

— Звичайно, — відповів Річардс і, помовчавши, повів далі: — Давайте зрозуміємо один одного. Ви давно знаєте мене, а я знаю вас. У кожного з нас були свої зльоти й падіння. Два чи три роки тому я б не повірив, що взагалі розмовлятиму з вами про це. Тоді я пішов би напролом, бо був сердитий і мені було байдуже, подобається вам те, що я роблю, чи ні. Я думав тоді, що ви збожеволіли або просто намагаєтесь завдати шкоди моїй фірмі — і нашим дітям — з якоїсь особистої недоброзичливості. Зараз я усвідомлюю, що я, так би мовити, не розумів, про що ви говорили.

— Це не можна вважати провинною, — почав Стоун.

— Ні, дайте мені закінчити. Ви ідеаліст, і я поважаю вас за це. Але дозвольте мені бути щирим і сказати, що я поважаю вас таксж і за те, що ви успішно здійснюєте свої ідеї. Мені б хотілося ще зауважити, може з запізненням, правда, що ваші спільні дії з Центрі та обраний вами курс були надзвичайно тонким ходом. Я тоді цього не бачив.

Уолтер підняв руку, щоб припинити ці звірення.

— Якщо ми зараз встановимо дипломатичні відносини, Уолтере, то — я певний, що ми зможемо зробити для наших дітей багато добра.

«Або багато шкоди», — подумав Уолтер і спитав:

— Ви говорили з ними про все це?

— Звичайно.

— І вони цього хочуть?

— Дуже.

— На вашу думку, в нього є шанс бути обраним?

— Маккей вважає, що він має чудові шанси.

— Такі речі, я гадаю, він повинен знати.

— Так, Маккей не дурень, йому потрібна людина, щоб висунути представника від виборчого округу Гейвентера, і, природно, він запевняє, що цей кандидат обов'язково переможе. Проте я не вірю, що все так просто. Але Гейвентер старіє і може зовсім не висунути своєї кандидатури, особливо коли дізнається, що матиме суперником молодого військового. Вендель, очевидно, переможе його. Але якщо він навіть не переможе першого разу, то все одно будуть створені сприятливі умови для другої спроби. То не ганьба, якщо молодий хлопець і зазнає поразки від людини із становищем.

— Гадаю, що так, — мовив Уолтер і, взявши одного з мідних рачків, почав його розглядати. — Дозвольте вас спитати, чи цей, ну, весільний подарунок від вас та місис Річардс, міститься часом не у виборчому окрузі Гейвентера?

— Так, Керол потрібне було житло, і я попросив Маккея вказати мені район на карті міста. — Річардс посміхнувся майже сором'язливо. — Трапилося так, що там виявилось кілька приємних сусідів. Це — старий дім, але збудований він міцно.

Уява Уолтера відразу ж намалювала його: готика Сан-Франціско через рік чи два після землетрусу, саме те, що треба для процвітаючого молодого громадянина — міцний, добротний, проте нічого надто претензійного чи сучасного. Такий будинок, безперечно, — солідне капіталовкладення.

— Мабуть, слід повернутись до гостей, — сказав Річардс. — Але мені дуже хотілося би поговорити з вами після всіх цих років.

Уолтер простягнув руку. Йому спало на думку, що зараз Річардс подобається йому більше, ніж будь-коли за всі десятиліття їхнього знайомства. Навіть тоді, коли вони жили в одній кімнаті, навчаючись у коледжі, вони, наскільки він пам'ятав, не були справжніми друзями.

До вітальні вони повернулися разом; Річардс попрямував до гостей, а Уолтер

озирнувся навкруги, розшукуючи Сільвію. Вона все ще була з Маккеєм. Вони просувались до того місця, де він стояв, і незабаром Стоун почув голос колишнього сенатора штату:

— Авжеж, це справді так, місіс Стоун, я добре знаю ті місця... Ну, а тепер ви повинні розповісти мені, в чому полягає ваша система. Моя ж власна система вкрай проста, ха-ха-ха! Я приїжджаю туди, і мене там одразу ж очищають!.. Уолтере, ваш прихід сюди — справді щаслива подія. Поздоровляю вас обох.

— Дякую.

— Ми з вашою дружиною щойно обмінювались враженнями про ігорні притони у Неваді. І ваша дружина розповіла мені, нібито має систему, завдяки якій часто виграє.

— О ні! — запротестувала Сільвія. — Я ніколи по-справжньому не вигравала.

— Але ж ви принаймні не програєте. Я радів би, якби мені так щастило. А ви, Уолтере? Місіс Стоун-молодша чарівна, правда? Якби ще й чоловік її був дома! Але він скоро повернеться. Я певен, що він скоро буде... Уолтере, — перебив він сам себе, — цими днями я хотів би обговорити з вами одну справу. Чи не могли б ми поснідати разом наступного тижня?

— Щодо мене, то я охоче, — відповів Уолтер.

— Я подзвоню вам. Подзвоню у понеділок вранці. Побачити вас знову було для мене великою радістю, місіс Стоун.

Потиснувши їм руки й кілька разів легко вклонившись, колишній сенатор пішов, а Уолтер у думці відповів йому: звичайно, це для вас радість. Зараз лишається останнє: гроші. Скільки вони від мене зажадають? Скільки коштуватиме виборча кампанія до конгресу? Багато тисяч, подумав він. Річардс уже заплатив за будинок — щонайменше тисяч п'ятнадцять, і це певною мірою можна розглядати як внесок у виборчу кампанію. А оскільки він, Стоун, дозволив включити себе в їхнє коло, то вони матимуть усі підстави просити в нього чималу суму. Рік тому, подумав Уолтер, він міг би виписати чек на суму, яка задовольнила б їх. Але десять місяців, проведених Сільвією в профілакторії, зменшили його можливості. Проте він ще кредитоспроможний, він може добути грошей.

А що, як відмовитися? Маккей і Річардс мають багатьох друзів. Кілька тисяч доларів для цих людей — не проблема. Але чому ж тоді вони такі зацікавлені в тому, щоб залучити до цієї справи і його? Невже Річардс відмовиться від приємності зробити все самому, щоб потім, коли Венделя оберуть, сказати йому, що цим він дуже мало зобо-

в'язаний своєму батькові? Уолтер згадав зауваження Річардса, зроблене кілька хвилин тому, що спілка з Центрі й обрана ним лінія — спритний хід. Отже, бути профспілковим адвокатом віднедавна стало в очах Річардса поважним заняттям. Чому б це? Тому, що все в нього йде гаразд, Річардс сам сказав, тому що це дає великі гроші. Профспілки самі по собі стали прибутковою справою, ось у чім річ. Гейвентер завжди обирався в конгрес з допомогою профспілок, це Уолтер знає. Зараз вони, можливо, не зовсім упевнені, що візьмуть гору над Гейвентером, хоч той уже й старий. Хіба що позбавлять його підтримки профспілок, або, принаймні, внесуть у їхні дії розкол. Чи не тому Маккею потрібний Вендель Стоун як кандидат від округу Гейвентера? Чи не тому їм потрібний і він сам, Уолтер Стоун, не його гроші, а те, що він — популярний та вмілий профспілковий адвокат?

Він би радше дав гроші, ніж своє ім'я. Але він уже бачив, що дасть і те, й друге. Він потрапив у пастку, проте сподівався, що ні Річардс, ні Маккей ніколи не зрозуміють, чому їм удалося впіймати його в цю пастку. Проте Вендель зрозумів би, думав він, авжеж, Вендель зрозумів би.

Повертаючись додому після вечора в Річардсів, Уолтер згадав один літній день, коли він з сином, тоді ще дванадцятирічним хлопчиком, вирушили однією з стежок із Туолумн Медоуз до сірих гранітних піків на півдні. У них був осел, який віз їхні харчі та спальні мішки, і Уолтер поклав собі до смерку пройти п'ятнадцять миль до озера, де тоді добре ловилася форель. Він ішов розгністистою пружною ходою, син плентався десь позаду. Уолтер гукнув на нього, розповів про озеро, але хлопець не дуже ним зацікавився. Він намуляв собі п'ятку, сказав він, та й москіти кусають. Хлопець зняв черевики й шкарпетку, але на п'ятці нічого не було. Після цього син заявив, що хоче їсти, і запропонував зупинитися, щоб поснідати, хоч було ще зовсім рано. Уолтер спробував жартувати з ним. Подібне вже бувало, і він поклав собі залишатись насмішкувато-спокійним, товариським і знайти якийсь вихід із становища. Але за кілька хвилин на нього насіла чорна мовчазна лють, і він кинувся вперед, тягнучи осла і гадаючи, що хлопець швидко наздожене їх, коли зрозуміє, що його покинуто.

Першим здався, звичайно, він сам, і йому довелося повернутися на півтори милі назад: хлопець сидів на камені й стругав паличку. Того дня замість п'ятнадцяти миль вони пройшли тільки вісім, а вранці спустилися в долину й повернулися машиною до Сан-Франціско: за всю дорогу він не сказав до сина ні слова.

Зараз, коли Уолтер згадав той випадок, йому вже не здавалось таким важливим, скільки миль він пройшов — п'ятнадцять, вісім чи взагалі жодної. Якби ж він тоді подолав відстань між собою і сином! Якби з'ясував, чого хлопець хоче, якби їх зріднили якісь людські почуття! Саме цього їм бракувало все життя. Знаючи з самого початку, що Сільвія ніколи не хотіла дитини, він намагався ігнорувати і пригнічений настрій матері, і існування хлопчика. Він з головою поринув у юриспруденцію, а вільний час віддавав рибальству й туристським походам. Сільвія ніколи не цікавилась такими розвагами. Потім він якось раптом усвідомив, що в нього є син, і спробував зробити з нього свою копію, тільки набагато досконалішу. Це захопило Уолтера, він так твердо вирішив, що син має жити його потребами й бажаннями, що за всім цим майже не бачив самого хлопця. Свою помилку він зрозумів пізно, і його мудрість — запізнилася мудрість. Він привчив сина зневажати ті цінності, про які сам був високої думки. Він зробив з нього чужого, зятя Річардсів. Можливо, навіть чужого й для Річардсів, подумав він, і спитав себе, чи не спадало часом Річардсові на думку, що Вендель, помітивши прихильність батька до дочки, може підрахувати вартість цього родинного почуття.

— Я думаю знов повернутись до Сігнел-Спрінгса після Нового року, — мовила Сільвія.

— А тобі можна туди їхати? Що тобі порадили?

— Радять їхати в яке-небудь тихе місце, де буде цікаво і я не нудитимусь. — І раптом вона закричала: — В усякому разі мені треба, щоб було з ким хоч словом перемовитись, треба щось робити. Куди ще я можу поїхати?

Уолтер нічого не відповів, і за хвилину вона спитала:

— Ти приїжджатимеш на уїкенди?

— Звичайно, якщо ти поїдеш. Коли тільки зможу вирватись...

— Чому б мені тоді не взяти машину, ти ж однаково на ній поки що не їздитимеш, а до мене діставатимешся літаком.

— Ні. Машина буде мені потрібна.

— Може, нам купити ще одну машину, Уолтере?

Він заперечливо похитав головою.

— Ми не можемо собі цього дозволити? — спитала вона. — Через профілакторій?

— З мене тільки що зажадали кругленьку суму, — відповів він.

— За будинок для Венделя та Керол?

Мабуть, буде краще, якщо вона думатиме так. Він кивнув, і Сільвія спитала:

— Ти дав гроші?

— Я їх пообіцяв. Що я ще міг зробити?

— Не знаю, — сказала вона.

19

Джойс прокинулася ще до того, як задзвонив будильник. Шумів душ, і вона зрозуміла, що прийшла Саллі. Маленьку спальню заливало сонячне світло, пахло свіжозвареною кавою. Джойс сіла в ліжку і побачила у вікні зелено-золоті верхівки евкалиптів, що хиталися під вітром, і квадрат блакитного неба над ними.

Вона взула пантофлі й пішла у ванну чистити зуби.

— Доброго ранку! — почувся з душевої голос Саллі, а за хвилину вийшла і вона сама, вся мокра. Накинувши на голову рушника, Саллі заходилась витирати волосся. Її повненький живіт і груди здригались від швидких рухів. Джойс завжди вражало й дивувало біло-рожеве тіло Саллі, коли вона бачила його все відразу. Де-не-де на білій шкірі були розсипані веснянки.

У Саллі такий вигляд, вона така міцна й сильна, наче створена спеціально для того, щоб стати робітницею на верфі, думала Джойс, а щодо неї самої, то вона більше схожа на Дженет Бізлі, тонка й тендітна. Яка то краса — жіноче тіло, таке гармонійне й пропорціональне! Коли вона дивиться на Саллі О'Ріген або на Дженет Бізлі, то завжди відчуває заздрість, гостру заздрість до того, що обидві одружені і віддавалися чоловікам, яких кохали, а вона ще ні. Коли Чарлі повернеться, пообіцяла Джойс собі, і зможе пробути на березі бодай один день, вона віддасться йому. Але чи зможе? А чому ж ні? І коли він знову поїде, то згадуватиме про це протягом довгих місяців чекання.

— Слухай, Джойс, — гукнула Саллі, стягнувши з голови рушника й відкинувши назад волосся. — Я маю тобі щось сказати...

— А що?

— Я хочу виголосити промову. На профспілкових зборах! Якщо не помру від розриву серця.

— То кажи швидше. Яку промову?

— Учора ввечері, коли ти була на роботі, до мене зайшло кілька хлопців з моєї зміни — монтажників та зварників. Вони пишуть рішення, резолюцію, щоб спілка припинила всі види дискримінації. Вони мають намір подати резолюцію у місцеве відділення спілки і попросили мене встати і повідомити збори про це.

Джойс в уяві побачила людей з верфі, яких вона знала: білих монтажників, звар-

ників, електриків, майстрів і десятників — галасливих і веселих, похмурих і мовчазних, які завжди лякали її й викликали гнітючий настрій. Джойс знала, як чоловіки говорять про жінок-робітниць, навіть про білих жінок, і коли вони пішли в кухню снідати, спитала:

— А ти... а ти зможеш це зробити, Саллі?

— Гадаю, що зможу, — не дуже впевнено відповіла Саллі. — Жінки на зборах майже ніколи не виступають. Іноді на збори приходять по дві-три сотні людей, і в проходах ставлять мікрофони. Той, хто хоче говорити, повинен сісти ближче до мікрофона, щоб встигнути сказати. Вчора хлопці говорили, що коли до мікрофона підійде жінка, то всі так здивуються, що дадуть їй говорити першою. Вони розповіли, що подібну резолюцію вже прийнято у Гарлівілі.

— Ох, Саллі! Та невже? — спитала Джойс і побачила, як у Саллі заблищали очі.

— Мені треба подумати, що говорити. Часу досить. А я вже так хвилююсь, що мало не божевілью.

Джойс почула, що грінки підгорають, схопилася з свого місця і зняла їх з плити.

— Ті хлопці — один з них у виконавчому комітеті, а другий — представник у Раді профспілки металістів — сказали, що хочуть переконатись, що жінка теж може виступати. Розумієш, у конституції є стаття, згідно з якою жінки не мають однакових прав з чоловіками. В житті цієї статті не запроваджують, але вона все ж таки існує, і сила-силенна жінок, які відвідують профспілкові збори, страшенно цим незадоволені. Вони ладні всім очі видряпати, бо їм завжди дістається найгірша робота.

Саллі говорила так швидко, що Джойс, яка мазала грінки маслом, ледве розуміла її.

— ...Якби показати, що й до чого, то вийшло б, що ті самі люди, які неохоче приймають до профспілки кольорових, намагаються не приймати також і жінок. А членство і робота повинні бути однаково доступні всім... — Саллі перехопило дух, і вона замовкла, сміючись з власного збудження.

— І ти хочеш сказати все це на зборах?

— Спробую.

— О, у тебе все вийде, Саллі. А я просто вмерла б, якби опинилась на твоєму місці.

— Я теж можу вмерти.

— Ні, ти — ні. Ти хочеш виступити. Правда ж?

— Так, здається, хочу, — погодилась Саллі. — Ось тільки не знаю, як запам'ятати все, що треба сказати. Мені б не хотілося читати з папірця. Це справляє погане враження. Ти послухаєш мене, коли я підготуюсь?

— Авжеж, послухаю.

— От якби Том був тут. Він би навчив мене своєї ірландської вимови. — Саллі засміялась, а потім додала: — Ні, краще нічого не розповідати йому, бо він страшенно б розлютився.

— Чому, Саллі? — спитала Джойс.

— Він весь час пише, як нудно і нецікаво на кораблі. Вірю, що нецікаво, та можна подумати, що він вважає роботу на верфі приємною розвагою.

— Ти хочеш сказати, що він тобі заздрить?

— Мабуть, що так, — відповіла подумавши Саллі. — В усякому разі, поки його триматимуть на тому кораблі. Якби він був тут, все було б зовсім інакше.

— Очевидно, це дуже тяжко, коли хлопцям не дають робити того, що їм хочеться, — зауважила Джойс. Вона подумала, чи не заздрив би їй Чарлі, якби вона стала, наприклад, живописцем або якби зробила якісь успіхи в музиці. Але ні, він би їй не заздрив, як і вона не заздрила б його успіхам.

— ..мабуть, ми й справді були надто молоді, щоб одружуватись, — сказала Саллі. — Він поїхав, а ми ще як слід не порозумілись... Я знаю, його це зараз непокоїть, з листів видно. — Вона допила каву і запалила сигарету. — Пише не дуже часто... Скільки людей викинуто з людського життя!

Джойс мовчки кивнула.

— Та і я, здається, теж добра штучка, — заговорила знов Саллі. — Аякже, я намагалась бути розважливою: ні, нам не слід одружуватись, поки ми твердо не знатимемо, чого саме хочемо, і не переконаємось, що обоє прагнемо одного й того ж. Ну, а потім, коли, ну, коли я усвідомила, що він справді їде, йде на війну, я подумала... — Підвівшись з-за столу, Саллі почала збирати тарілки. — Ти виявилась розумнішою за мене, — закінчила вона.

Їхні очі зустрілися: Джойс відчула, що її губи тремтять, і змогла лише заперечливо похитати головою, не згоджуючись, що вона розумніша.

— О, він скоро повернеться, голубонько! — промовила Саллі. — Його корабель, мабуть, курсує між Австралією та Новою Гвінеєю — знаєш, оті постійні рейси...

Так їй говорили всі. Пароплав ходить туди й назад іноді протягом цілого року, але — раніше чи пізніше — вони заходять у порт додому: щоб поповнити запаси продовольства та на огляд у сухий док. Зараз уже недовго чекати, подумала Джойс.

Уже недовго.

Верф обходив уповноважений профспілки, перевіряючи членські квитки. Звістка

про його прихід мчала поперед нього, і Джойс, щоб квиток був під рукою, дістала його з сумочки і поклала в кишеню комбінезону. Але уповноважений, дійшовши до відсіку, де вони працювали, взагалі не зупинився.

— Гей, Брукс, — гукнув він на ходу, і Сержант, який робив розмітку переділки під кронштейни для труб, поклав стальну рулетку і пішов за ним. Той уже наполовину піднявся по трапу на головну палубу, але, почувши за собою кроки Сержанта, зупинився. Сержант теж зупинився — на фут нижче від нього.

— Чому ви знову відкладаєте вибори? — запитав Сержант.

Уповноважений профспілки, обернувшись, дивився на нього. Це був той самий чоловік, що видавав їй дозвіл стати на роботу — з довгастим обличчям, у блискучих червоних туфлях. Зараз на ньому було пальто з сірого габардину.

— Ви ж знаєте, Брукс, що я вам відповім, — зауважив він.

— Я чув безліч різних відповідей.

— Є тільки одна відповідь. Ми не можемо провадити виборів у новому відділенні спілки, поки не дістанемо на це згоди Головного правління.

— Спочатку ви говорили нам не це.

— О, саме це.

— Буде краще, якщо ви дістанете цю згоду якнайшвидше, бо інакше тут не буде ніякого нового відділення, — сказав йому Сержант.

Позбавлене будь-якого виразу обличчя профспілкового діяча спалахнуло гнівом.

— Я сам знаю, що мені треба робити! — крикнув він і знову рушив угору, а Джойс на мить здалося, ніби Сержант ось-ось стрибне до нього й стягне вниз. Але цього не сталося: Сержант спустився вниз і повернувся до своєї роботи — спершу відміряв відстань рулеткою, а потім тримав кронштейн на переділці, поки вона приварювала. Про свою розмову з уповноваженим він не сказав нічого, а Джойс нічого не питала, хоч і пригадала, що коли вона вперше зустріла Сержанта з преподобним Бізлі, вісім місяців тому, то вони вже тоді розмовляли про ці вибори. Звичайно, щоб дістати згоду, вісім місяців забагато, подумала вона.

Джойс взяла з ящика стрижень, вставила його в затискач, а Сержант у цей час тягнув від купи нові кронштейни. Коли вона знову заходила приварювати їх, Сержант зойкнув, шалено замахав однією рукою, все ще тримаючи кронштейни в другій, потім стягнув рукавицю зубами. Шматок окалини відскочив від шва і впав на рукавицю.

— Ох, вибачте, будь ласка, — скрикнула Джойс.

Сама вона обпікалася стільки разів, що носила разом із сніданком тюбик вазеліну. Джойс помазала Сержантові обпечене місце, а він сказав:

— Якби тієї гарячої штуки було трохи більше, ви могли б різати мене на шматочки й робити бутерброди.

З ліхтарів на головній вулиці Сан-Мартіно звисали різдвяні гірлянди, і коли Джойс приїжджала в Сан-Франціско на урок музики, то після занять подовгу стояла біля вітрин магазинів на Маркет-стріт, дивлячись на санта-клаусів, на північних оленів, на ватяний сніг та навантажені ляльками візки. Вона не пам'ятала іншого різдвя, коли б у неї були гроші і вона могла б вибрати щось у цих вітринах і купити. Але сам факт, що вона має гроші, володіє трьома облігаціями воєнного займу й маленьким рахунком в ощадній касі, змушував її бути вдвоє обережнішою. Цих грошей, якщо вона працю-

ватиме ще рік чи два і зможе хоч трохи заощаджувати, вистачить, щоб прожити, поки Чарлі почне малювати після закінчення війни. Маючи ці гроші, вона зможе й надалі брати уроки музики й допомагати матері, коли та постаріє й не працюватиме. У тебе є трохи грошей, думала вона майже сердито, але не можна витрачати їх більше, ніж раніше.

Проте вона купила блакитний купальний халат для матері та вельветовий піджак і туфлі для Чарлі. Саллі О'Ріген вона купила дві пари вовняних шкарпеток, бо Саллі скаржилась, що в неї мерзнуть ноги. Купивши шкарпетки, Джойс перейшла поверхом нижче — із спортивного відділу у відділ іграшок — і довго стояла там, розглядаючи виставлені ляльки. Шкода, що вона не знає якої-небудь сім'ї, де є маленька дівчинка, котрій можна було б подарувати ляльку. Дочки Дженет були вже великі, одна вчилась у середній школі, друга — ходила в шостий клас, їм треба купити щось із одягу — блузки чи светри. Потім Джойс поду-

мала, чи не купити їй ляльку й сховати для власної доньки — адже у них з Чарлі колись буде дитина. Та це було безглуздо: може, народиться не дівчинка, а хлопчик? А, крім того, на той час у магазинах будуть кращі ляльки, та й коштуватимуть вони, очевидно, дешевше.

Відірвавшись од прилавку, Джойс швидко вийшла з магазину, боячись, що передумає.

Останній тиждень перед різдвом погода була похмура й холодна. Над затокою і довколишніми горами низько звисали хмари, і коли Джойс о четвертій годині дня пішла на роботу, то було майже темно. Безупинно дув вітер, запинаючи дахи будинків у селищі і територію верфі пеленою дощу; ледь виднілися будівлі й каркаси кораблів.

Корабель, на якому вони з Сержантом працювали останнім часом, спустили на воду і відбуксировали в док для остаточного обладнання. Сержант і далі працював на ньому, а Джойс десятник послав у бригаду зварників до майстерні металевих виробів — лише на кілька тижнів, як він їй сказав. Проте й це було ласкою долі — працювати в таку неgodу в приміщенні. Джойс переконалась, що працювати в майстерні набагато важче — тут не доводилось чекати, поки монтажники поставлять на місце палубні листи сталі або переділкі. Зате тут можна було залишатись на одному місці, та ще й під дахом, а не бігати цілісінький день вгору і вниз по відкритих палубах чи тремтіти в холодному, з протягами, череві корабля. Майстерня містилася недалеко від закускочної, і жінки звичайно ходили туди поїсти супу, випити кави чи підігріти свої бутерброди з тим, щоб термоси залишити на найхолодніший час між восьмою та дванадцятою годиною ночі.

Знову зустріла Сержанта Джойс за два чи три дні до різдва. Вона саме вийшла із закускочної під час перерви на вечерю, коли почула гнівні голоси й побачила біля рогу будинку юрбу. Вона подумала, що там бійка, і, перелякана, швидко кинулась назад у двері. Але серед інших голосів до неї долинув один — різкий і хрипкий, — вона впізнала голос Сержанта і зупинилась. Від страху похололо в грудях. Вона не мала ніякого бажання брати участь в тому, що там відбувалось, але почуття солідарності до цього чоловіка — адже вона працювала поруч з ним стільки тижнів! — примусило її повільно рушити в той кінець будівлі.

Хтось знову крикнув:

— Брукс, ти знаєш, що він сказав. Ти був там з нами!

— Ну, то що ж було сказано, Сержанте? — вигукнув інший.

— Що сказав той чоловік?

— Я вам розкажу геть усе, що сказав той чоловік, — почувлася відповідь Сержанта.

— Ти знаєш, що він казав, Брукс, — наполюгав перший голос.

— Він сказав, що вибори треба відкласти. Відкласти. Ти чув, як він це сказав. Поки ми не одержимо дозвіл від Головного правління...

Джойс підійшла до кола і, ставши навшпиньки, побачила в центрі Сержанта, який стояв навпроти білого. То був секретар профспілки, той самий, у сірому капелюсі і габардиновому пальті, з невиразним довгастим обличчям, пригадала вона. Сержанта, в голосі якого вчувалася гіркота, зареготав, і люди навколо теж засміялись; вона побачила, що більшість з них кольорові.

— Хай і ми посміємося, Сержанте.

— Розкажи, що говорив той чоловік.

— «Ми не можемо проводити ніяких виборів», — промовив Сержанта. — От що він сказав.

— Це неправда, Брукс. Гарнет цього не говорив.

— Ви хочете сказати, що я брешу?

Людське коло ворухнулось і звузилось.

— Я нікого не називаю брехуном, Брукс. Я тільки думаю, що ви не зрозуміли того, що сказав Гарнет.

— Ви це облиште! — вигукнув якийсь чоловік.

— Вам слід розмовляти ввічливо, уповноважений, — додав другий.

Білий не відповів нічого. Чоловіки й жінки стояли нерухомо й ніби чогось очікували; по їхніх постатях перебігали світло й тіні, а вгорі виблискували прожектори. Сержанта звів руки, і Джойс, яка й припустити не могла, що Сержанта взагалі може чогонебудь боятись, побачила, що його руки тремтять; його голос, коли він знову заговорив, теж тремтів. Дивлячись на цього чоловіка, вона вперше відчула до нього симпатію, майже жалість.

— Нам сказали, що у нас не може бути ніяких виборів. — Сержанта говорив повільно, роблячи паузу після кожного слова. — Вчора всіх нас покликали до профспілки й повідомили, що людина на ім'я Гарнет, Джо Гарнет з Головного правління, хоче з нами говорити. «Як це вийшло, що у нас немає ніяких виборів?» — спитали ми. І нам відповіли: «Не готові бюлетені». — «Ми приготуємо всі потрібні бюлетені за півгодини, не виходячи з будинку спілки», — сказали ми: — «Е, ні, — заперечили нам, — ви повинні одержати друковані бюлетені з Головного правління, а вони будуть готові не так скоро». — «Де це сказано, що бюле-

тені обов'язково мусять бути друковані? — спитали ми. — Це ж не за статутом». — «Не за статутом, але такий порядок встановив президент. Це правило. Встановлений порядок». Отак ми сперечались, а діла не було. І раптом цей Джо Гарнет, — казали, ніби він приїхав від Головного правління поговорити з нами, — як не схопиться з місця. «Ану, заткніть пельки!», — загорлав він. Ось що він нам сказав: «Заткніть пельки». «Я вважаю, — каже він, — що ви, кольорові, не доросли до того, щоб утворити власне відділення профспілки. Вам, кольоровим, пощастило працювати на верфі. Ви, хлопці, розумієтесь на профспілці не краще від малих дітей. А діти, перш ніж ходити, повзають». Потім він грюкнув кулаком по столу і знову загорлав: «Не буде ніяких виборів! Ви, кольорові, ще не доросли до цього! Ніяких виборів не буде!»

Сержанта замовк. Запала мертва тиша.

— Так він сказав, чи ні? — обернувся він до профуповноваженого.

— Я не чув, щоб він вживав такі слова, Брукс.

— В такому разі брехун — ви! — вигукнув Сержанта. — Проклятий брехун! Ваша триклята спілка — справжнісіньке ошуканство, і ви це знаєте! Ви запрошували мене бути головою цього допоміжного відділення, але вам не потрібно ніякого голови. Єдине, що вам потрібно, — це збирач внесків! — Сержанта знову підняв руки, і Джойс побачила, що він вимахує своїм профспілковим квитком. Слідом за цим Сержанта роздер квиток навпіл, склав клаптики до купи, розірвав їх ще раз і пожбурих ними в уповноваженого.

— Правильно, Джек! — вигукнув хтось із натовпу.

— Правильно, Джек!

— Скажи цьому чоловікові, хай забирається геть, поки цілий!

Але навіть зараз обличчя уповноваженого не змінилось. Він ступив крок уперед, і коло розірвалося, щоб пропустити його.

— Не забудьте зібрати внески, поки ви тут, містере! — Клаптики другого членського квитка полетіли над головою уповноваженого. І раптом увесь натовп, чоловіки й жінки, почали рвати свої квитки. Джойс, майже не тямлячи, що вона робить, вихопила свій квиток, розірвала його раз і ще раз. Уповноважений профспілки повільно йшов під паперовим снігопадом, що танцював у світлі прожекторів, і білі клаптики осідали на криси його капелюха та на габардинове пальто.

Десь далеко, високо вгорі, засурмив гудок, сповіщаючи про кінець перерви.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

20

Саме тоді, коли «Ендрю Роджерс» брав у Бостоні вантаж, на борту поширилась чутка, ніби наступний рейс буде до узбережжя Тихого океану. Цивільна команда підписала договір на каботажне плавання, що якоюсь мірою підтверджувало цю чутку, і Том потай радів з цього. Молодший радист, навпаки, був страшенно незадоволений. Для нього, мовляв, це остання краплина, він іде з корабля.

— Я залишився на цій посудині тільки трому, що вона ходила до Англії, і я міг на день—два заскочити до Ліверпуля, — сказав він Томові. — Та й нащо мені бути молодшим радистом. Я можу плавати й старшим.

Уже два роки як він не має відпустки, скаржився він, і зараз хоче заїхати на кілька днів додому, в Бенгор — це у штаті Мейн, недалеко від Бостона.

— Я теж хотів би заскочити додому на кілька днів, — зауважив Том.

— Ну, ви, мабуть, підете в Сан-Франціско. Це ж твій рідний порт.

— Мені так ніколи не пощастить. Ми підемо в Гонолулу і в Австралію, а звідти знову в Ліверпуль. — Він не дозволяв собі й думки, що вони можуть зайти в Сан-Франціско.

Але написав Саллі: «Можливо, днів за кілька я матиму змогу дати тобі кілька уроків іспанської мови». Хай це буде для неї натяком. Більшого помічник ні в якому разі не пропустив би.

В день від'їзду молодшого радиста Том і другий помічник повезли його в місто обідати, а потім пішли на Північний вокзал. Весь час вони дратували радиста, кажучи що «Ендрю Роджерс» піде просто в Ліверпуль, а корабель, на який радист наймається, вирушить аж до Південної Африки.

— Дай нам адресу своєї дівчини, — пропонував другий помічник, — ми будемо водити її гуляти.

— Це його не турбує, — підхопив Том. — У нього й у Південній Африці є друзі. Як їх звуть?

— Еббі та Хел Слотц, — відповів радист. — Я не показував вам цієї карти, містер помічник! — він витяг бумажник і почав порпатися в папці своїх радіоадрес, але тут пролунав голос кондуктора: «Посадка на швидкий до Бенгора!» — радист підхопив свої речі й поліз у вагон.

Наступного дня на борту був уже новий молодший радист, а ще через день «Ендрю

Роджерс» відплив. Обійшовши мис Код, вони взяли курс на південь, назустріч суворим вітрам мису Гаттераса, що переслідували їх аж до Куби, де вони припливли в літо. Кинувши якір в тропічній бухті міста Колон, вони якийсь час чекали черги, щоб пройти Панамським каналом, а потім, наприкінці одного сонячного дня, опинились серед довгих лінивих блакитних хвиль Тихого океану.

Повертаючись з вечері, другий помічник гукнув до Тома:

— Ще не знаєш, куди ми йдемо, Семафоре?

— Здогадуюсь, але не знаю.

— Капітан тільки що сказав нам, — промовив помічник. — У Сан-Франціско, стоятимемо там три тижні. Фарбуватимуть цю стару посудину. Ну як, добрі новини?

Том тільки й спромігся промовити: «Авжеж, добрі», радіючи, що вже майже темно. До кінця вахти він почував себе так, ніби прийняв велику дозу новокаїну: був сам не свій. Та коли о восьмій годині ранку прийшла зміна, він, уникаючи другого помічника, пішов просто по містку над вантажною палубою, де стояли ящики з частинами якихось машин, крізь люк пробрався всередину головної щогли і по трапу видерся на спостережний пост на щоглі. Оточений піною корпус корабля здавався далеким і маленьким. Том обвів поглядом небокрай. Десь там, на північному сході, лежало узбережжя Мексики, а її гори й пустелі тяглись аж до Каліфорнії. До Сан-Дієго, до Лос-Анжелоса, до лінії бескидів, пляжів і червоних скель. Боденсі, очевидно, в тумані, там, певно, йде дощ; Сан-Франціско теж повитий туманом, а в маленьких долинах прибережних гір, що розкинулися за ним, холодно і мокро. А в Соу-Крік! Боже, які там ішли дощі! З дерев текло як з відра, а грузька рівнина навколо заводу перетворювалась на справжнє болото. Але навіть Соу-Крік він був би радий побачити знов. Він так давно не був дома!

Коли б вони не пришвартувалися, він одразу ж вирахує, коли зможе здати берегову вахту, і подзвонить їй, — десь біля доку обов'язково мусить бути телефонна кабіна. Селище Сан-Мартін, 237. І якщо старий пікап ще на колесах, Саллі приїде зустріти його. Вона сидітиме в машині, а він пожбурить свій флотський речовий мішок на заднє сидіння й сяде поруч. Простягне руку і торкнеться її руки.

Серце його билось повільно й важко. Але біль, з яким він так часто бажав її, вгамувався, сумніви й підозри мовчали. Чекає вже недовго, і він почекає. Йому згадалась прогулянка по лісистих пагорбах на

схід від Соу-Крік. Цілий день він під палючим сонцем піднімався з вершини на вершину, поки, нарешті, не зійшов у глибокий яр, на дні якого серед каміння дзюркотів прозорий струмок, зеленкуватий і холодний. Він став біля струмка, не поспішаючи пити, щоб іще якусь мить відчувати спрагу, а потім повільно опустився на коліна, сперся на руки й занурив обличчя у воду...

Відхилившись назад, Том спостерігав, як верхівка щогли пливе серед зірок, і вже навіть не усвідомлював, про що саме думає. А втім, ніяких думок у нього не було, лише якість пульсування і трепет у такт руху корабля. Навіть тут, на щоглі, він відчував, як працює машина і як обертається гвинт, залишаючи за кормом піннявий слід. Він неначе повис між двома безоднями — океаном внизу і небом вгорі — і то відчував, що може дотягтися до обрію, то здригався, наче клаптик піни. Його погляд зупинився на руках, які вчепилися в іржавий, білий від солі край містка спостережного поста. Розглядаючи їх, він думав: чи зможуть вони зробити що-небудь, коли настане час? Та й чи настане він? Том подумав, що вони зможуть зробити все. Своїми власними руками він наблизить цей час. Немає меж тому, на що вони здатні. Саллі досі майже не знала мене, але вона ніколи не пошкодує, що зв'язала свою долю з моєю, пообіцяв він собі. Ніколи не пошкодує.

Том пожбурих свою флотську сумку в кузов пікапа. Саллі посунулася, щоб дати йому місце за кермом; він спритно опустився на сидіння і глянув на Саллі. Протягнув руку і намацав її пальці. Її обличчя було близько від його, її очі пильно дивились на нього. Ці очі були сіро-зелені, він майже забув їхній колір, а обличчя здавалось незнайомим, хоч він знав на ньому кожну рисочку, кожну веснянку, розріз повік і мідно-рожеве волосся, зачесане назад. Вона стала старшою. Старшою. Такою він її не пам'ятає. На мить Том розгубився, то була не Саллі, а зовсім незнайома людина. Губи напіврозтулені, очі напівзаплющені. Том нахилився, припав до її уст, і руки Саллі обхопили його за шию.

Ззаду почувся автомобільний гудок. Вони загородили проїзд у док. Вмикаючи швидкість, Том випадково заглушив мотор. Він аж упрів, поки, лаючись, знову і знов натискаючи на стартер, не завів його і не влився в ранковий потік машин на Ембаркадеро.

— Розучився, — сказав Том. — Давно не сидів за кермом.

— І справді, давно, — відгукнулась вона. Голівка Саллі опустилась Томові на плече.

Машина в'їхала на міст і опинилась над доками, над кораблями, над затокою — над містом. Темним кільцем насунувся тунель на острів Ерба Буена. Дорога до маяка. Спокійно плине потік машин, блищать вікна будинків Окленду під яскравим ранковим сонцем.

Зеленіли після дощу пагорби, над ними де-не-де ще плавали клапти схожого на вату туману.

— Я так чекала тебе, Томе. Так чекала!

Він теж чекав. Він навіть не знаходив слів, щоб висловити свої почуття. Її голівка лежала на його плечі, і він вдихав аромат її волосся.

Том зупинив машину на рівному майданчику на схилі горба в селищі Сан-Мартін, поруч з іншими такими ж драндулетами, і вони пішли сходами вгору повз маленькі коричневі будиночки, підперті з протилежного від гори боку палями.

Поки Саллі шукала ключа від дверей, кіт, який спав на східцях, встав, потягнувся і почав крутитися біля її ніг.

На кухні пахло милом, кавою і гасом.

— Ти хочеш їсти? Будеш снідати?

Він заперечливо похитав головою:

— Їв перед тим, як зійшов на берег.

— А кави вип'єш?

— Вип'ю.

Саллі стояла біля плити й чекала, поки закипить вода. На ній була зелена сукня, грубий светр, шовкові панчохи і туфлі на високих підборах. Том не пам'ятав цієї сукні. «Мабуть, нова, — подумав він. — Цікаво, як у неї тримаються панчохи: на круглих резинках, чи підв'язках з поясом?» Кіт терся об її ноги, нявчив і поглядав угору; Саллі легенько відштовхнула його ногою.

— На комоді кілька листів для тебе. Хотіла переслати їх тобі, але я... але від того, що ти писав, у мене були погані передчуття.

Том узяв листи. Від рідних — від його матері з Сан-Дієго, від сестри, від матері Саллі з Соу-Крік. Він відклав ці листи убік, шукаючи відповідь від Уолтера Стоуна, і одразу ж знайшов її. Том розірвав конверт з тишненьям. «...Дуже радий дістати від вас звістку... з приємністю згадую розмову з вашим тестем, коли я запропонував... сподіваюсь почути про вас, коли ви повернетесь до Сан-Франціско...» Це добре, подумав Том. Виходить, старий був тоді при своєму розумі.

— Твого листа я переслала, — сказала Саллі. — Це — до того адвоката? До того, що приїжджав у Соу-Крік? А це відповідь від нього, так?

Том кивнув.

— Я хотіла відкрити його, але потім вирішила трохи зачекати. Що він пише?

— Пише, щоб я зайшов до нього, коли буду в місті.

— І ти підеш?

— Звичайно. Це ж у моїх інтересах.

— З тебе буде добрий адвокат, Томмі, правда ж?

— Не знаю. — Том відчув, що обличчя його спалахнуло. Помовчавши хвилинку, він спитав: — А як твої батьки?

Саллі налила кави, і вони сіли за кухонний стіл.

— Ось уже п'ять місяців, як вони поїхали, — почала вона розповідати. — Ще на початку осені, у вересні. Зараз вони живуть біля нового заводу на північ од міста — там колись було ранчо Джіральді, пам'ятаєш? Мама знову працює в кафе «Сосна». А батько вже скарбник, — додала вона, сміючись. — Томе, подзвони їм, адже тебе так довго не було...

Подумати тільки, Каллела вже скарбник! А ще за рік він напевне стане головою місцевого відділення профспілки або профспілковим уповноваженим. Так, завтра чи післязавтра він обов'язково подзвонить їм.

— ...і ми зараз же повинні подзвонити і твоїм батькам, Томмі. Вони мені писали, що не одержують листів од тебе.

— О, я писав їм двічі чи тричі, — відгукнувся він. — Не хвилюйся за мою родину, бога ради. «Ми що, не можемо поговорити про щось інше? — подумав він. — Може, вона теж не знає, про що говорити? Як під час тої зустрічі на автобусній станції, коли вони поїхали в готель «Боденсі». Але ж потім, потім вони могли розмовляти».

— Де твоя сусідка? — спитав Том. — Як, ти казала, її звуть?

— Джойс. Я ж писала тобі про неї, Томе.

Він кивнув. Кольорова дівчина. Він був майже певен, що вона чекатиме їх на кухні, коли вони приїдуть додому.

— Як це трапилось, що ти... як ви познайомились?

— Ми разом учились на курсах зварників. Мені був потрібен хтось, щоб розділити плату за квартиру, а їй потрібне було житло. — На мить її погляд зупинився на його обличчі. — Вона перейшла до сусідів, коли ти подзвонив уранці.

— Отже, це дівчина, з якою ти ділиш квартиру, — сказав він. — Це все, що мене цікавить.

— Так, дівчина, можу тебе в цьому запевнити. І дуже гарна. Вона тобі сподобається.

Відсунувши чашку, Том через стіл простягнув до неї руку, і Саллі, взявши її, відповіла йому поглядом, що раптом посерйознішав.

— Що ми зараз будемо робити, Томмі? — спитала вона. — Потім засміялась, підбігла

до нього й почала жадібно цілувати його. Том підвівся, схопив її й підняв на руки, мало не впустивши, бо Саллі була таки важенька, а після вісімнадцяти місяців на кораблі його м'язи зробилися м'які, наче драглі. Ще два роки такого життя, подумав він, і я стану дідом. Саллі верещала, щоб він пустив її. Похитуючись, Том вийшов у передпокій.

— Двері праворуч, — підказала вона. Том штовхнув двері, впустив її на ліжко і, втрапивши рівновагу, впав сам.

— Ти порвеш мені новий светр. Перестань, — запротестувала Саллі, відштовхуючи його. Вона зняла светр, поклала його в шухляду комоду, потім повернулася до нього і діловим тоном спитала: — Ти хотів би мати дитину, Томе?

— Я — дитину?

— Ну, звісно, не ти, любий. Я маю на увазі себе. Себе! — вигукнула вона, зчепивши руки на животі. — Не роби такого здивованого обличчя.

— Ти жартуєш!

— Ні, не жартую.

Тепер він бачив, що вона справді не жартує. Про таке він ніколи не думав, а якщо й думав, то тільки як про щось далеке. Думка про дитину була йому приємна і водночас лякала. Якщо у них буде дитина, то це їх зв'яже, зв'яже назавжди. А що буде з його навчанням, чи стане він адвокатом? Він згадав слова другого помічника: у вільний час ти битимеш дружину і доглядатимеш дитинча. Навіть згадавши це, Том був радий знати, що Саллі хоче дитину.

— Чи не краще трохи зачекати?

Саллі похитала головою.

— Ти не знаєш, що відчуває жінка, коли хоче мати дитину.

— Але ж нам слід зважити все. Можливо, мине цілий рік, перш ніж я ще раз приїду додому. А війна може затягтися ще на два, або й три роки...

— Що ж, тим більше нам треба мати дитину, — зауважила Саллі.

— Але, можливо, я буду вчитися, — сказав він і швидко поглянув на неї — побачити, як вона реагуватиме на це.

Саллі відразу ж кивнула головою, погоджуючись із ним.

— Знаю, що ти будеш вчитися, Томе. Це можна робити і з солдатськими документами.

Вона думає про це? Вона не хоче повертатись до Соу-Крік чи прожити решту життя з теслярем, це очевидно.

— Можливо, все це кінчиться нічим, — сказав він. — Я, мабуть, надто старий для цього.

— Ні, ти не старий. Зовсім не старий.

— Я не знаю, але мені здається, що потрібні роки, щоб стати адвокатом. Я мушу піти навчитися чогось, що не забере стільки часу.

— Чого нам турбуватися, скільки це забере часу, якщо ти знову будеш вдома? — вигукнула вона. — І хіба нам було б так погано, якби ти став адвокатом, Томмі? Ти сперечався б на роботі, а додому повертався ягнятком. Правда? — Саллі переступила через зелену спідницю, через голову стягнула комбінацію. Не відриваючи погляду від його обличчя, Саллі розпустила мідно-руде волосся, усміхаючись, підійшла до нього, і раптом її сіро-зелені очі перестали сміятись.

Вони проспали аж до вечора. Вранці Саллі по дорозі в док купила пляшку віскі — на честь Томового повернення, і вони сиділи в ліжку, ковтаючи просто з пляшки. Том розповідав про «Ендрю Роджерса», тарганів, про Лондон, Ліверпуль, Ірландське море та Північну Атлантику. Змалював молодшого радиста з його ліверпульською дівчиною і розповів про його плани на післявоєнний час, що нагадало Саллі їхні власні плани.

— Того, що в мене є, нам вистачить на рік. Ми з Джойс весь час думаємо про те, як заощаджувати гроші. Ти можеш починати навчання, Томмі...

— Кожний солдат звідси аж до Бостона піде до школи, намагаючись чогось навчитись.

— Ну, це ж добре, правда? Хочеш щось знати?

— Що? — спитав він.

— Мені так бракувало тебе. — Вона взяла в нього пляшку, ковтнула і повернула йому. — У голові паморочиться, треба по-вечеряти.

— Важко знайти краще місце, щоб напиться.

— Я не хочу напиватися, мені подобається бути тверезою. Я теж працюватиму, — сказала вона.

— Працюватимеш? Ти ж сказала, що хочеш мати дитину.

— Але ж ти не погодився.

— То не має значення. Можливо, вона вже є.

— Тоді не треба бути таким гарячим, любий. Хочеш, я приготую що-небудь поїсти?

— Хочу.

Вона перелізла через нього, зняла з гачка на дверях шафи свій халат і сказала:

— Я думаю, Томмі, якщо у нас таки буде дитина, я попрошу маму прийти і трохи пожити з нами. Вона погодиться. Тоді я зможу працювати, поки ти вчитимешся...

Вона уже все обміркувала. Мабуть, тільки про це й думає. Жінки не можуть задовольнитись самим ліжком. Ніколи не знаєш, чого від них чекати. Том чув, як Саллі ходить по кухні, чув шум води, брязкіт каструль. Готує для нього вечерю. Як це чудово, подумав він, що жінки й чоловіки так створені одні для одних. Том встав з ліжка, розшукав у своїй морській сумці бритву і пішов до ванної митися й голитися.

Він витирив мильну піну за вухом, коли почув, як хтось постукав у двері. За хвилину голос Саллі вигукнув:

— О боже мій, Генрі! Я зовсім забула, що ви маєте прийти.

Генрі. Том закликав над мискою з водою, з рушника, якого він тримав у руці, капало. На кухні почулося човгання ніг, зарипіли дошки підлоги. Потім чоловічий голос промовив:

— Здається, ми тебе розбудили.

— Ні, ні. Я готую вечерю. Заходьте. Будь ласка, заходьте. Сьогодні вранці прийхав мій чоловік!

— Невже? Це чудово! Але, здається, ми прийшли невчасно, Саллі?

— О, ні, все гаразд. Заходьте ж!

— Ми не будемо заходити, — почувся другий чоловічий голос; отже, гостей було двоє. — У нас буде час поговорити про все пізніше. В четвер за тобою заїхати? — Потім голос стурбовано спитав: — У четвер усе буде як слід? Ти прийдеш?

— Звичайно, прийду, — вигукнула Саллі. — Та зайдіть же хоч на хвилиночку, якщо ви вже тут. Вип'єте кави. Томе! — поклікала вона. — Я хочу познайомити вас із моїм чоловіком. Томе, ти можеш вийти?

У ванну він пройшов роздягнутий. Знявши з вішалки рушника, Том загорнувся в нього й проскочив через передпокій до спальні, де натягнув сорочку й штани. Потім вийшов у кухню. Вхідні двері все ще були розчинені, на порозі стояв кремезний сивий чоловік у короткій шкіряній куртці. З-за нього виглядав другий, трохи молодший. Саллі відрекомендувала їх, і Том потиснув гостям руки. Чоловік у дверях виявився тим, кого Саллі назвала Генрі. Він був дуже збентежений і весь час вибачався, що потурбував їх, а Саллі умовляла гостей випити кави.

— Це монтажники з моєї зміни, — пояснила вона Томові і, звертаючись до них, додала: — Корабель Тома прийшов тільки минулої ночі, він стане в сухий док, і Том трохи побуде вдома. Том служить на флоті.

Той, кого звали Генрі, сказав:

— То ми підемо. — І знову спитав: — Отже, в четвер. Домовились?

— Звичайно, домовились.

— Ми по тебе заїдемо.
— Гаразд.
— Ваша дружина має зробити дуже важливу справу, — звернувся Генрі до Тома. — І вона може її зробити. Радий, що познайомився з вами. — Надівши капелюха, він ступив за поріг.

— Ну, а чи вийде що з цього, Генрі? — гукнула Саллі йому вслід.

— Здається, все буде добре. У нас міцна підтримка. Якщо ми підготуємо все як слід, то, гадаю, зможемо, провести нашу пропозицію... На добраніч.

Генрі та його супутник пішли. Саллі, зачинивши за ними двері, кинулась назад до плити, де на сковороді щось горіло.

— Про що ви тут говорили? — спитав Том.

Саллі глянула на нього і якось чудно й збентежено посміхнулась.

— Мені запропонували виступити у четвер на профспілкових зборах з промовою. Я сказала Генрі та Сенфорду, щоб вони прийшли сьогодні ввечері до мене поговорити про це, але як тільки побачила тебе, то зовсім про них забула. Треба було подзвонити. Будеш їсти? Тільки у мене майже нічого немає, любий, сама яєшня. Треба було сповістити про свій приїзд хоч на день раніше.

Він засміявся і сів, а Саллі, накриваючи на стіл, розповідала:

— Генрі — член виконавчого комітету місцевого відділення спілки. Він чудовий хлопець, Томе. Хочє поставити на обговорення місцевого відділення спілки резолюцію, що засуджує дискримінацію...

Вона й справді влізла в це діло, подумав Том. Спочатку кольорова подруга, потім ця резолюція. З того, що він пам'ятав про Спілку суднобудівників та зварників, аж ніяк не виходило, що керівники спілки схвалять цю ідею.

— Генрі хоче, щоб виступила принаймні одна з жінок-зварниць.

— А велике у вас відділення?

— Приблизно півтори тисячі чоловік.

— А скільки ходить на збори?

— Генрі каже, що цього разу може прийти чоловік із п'ятсот.

Знов Генрі. Вона намагалася уявити, як стоятиме біля мікрофона перед п'ятьмастами чоловік, а Том, усе ще переживаючи відчуття близькості до неї, дивився на Саллі і нічого не міг збагнути. Та й виступати з такого приводу! Він раптом спитав себе, чи наважився б на таке. На найбільших зборах теслярів, де він виступав, бувало не більше ста п'ятдесяти чоловік. Добре, що цей Генрі не молодший років на двадцять, а то справді було б над чим подумати, вирішив він.

Повернувшись додому після того, як провів день у пустелі з старим Джоном, Уолтер, на превеликий свій подив, знайшов Сільвію на терасі ранчо у товаристві екссенатора Маккея. Гість був у солом'яному капелюсі й бежових фланелевих штанах. Його солідне черевце і порівняно вузькі плечі ховались під сорочкою з яскравими зеленово-золотистими малюнками, а засмагле обличчя аж сяяло. Маккей підвівся з-за столу й міцно потис Уолтерові руку.

— Радий знову побачити вас, Уолтере. У вас, як завжди, квітучий вигляд.

— Що привело вас сюди? — запитав Уолтер.

— О, я страшенно люблю скрізь бувати. Зараз їду провідати кількох друзів у Карсон-Сіті і вирішив по дорозі завітати сюди, сподіваючись застати вас тут. Я в захопленні, що бачу вас.

Уолтер ніякого захоплення не відчував.

— Сідайте. Випийте з нами. Що ви робили цілий день? Сільвія сказала, що ви десь копаєте золото чи щось подібне.

— Не золото, — відповів Уолтер. — Старе залізо. Якщо ви не заперечуєте, я, перш ніж приєднатись до вас, скупаюсь у басейні. Вдень було жарко. Ти не хочеш поплавати, Сільвіє?

— Ми будемо дивитись на тебе звідси, Уолтере.

Він пройшов внутрішнім подвір'ям до їхнього котеджу. На кофейному столику побачив пляшку віскі. Невже вона пила? Піднявши пляшку, він побачив, що її лише почато. На столі стояли дві порожні склянки, у кожній на денці вода від розталого льоду.

Уолтер надів плавки, пірнув у басейн, поплавав, потім надів строгий костюм — ввечері він думав поїхати до Сан-Франціско, і поклав на видному місці портфель і капелюх. Повернувшись на терасу, він приєднався до Сільвії та Маккея. Втрюх вони випили по коктейлю і рано пообідали. Сонце сідало за гори, і пасмо вкритих снігом вершин підводилося примарною й страхітливою стіною на заході. Там ще лежали справжні зимові сніги.

— Я можу підкинути вас ранком у місто, — запропонував Маккей.

— Дякую, — відповів Уолтер. — У мене вранці прийом у конторі. Краще я полечу сьогодні літаком.

— Гаразд, тоді дозвольте відвезти вас в аеропорт.

— У цьому немає потреби. Ранчо посилає свій автомобіль.

— Але ж по дорозі до Карсон-Сіті я їду повз аеропорт.

Уолтер зробив жест, що означав вимушену згоду, і Маккей спитав про Венделя.

Сільвія сказала, що його, здається, відрядили на острів Гуам, але вони не впевнені в цьому; потім Маккей трохи поговорив про здібності та досягнення Венделя, проте ні слова не сказав про те, що вони роблять, щоб Вендель пройшов у конгрес. Далі Маккей знов почав докладно розпитувати Уолтера, що той робив удень. Копав, відповів Уолтер і показав у тому напрямі, де вони були і де зараз бовваніли сніги, нависаючи над землею, мов хмари.

Маккей гаряче зацікавився розповіддю, або дуже вміло прикидався. На глибині кількох дюймів знайдено чотири ободи з коліс, цвяхи, осі, кілька шматків обвугленого дерева. Уолтер пояснив, що старий Джон — хранитель Окружного історичного музею, вважає, що подібна знахідка дорівнює виграшу справи у Верховному Суді.

— Я так це розумію! — вигукнув Маккей.

Уолтер не відчував ніякого бажання звітувати далі про свою денну подорож, але говорити не було про що, а краще говорити, ніж сидіти мовчки. І за віщо йому така морока! У документах окружного музею був запис про те, що якась родина з Іллінойсу десь у 1851 році при переході потрапила в скрутне становище: бики здохли, і коли вони дістались до гір, вже була пізня осінь. Вони кинули свій фургон і подались пішки. Старий Джон, який останні п'ять років розшукує залишки цього фургона, кінець кінцем знайшов обід з колеса на горі біля снігової лінії. Але йому був потрібен хтось, щоб допоміг копати. Джону вже за сімдесят, додав Уолтер.

— Він, мабуть, чудовий дід, — мовив Маккей. — Я з радістю поговорив би з ним.

— То зайдіть до музею, — запропонувала Сільвія. — Це можна зробити у будь-який час. Але не ви будете говорити з ним. Говоритиме він. — Екс-сенатор, почувши це, весело засміявся, а Сільвія, яка дивилася кудись через долину, на захід, стиха запитала: — Що ж з ними сталося? Вони перейшли гори?

— Так, зрештою їм пощастило. Загін розвідників прочесав усю дорогу від річки Фезер, розшукуючи їх.

— Я рада, — сказала Сільвія.

Чому вона радіє? І яке має значення те, що трапилося сто років тому? Але він зрадив так само, як і Сільвія. Уолтер подумав, що всі, хто дивиться на цю оточену горами чашу пустелі і слухає цю розповідь, запитують: «А вони перейшли гори?» І кожний відчуває полегкість і задоволення, дізнавшись, що перейшли. Той чоловік і його жінка, як розповів йому Джон, відкрили в Медовій Долині крамничку. Вони, очевидно, прожили досить довго, і там, де вони жили й померли, не було такої краси, як в цьому гір-

ському краї. І все ж кожний чомусь підсвідомо радів.

— Так, це дуже цікаво, — зауважив Маккей.

Уолтер, глянувши на свого ручного годинника, побачив, що вже можна їхати в аеропорт. Сільвія поводитись грайливо й кокетливо, і він подумав, що це зовсім недоречно. Говорячи до Маккея чи до нього самого, вона нахилялась уперед і клала свої пальці на руку того, до кого зверталась. Вона часто й голосно сміялась і мало не підстрибувала, коли вони йшли до автомобільної стоянки, де Маккей залишив свою машину. На прощання вона поцілувала його в губи так, як не цілувала вже багато років.

— До п'ятниці, любий, — сказала Сільвія Уолтерові. — До побачення. Це був такий приємний вечір, — додала вона, звертаючись до Маккея.

До аеропорту на околиці Рено вони їхали через солончаки. На зльотній доріжці стояв літак — механіки прогрівали мотори. Вони потиснули один одному руки. Маккей попросив вітати Центрі й передати привіт Гарнетові, якщо Уолтер його побачить. І лише після того, як автомобіль поїхав назад до шосе, блимаючи двома червоними вогниками, Уолтер раптом збагнув, що Маккей їде не до Карсон-Сіті, а назад до ранчо, і Сільвія чекає його. Аж тепер він зрозумів значення пляшки і двох склянок, які він побачив у котеджі, її кокетливість і останній поцілунок. Усе стало зрозумілим, як знаки на перехресті.

Вона хотіла, щоб він знав. Цим говорила йому: ось до чого ти мене довів, Уолтере. Ти знаєш, яка я була колись, подивись же, на що я перетворилась. Невірність сама по собі не має для нас обох надто великого значення, думав він. Але зрадити його з цим чоловіком! З цим шматком сала, з цим рожевим черевом на двох ніжках! Це останній ступінь падіння, наче каже вона йому, але я йду на це, бо ненавиджу тебе, Уолтере.

Він прихилився до залізних труб огорожі. Десь зсередини підкочувала до горла нудота. Йому хотілося померти й лежати на випаленому сонцем узгір'ї між кущами полину і щоб вітер здув з його кісток увесь бруд.

Гучномовець повідомив, що посадка почалася. Уолтер ще міг би взяти таксі й повернутись на ранчо, але показав квиток і попрямував до літака.

Вранці, як звичайно, Уолтер сидів у своєму кабінеті. Він не мав ніякого ділового побачення, як сказав Маккею, а просто передбачав, обмірковуючи все протягом попереднього тижня, що криза, котра вимальовувалася у фірмі Стоун, Центрі та Грінвуд, досягне свого апогею цього ранку. Уолтер

почував себе так, як відчуває себе маленький хлопчик, що не виконав уроки: чекає, що його ось-ось викличуть, і він не знатиме, що відповісти. Місяць за місяцем Уолтер дозволяв цій кризі розвиватись, і ніяк не міг щось вирішити. Він хотів обмірковувати все протягом суботи й неділі. Він мав намір подумати про справи, коли ходив у пустелю разом з Джоном, збирався подумати про них у літаку по дорозі назад — аж на заваді став той чоловік. На якусь хвилину Уолтер відчув безглузде обурення проти Маккея не за те, що той вчинив, а за те, що він зробив це так невчасно.

Проте Уолтер знав, що проблема, яка стоїть перед ним, ніколи не була предметом суперечки. Існувала лише одна можлива відповідь, єдиний напрямок дій. Та чи бажав він, чи був здатний іти в тому напрямку? Цього він не визначив досі, усвідомлюючи, що ще сподівається якось уникнути необхідності зробити вибір, що вчитель обмине його прізвище і викличе когось іншого.

Він сидів за столом і проглядав медичні довідки в справі Антона Новака з чавуноливарного заводу, який подав до суду, бо скалічив на заводі хребет. Як завжди в таких випадках, лікар страхової компанії твердив, що з людиною нічого не сталося, просто тимчасове розтягнення зв'язок, з якого намагаються мати зиск. Сам робітник говорив, що відчуває гострий біль, коли нахиляється. «Огляд, повна рентгеноскопія, лікар Хантігтон», — написав Уолтер. Потім зазвонив дзвоник, він увімкнув диктофон і почув голос Чентрі, який казав йому, що сьогодні їде до Лос-Анжелоса і хоче зустрітись з ним перед від'їздом.

Зайшовши, Чентрі поставив на стіл дрятого кошика з папками, і Уолтер побачив на верхній папці наклейку: «Профспілка суднобудівників-зварників».

— Я не просив вас братися за цю справу, Уолтере, — сказав Чентрі, — бо знаю, які почуття виникають у вас з цього приводу. У мене почуття такі ж. Досі чорну роботу для вас і Грінвуда робив я, а зараз мені потрібна допомога.

Було ясно, що Чентрі збуджений і знервований. Він повернув стілець і сів.

— Учора в Лос-Анжелосі вони добились постанови федерального суду проти спілки.

— Хто добився постанови? — спитав Уолтер.

— Негри. Робітники з верфі. Вони заснували комітет, організацію, що охоплює все узбережжя. Це нам відомо. В зв'язку з цим на завтра призначено судовий процес з приводу постанови в Лос-Анжелосі. Гадаю, ми можемо заморозити її прийняття, Уолтере. Я вилітаю сьогодні. Мені щойно дзвонив

Гарнет, вони теж звернулись до федерального суду. Сьогодні в Сан-Мартіні буде звільнено двісті чоловік через те, що, як ви знаєте, вони відмовились сплачувати внески. На мою думку, вони певні, що доб'ються тимчасової затримки звільнення. Якщо слухання справи про постанову буде призначено на завтра, ви повинні взяти в цьому участь.

— Перепрошую, — сказав Уолтер, — але чи не простіше було б погодитися з постановою?

Чентрі підняв очі, на обличчі в нього з'явився болісний вираз.

— Звичайно, простіше. Та кому потрібно наймати адвоката?

— Адвоката наймають лише тоді, — зауважив Уолтер, — коли треба порадитися з ним про те, чи існують законні підстави для претензій.

— Спробуйте сказати це Гарнетові.

— Гаразд, спробую.

Кілька хвилин Чентрі сидів мовчки, потім сказав:

— Уолтер, ви завоювали собі репутацію борця за справедливість. Це чудово і дуже зручно. Але кінець кінцем людина може стати надто доброчесною для цього світу. Як я вже казав, я виконував протягом останніх вісімнадцяти місяців чорну роботу по збиранню фактів і, можу додати, заробив дев'яносто процентів нашого гонорару від суднобудівників-зварників. Ви, очевидно, не були надто доброчесні й лишалися в одній зі мною фірмі. Тепер я прошу вас узяти на себе ведення однієї цієї справи, а ви поведіться так, ніби я опоганив святиню. Вам не подобається ця справа. Мені вона теж не подобається. Але існують юридичні підстави, до того ж, гадаю, досить істотні, щоб боротися з постановою федерального суду.

З погляду Гарнета, він сплачував нам щомісяця непогані гонорари, щоб ми завжди були готові служити його організації. Якщо ми вирішили, що будемо обслуговувати його організацію лише в тих випадках, коли нам подобатиметься справа, він знайде собі інших радників. Він уже так робив.

— Доручить справу Грінвуду.

— Я ніяк не збагну, як це ви можете, залишаючись таким доброчесним, скидати Грінвудові те, чого не хочете робити самі. Але Гарнет не хоче Грінвуда. Він не вважає його компетентним. Він хоче вас.

Уолтер підсунув до себе кошика й заходився перебирати папки, в яких лежали допоміжні матеріали: статут профспілки, угоди між спілкою та суднобудівною корпорацією, рішення останніх профспілкових зборів, накази Комісії з питань найму та звільнення, півдюжини постанов Конгресу, стос віддрукованих на машинці аркушів з поси-

ланнями на прецеденти. Суперечка з Центрі нагадала йому розмову з Річардсом кілька років тому, коли вони обговорювали випадок в Соу-Крік. Той випадок дуже нагадував теперішній! Проте ситуації зовсім різні. Коли зайшов Центрі, Уолтер відклав справу Антона Новака. Скільком Антоном Новакам він допоміг відтоді при нещасних випадках щось вирвати собі та своїм родинам із загребущих лап страхових компаній! Чого це варто? Скільки добрих справ він виграв за останні п'ять років!

Він подумав про рахунок з профілактирою, який ще не сплатив, подумав про те, скільки коштує перебування Сільвії на ранчо, подумав про суму, яку він має передати Річардсові і Маккею. Хіба він може відмовитись від зобов'язання, яке взяв на себе щодо Венделя? Або покинути свою дружину? Хіба він може покинути її навіть після того, що сталося? Зараз це абсолютно неможливо. А втім, як завжди, він ні в чому не був упевнений, та, зрештою, так було й краще. Якби ж це сталося на рік раніше або на рік пізніше, коли в нього будуть вільні руки. Як він може передбачити результат судової справи? Звичайно, добрі процеси ще переважають цей єдиний поганий. За якою ще логікою може людина жити? Адже хід подій іноді залежить від випадку!

— Що ж ви пропонуєте? — спитав Центрі.

— Не знаю, Говарде. Я ще нічого не вирішив.

— Сподіваюсь, вам пощастить прийняти якесь певне рішення, — в'дливо мовив Центрі. — Гарнет хоче, щоб ви прийшли до нього сьогодні. Підете?

— Обов'язково.

Після того як Центрі пішов, Уолтер поклав папки в портфель, надів капелюха і вийшов на вулицю. На розі, чекаючи таксі, він купив ранковий випуск денної газети із заголовком на всю сторінку: «Міський суд Сан-Франціско припинив звільнення 200 робітників верфі. Прийнято тимчасову постанову».

Не читаючи газети, Уолтер затис її під пахвою. Він мав намір порадити Гарнетові не виступати проти рішення суду.

У приймальні перед штаб-квартирою Гарнета його чекало більше десяти відвідувачів, але секретарка, сувора сива жінка в рогових окулярах, провела Уолтера повз них просто до кабінету. Гарнет підвівся йому назустріч і заговорив, перш ніж вони встигли потиснути один одному руки.

— Горішок міцний, Стоун, — сказав він. — Що ви про нього думаєте, я вас не питаю,

і не кажу, що думаю сам. («Мабуть, Центрі вже все розповів йому», — подумав Уолтер). А тепер про справу, — вів далі Гарнет. — Я виборний керівник Спільки суднобудівників-зварників і виконую рішення виконавчого комітету і настанови загальної конференції. Настанови ці такі: «Боротись проти подібних випадків у всіх судах!» Ось що я робитиму, Стоун. Якщо я не зроблю цього, то не виконаю своїх обов'язків керівника.

Гарнет замовк, і Уолтер почув шум машини на Маркет-стріт, почув, як дихає цей чоловік: швидко й трохи хрипко. Попустивши краватку, Гарнет витер долоню об волосся. Уолтер побачив, що його співрозмовник зробив усе, щоб уникнути будь-яких суперечок. І справді, сперечатись не було про що. Уолтерові лишалося або сісти й обговорювати, як вести цю справу, або взяти капелюх і піти.

Він сів.

— Я знаю, що досі ця неприємна справа лежала на Центрі, — мовив Гарнет. — У мене обмаль часу, ви ж бачили, скільки людей чекає за дверима. Вони ладні з'їсти мене живцем. Гадаю, у вас часу теж не більше і мені не треба вам говорити, як взятися за цю справу; адвокат ви, а не я. Але я хочу поінформувати вас, Стоун, яку позицію посідає профспілка. Є три основних положення, і я хочу, щоб ви спиралися саме на них.

По-перше, — і Гарнет опустил руки долонями на стіл, — профспілка — це приватна організація. Право вирішувати, кого до неї приймати, а кого ні, мають тільки її члени. Це азбука. Без цього профспілки бути не може.

По-друге, внаслідок колективних переговорів профспілка уклала з суднобудівними компаніями угоду про те, що на їхніх підприємствах можуть працювати тільки члени профспілки. Цю угоду схвалили всі державні установи, які мають на це юридичні права. Не забудьте цього!

По-третє, Стоун. Президентський комітет з питань найму та звільнення — це звичайнісіньке ошуканство. Закону про нього конгрес не приймав. Комітет не має ніякого юридичного права наказувати будь-якій профспілці чи будь-кому взагалі, що їм робити. Він також не має права скасовувати наші угоди. Така позиція нашої профспілки і суднобудівних корпорацій, з якими ми маємо угоди. Ніякий суд ніякими постановами не може примусити нас робити те чи інше, бо він для нас ніщо.

Ці положення, Стоун, висловлені хоч і не юридичною мовою — ви з Центрі надасте їм потрібного вигляду тут, — він показав на

портфель Уолтера. — Всі інші докази шукайте самі, так буде краще.

Далі. Я член профспілки, а ви ні, тому хочу вам дещо розповісти. Кожний член профспілки боротиметься до останнього подиху, аби перешкодити уряду чи судам наказувати йому, кого він повинен приймати у члени своєї спілки. Чому? Це такий принцип. Втратиш його, — і ти пропав. А як ви гадаєте, хто стоїть за цим комітетом з питань найму та звільнення? Кілька комуністів у Вашингтоні та жменька недоносків-лібералів у КВП¹. Саме цього вони й домагаються — позбавити профспілки виключного права визначати, кого їм приймати в члени. Вони винахідливі, Стоун. У них є люди, які галасують, мов божевільні. Ось гляньте на це. — Він рвонув шухляду стола, вихопив віддрукований на ротапринті аркуш і простягнув Уолтерові. — Це резолюція, яку вони провели в Гарлевільському відділенні. Як вони це зробили? Керівництво відділення прогавило, от як. Вони добре підготували збори, розігравши великий спектакль для жінок, які ніколи до цього не були в профспілці і яких легко можна було обкрутити кругом пальця, біля мікрофонів поставили кількох хлопців бити себе в груди. Отак вони й провели резолюцію, а потім надіслали її на загальні збори — пускай у профспілку всіх, хто хоче. Загальні збори викинуть цю резолюцію у вікно, але це не значить, що вона не завдала нам шкоди. Завдала — і великої.

Таку ж саму резолюцію готуються провести в Сан-Мартінському відділенні. Гарна картина, правда? Подаємо до суду, щоб боротися за профспілку, а одне з найбільших наших відділень підставляє нам ніжку! Але не турбуйтеся, нічого в них не вийде. — Нахилившись над столом і притишивши голос, Гарнет сказав: — Мене докладно інформували, хто стоїть за всім цим. Знову кілька комуністів, можете мені повірити. Ми знаємо їх усіх.

Уолтер сидів мовчки. Він бачив, що Гарнет, примруживши очі, пильно дивиться на нього — обличчя шефа порізане червоними жилками, підборіддя виголене, аж сизе. Він ніби каже: ми вважаємо вас за свого, Стоун, але не зовсім у цьому впевнені, і ставимо перед вами альтернативу: якщо ви не на їхньому боці, то мусите перейти до нас. Уолтер відчув, як усе в ньому повстає проти цієї людини. Він прийшов з наміром порадити Гарнетові не виступати проти постанови федерального суду і, звичайно, саме зараз настав час сказати: «Знаєте, Гарнет, годі вам розводити теревені. Ось вам моя адвокатська порада: всі суди, аж до Верхов-

ного суду, підтвердять, що право людини заробляти на життя передбачено законом. Ви з вашою профспілкою позбавляєте людей цього права і, рано чи пізно, вони звернуться до суду»... Він прийшов з наміром переконати Гарнета в цьому. Але тепер він знав, — по суті він знав це ще до того, як прийшов сюди, — що зробити йому цього не вдасться. Отже, коли він заговорить, то або нічого не доможеться, — а в такому разі краще взагалі нічого подібного не говорити, — або треба буде закінчити словами: «Вам доведеться пошукати іншого адвоката, який би представляв вас на цьому процесі». І це було б кінцем фірми «Стоун, Центрі та Грінвуд».

Допустити цього він не міг і тому не сказав нічого.

— Коли ви звернетесь до фактів, — вів далі Гарнет спокійним, діловим тоном, і Уолтер подумав, що той прочитав всі його думки, — коли ви звернетесь до фактів, Стоун, то побачите, що профспілка суднобудівників зробила для кольорових робітників більше, ніж усі ці професіональні сестри-жалібниці разом узяті. В нашому статуті був параграф: взагалі не брати кольорових на роботу. Ми скасували його в тридцять сьомому році. Ми не хочемо сказати, Стоун, що вони взагалі не вміють працювати. На ту роботу, яку вони можуть виконувати, їх дозволено брати. І вони повинні вступити до профспілки. Так само як усі, хто працює на верфях. За домовленістю з нами підприємці приймають на роботу тільки членів профспілки. Ми насилу домоглися цього, і зараз не маємо наміру від чогось відмовлятися лише тому, що кільком чорним це не подобається.

Гарнет важко підвівся з-за столу, його обличчя почервоніло від гніву.

— Тепер вони галасують про допоміжні секції. Але більшість із цих людей навіть не може написати власного імені. Я теж не дуже довго ходив до школи, Стоун. Писати й читати я навчився сам, як і спеціальності монтажника-суднобудівника. І я ніколи не вказував іншим, що і як їм робити, поки не навчився відрізняти гайкового ключа від молота.

Кольорові незадоволені тим, що їх приймають лише до допоміжних відділень нашої профспілки. Більше того, один з них прийшов просто сюди, до мого кабінету, і погрожував мені за те, що я не дозволив йому провести вибори з бюлетенями, які вони збирались самі видрукувати на ротапринті. «Погляньте сюди, — сказав я йому, — в цьому листі написано, що офіційні бюлетені друкуються Головним правлінням. Ви вмієте читати?»

А знаєте, що зробив той чоловік, коли пі-

¹ Конгрес виробничих профспілок — організація професійних спілок США з реакційним керівництвом.

шов звідси? Повернувся на верф і підбурих усіх тих людей розірвати свої профспілкові квитки. Погрожував побити одного з моїх уповноважених!

Кажу вам, Стоун, — майже закричав Гарнет, — що дехто з нас віддав цілі роки, можливо, все життя, створенню цієї профспілки. Вона — не агентство по найму. Вона належить людям. Вона для них усе. Та будь я проклятий, якщо ми будемо спокійно стояти й дивитись, як банда озвірілих нігерів, вискочивши із заростей цукрової тростини, приходить сюди й руйнує к бісу нашу профспілку.

Гарнет враз зупинився і сів. Він усе ще важко дихав. Трохи відсапавши, він тихо промовив:

— Важко зрозуміти все це тому, хто ніколи не був у профспілці. Ось через що мені хотілось поговорити з вами. Ви з Центрі найкращі адвокати, які тут були, найкращі, яких спілка має по всій країні. Ви чесно заробляєте кожний цент, який ми вам платимо. Ми безмежно віримо у вас, Стоун. — Гарнет потягнувся до календаря, злегка поляскав по ньому долонею. — Я буду тут до вечора — на той випадок, якщо вам знадоблюсь. Або після восьмої вдома.

— Гаразд, — сказав Уолтер.

Він узяв капелюх, портфель і вийшов.

22

Джойс спустилася з гори в район магазинів і сіла там у маленький автобус, що йшов до Сан-Мартіна. Зійшла вона біля товарної станції.

Залізничні колії, звиваючись, розбігалися звідси по рівнині, біля колій стояло кілька будинків, серед них новим відштукатуреним фасадом вирізнялася церква. Відімкнувши двері, Джойс зайшла в порожню квадратну кімнату. Здавалось, ряди стільців, обернувшись до столу священика, читали запитання, написані золотими літерами на червоній тканині.

«Чи готовий ти зустрітися завтра із своїм Творцем?»

«В кому знов народиться Ісус Христос?»

Джойс сіла за піаніно і програла кілька вправ. Потім, схопившись на ноги, відчинила задні двері і визирнула на захаращену кістками старих автомобілів рівнину, всю в жовтогарячих маках. Вдалині вона побачила відблиски сонця на гладіні затоки, щогли кораблів, високі конструкції верфі й дим, що здіймався у блакитне небо.

Це була її третя весна в Сан-Франціско. Але хоч яке доброзичливе було до неї це місто, подумала вона, та своєю рідною домівкою вона завжди вважатиме пустелю. Вона пригадала, як, бувало, вибігала після

дощу надвір шукати серед каміння маленьких квітки. Коли повернеться Чарлі й закінчиться війна, вони обов'язково проведуть весну в пустелі, та ще в такому місці, де взагалі нікого, крім них, не буде. Він малюватиме, а вона — що ж вона робитиме? Їй треба навчитися грати на якомусь інструменті, який можна було б узяти з собою, — на акордеоні або на гітарі.

Весна повернула Саллі її чоловіка, і Джойс раділа з цього. Вона бачила обличчя Саллі того ранку, коли подруга розмовляла по телефону, пам'ятала, як та стояла, заплющивши очі й притиснувши трубку до щок, і шукала рукою позад себе стільця. Потім Джойс спакувала чемодан і пішла до Дженет; заздрість не гризла її, вона лише думала: «Я рада, я рада; мине місяць чи два, повернеться Чарлі, і тоді настане наша черга бути щасливими».

Наша черга. Знову сівши за піаніно, Джойс заходила грати вправи, які загадала їй вчителька. Треба вивчити дванадцять контрдансів Бетховена — якось учителька сказала, що, мабуть, включити деякі з них до програми щорічного концерту, присвяченого цьому композиторові. А що, як і її, Джойс, запросять грати в цьому концерті? Ця думка так схвилювала її, що пальці натиснули не той клавіш, і вона почала спочатку. Буде, як у Саллі з її промовою на профспілкових зборах. Мабуть, вона вмере на сцені з переляку. І Джойс відразу ж засміялася з самої себе: у вчительки крім неї було ще п'ятнадцять учнів, а в концерти вона ніколи не включає більше одного чи двох. О, Джойс нічого не загрожує!

Помилка. Повторіть, будь ласка, повторіть.

Вона домагалась, щоб удар у неї був бездоганий, їй вчувалася довершена музика, у гармонії звуків ввижались граціозні рухи струнних ніжок — поки, нарешті, не підійшла до місця, якого завжди чекала, до теми, яку композитор використав у фіналі своєї Третьої симфонії. І тут усе: клавіші, пальці, фігури танцю — кудись зникло. Навколо неї гримів цілий оркестр, заповнюючи, пожираючи лунку порожнечу кімнати.

Джойс дограла до кінця і зупинилась, тримаючи руки на клавішах.

Як могло це поєднання різних штучних звуків, позначених на папері літерами й цифрами, мов корабельні секції, коли вони надходять на верф, утворювати музику? Проте, коли скласти ці звуки до купи, вони перетворюються на щось таке, чим вони не були раніше, стають чимось, що, з'єднавшись, уже ніколи не розділиться. Живопис — це більше, ніж лінії й барви, музика — більше, ніж ноти. Але чому, чим вони більші? Цього вона не знала. Вони були схожі

на життя: живеш — і не усвідомлюєш, що живеш.

Її пальці рухались навмання, шукаючи якогось відгуку в мовчазних клавішах. Вона ніби знов опинилася вранці на переїзді разом з батьком. Прогуркотів поїзд, розвіялись пара й дим, а перед очима ще обличчя пасажирів, а в дверях вагона-ресторану стоїть і сміється чорний кухар у білій куртці. Сан-Франціско, Денвер, Омаха — будь-яке місто, куди ходить поїзд. Вона пробігла пальцями по басах і дискантах, як часто це робила, коли була маленькою дівчинкою, майже вірячи, що зараз почує материн голос: «Джойс, Джойс, це не вправи». Якби хто-небудь проходив поблизу, він, напевне, подумав би, що вона збожеволіла. Ну, звичайно ж, це не вправи, це лише імітація звуків, а вона — ніщо.

«Я хотіла б написати пісню про весну, — подумала вона, — написати, як відчуваю її я, тільки я. Або про маленьку церкву з відштукатуреним фасадом. Або про верф, цілу симфонію про людей верфі». Кому взагалі під силу зробити це? Як може вона навіть сподіватись знайти звуки, які б сказали, якою гарною видається їй Дженет Бізлі, яка весела й упевнена в собі Саллі О'Ріген, який ніжний і сильний Чарлі, або який Річард Брукс, Сержант, що палає, мов вогонь.

Її руки шукали і повертались ні з чим. Може, колись вона й знайде свої власні звуки, та хіба це має якесь значення? Музики й без неї написано стільки, що вистачить грати на тисячу років. Її руки пересувались по клавішах, кличучи до життя лише уривки старих знайомих мелодій.

Що б сказала її вчителька? «Ваш удар ще не такий, як треба, міс Аллен. Ні. Поверніться до контрдансів. Повторіть, будь ласка. Повторіть, повторіть, міс Аллен, це вже краще...»

Джойс замкнула церковні двері. За товарною станцією вона побачила автобус і побігла, щоб встигнути на нього. Як завжди, вона повторювала вправи дуже довго, і коли повернулась до Дженет Бізлі, у неї ледве вистачило часу купити щось поїсти й переодягнутись, щоб бігти на верф.

Джойс усе ще працювала в складальному цеху.

Десятник сказав, що посилає її туди тижнів на два, але відтоді вже минуло кілька місяців. А вона б зараз, коли потеплішало, з радістю повернулася б на стапелі. Тут, у складальному цеху, зварюючи дрібні вузли, вона не відчувала того збудження, яке охоплювало її, коли вона видиралась із Сержантом по риштуваннях на самісінький

верх, а потім спускалась униз, у машинне відділення. Не було відчуття того, що і вона щось створює, що і вона сама є часткою корабля. Вона без кінця-краю зварювала невеликі сталеві коробки, не знаючи їхнього призначення. Працювала мов машина, не вірилось, що в її роботі є якась мета, і час тягнувся нестерпно довго.

Інколи вона намагалася скористатись із одноманітності роботи і думати про щось своє. Але виявилось, що це неможливо. Електроди й генератор, наче вередлива дитина, вимагали постійної уваги, і їй не лишалось нічого іншого, як підкоритися, не розгинатися від початку зміни й до перерви, а потім від перерви до гудка, який визволяв її.

Під час перерви Джойс приєдналась до кольорових жінок, які збирались гуртом і їли всі разом, сидячи на обрізках дерев'яних брусів та на дошках. Вона не встигла приготувати собі бутерброд, бо пізно повернулася з церкви, і вкинула в торбинку шматок сиру, хліб та ніж. Джойс різала сир на скибки, намагаючись якомога менше доторкатись до нього, бо її руки пахли мастилом, хоч вона довго терла їх під умивальником, де була тільки холодна вода.

Всюди в приміщенні, поділившись, як завжди, на групи — білі і кольорові — сиділи робітники, всі схилились над своїми сніданками й термосами, і аромат гарячої кави іноді перебивав важкий дух розжареної сталі.

Хтось легенько штовхнув Джойс.

Обернувшись, вона побачила одну з жінок, з якою працювала в прибиральній бригаді, коли вперше прийшла на верф.

— Сержант каже, що хоче тебе бачити, — сказала жінка.

— Сержант? Де він?

— Він тут, надворі.

Надворі? Чому він не заходить? Адже він раніше частенько заходив до складального цеху. Джойс відчула, як тривожно закатало її серце. Чому він викликав її надвір? Жінка пішла назад до дверей. Зібравши в торбинку сніданок, який вона щойно розклала на колінах, Джойс підвелась і квапливо пішла слідом за нею. Надворі було майже темно, електричні ліхтарі ледве світилися; на заході химерними пагорбами клубочився туман, крізь який іноді проступала блідо-лілова смуга.

Біля дверей Джойс побачила групу чоловіків і серед них Сержанта, який стояв прихилившись до стіни.

— У преподобного Бізлі є телефон? — спитав Сержант.

— Ні, немає.

Люди розступились, даючи їй дорогу. Підійшовши ближче, Джойс побачила, що об-

личчя Сержанта залите кров'ю, очі позапухали. Джойс раптом занудило, і вона відчула, як земля тікає у неї з-під ніг.

— Ідіть з Джонні Хенксом, — сказав Сержант. — Він доведе вас до Бізлі... Скажіть йому, щоб він сюди не йшов... скажіть, щоб він взагалі сам не виходив, можливо, вони і на нього полюють.

Один з чоловіків потягнув її за руку, але вона ступила крок назад, все ще не спускаючи очей із Сержанта.

— Ідіть, ідіть зараз же, — сказав він. — Покажіть Джонні Хенксу, де знайти Бізлі.

— Що трапилось?

— Ти що, не бачиш? — Сержант говорив хрипким насмішкуватим голосом. — Пішов випити кави, а на мене чекало кілька хлопців...

Джойс простягнула руку й торкнулась його обличчя кінчиками пальців.

— З обличчям усе буде гаразд, — сказав він їй. — Розбити мені голову вони не змогли. — І коли Джойс повернулась, щоб іти з чоловіком, який тягнув її за руку, то почувла, як Сержант додав: — От якби і з спиною обійшлося... Здається, вони не влучили як слід...

Джойс та її супутник побігли до прохідної. Їй все ввижалось Сержантове обличчя, і Джойс намагалась глибше дихати, щоб вгамувати нудоту.

23

Саллі готувала вечерю, а Том читав газету, сидючи за кухонним столом, коли в двері хтось постукав. Відчинивши їх, Том побачив другого помічника. Який це чорт приніс його сюди, та ще такого вичепуреного? Том уже був розкрив рота сказати, що їм ніколи, що вони чекають гостей, але той переступив поріг з таким виглядом, ніби його сюди запрошували. Саллі відійшла від плити, і Том їх познайомив.

— Я стільки про вас чув, місіс О'Ріген, — сказав їй другий помічник.

«От брехун, — подумав Том, — я ж йому ні слова про неї не говорив». Помічник зняв пальто, і Саллі запросила його сідати; Том намагався непомітно показати їй, що цього не слід робити, але зрозумів, що її думки зайняті зовсім іншим: вона весь день учила напам'ять свою промову.

— Томмі, — сказала Саллі, — в холодильнику, здається, є пиво. Почастуй свого друга. — «Господи, подумав Том, хоч би не надумала запросити його на вечерю». Він знайшов тільки одну пляшку пива і похмуро налив, а помічник заходився переказувати корабельні новини, хоч Тома це анітрохи не цікавило. Там знову зробили дезинфекцію і зараз готуються до виходу з сухого доку; ні

капітан, ні помічник останні десять днів на корабель навіть не наворачались. На думку другого помічника, капітан поїхав до Лос-Анжелоса.

— Томмі, подивись, будь ласка, хвилиночку, щоб біфштекси не згоріли, — попросила Саллі. Він став біля плити, раз у раз перевертаючи біфштекси, а вона зникла у ванній.

— Кажуть, що ми вирушаємо в тривале плавання по Тихому океану, — вів далі помічник. — Ми, мабуть, перейдемо в порт Чікаго, коли вийдемо з сухого доку. Ти, певно, знаєш, що це таке?

Том низав плечима. Йому однаково. За час його перебування на кораблі, «Ендрю Роджерс» ніколи нічого, крім амоналу, не перевозив.

Повернулася Саллі. В платті, із високою зачіскою, вона мала такий вигляд, ніби зібралась на танці, і Том бачив, що помічник стежить за нею поглядом.

— О, біфштекси вже готові, — промовила Саллі. — Зараз поставлю каву. Ви повечеряєте з нами, правда? Боюсь тільки, що нічим вас почастувати...

Другий помічник галантно підвівся з-за столу.

— Сподіваюсь, я не дуже вам заважаю. Зовсім не думав, що потраплю саме на обід...

— У тебе вахта? — спитав Том.

Помічник глянув на нього і широко посміхнувся. Саллі, намагаючись бути люб'язною господинею, вже поставила третій прибор, хоч сама майже нічого не їла. Том бачив, як її губи весь час ворухаться, ніби вона пошепки молиться, і зрозумів, що вона повторює свою промову і страшенно боїться, що забуде її. Помічник, мабуть, вдесьте вибачившись, сказав:

— Мені не слід залишатись, я бачу, ви збираєтесь іти. Будь ласка, не затримуйтеся заради мене.

— Я маю йти на спеціальні збори нашої профспілки, — пояснила Саллі. — А Том, здається, нікуди не збирався.

— До якої ж спілки ви належите, місіс О'Ріген?

— До профспілки зварників та суднобудівників. Сьогодні ввечері...

Том штовхнув її під столом ногою. Вона здригнулась, глянула на нього широко розплющеними очима й закінчила:

— Ну, будуть важливі збори, на які повинні прийти всі члени профспілки.

Але другий помічник, — Том був певний цього, — помітив, як вони з Саллі обмінялися поглядами; вони вже взялися за десерт, коли прийшли обидва монтажники й затисли один одного в дверях, заходячи й не заходячи. Саллі запросила їх випити кави,

та вони відмовились. Тоді вона наділа пальто й капелюшок і поцілувала Тома в щок.

— О пів на одинадцяті біля будинку профспілки, любий. Гаразд?

— А збори на той час закінчатся?

— Повинні закінчитись, — запевнив старший з монтажників, якого звали Генрі. — Через нічну зміну.

— Гаразд, я прийду.

— До побачення.

Усі троє почали спускатися з ганку. Коли за ними зачинилися двері, Том повернувся до столу. «Я навіть не побажав їй успіху», подумав він і вже хотів був відчинити двері, щоб гукнути їй навздогін, але, глянувши на усмінене обличчя другого помічника, облишив свій намір. Після кави другий помічник спитав Тома, чи не обговорюється на зборах щось надзвичайне...

Потім гостеві схотілося помити посуд.

— Облиште, — сказав Том. — Ми зробимо це вранці.

— Це буде несправедливо, — заперечив другий помічник. — Твоя дружина працює, так? У нічній зміні, — пам'ятаєш, ти мені розповідав? Вона прийде додому після тих зборів і відразу ж побіжить на всю ніч на верф. Ти ж не хочеш, щоб вона, повернувшись вранці, побачила брудні тарілки, правда? Що вона подумає про мене як про гостя? — Знявши свій кітель з мідними гудзиками, він пошукав у стінній шафі й видобув звідти один з фартухів Саллі, обв'язався ним, потім налив у раковину води. — Що ти робиш цілий день, Томе? — спитав він.

— Те саме, що й на кораблі, — відповів Том. — Сплю.

— Весь час спиш, чекаючи, поки дружина повернеться з роботи? Господи, чоловіче, я не розумію, коли ця бідна дівчина взагалі відпочиває?

Том засміявся, приховуючи роздратування. Взявши кухонного рушника, він заходився витирати тарілки, які мив другий помічник.

— Бачиш, я не новачок і в цій справі, га? Моя дружина впевнена, що саме в цьому покликання чоловіка — мити посуд і прати пелюшки. Ти коли-небудь прав пелюшки?

Том заперечливо похитав головою.

— Ну, ще матимеш таку приємність. Ти до цього звикнеш. Більшість нормальних дітей чомусь має звичку каляти пелюшки саме тоді, коли ти сідаєш їсти. Дітей звичайно годують мішаниною з чорносливу і якоїсь гідоти. Тож пелюшки пахнуть не дуже приємно. О, я на цьому ділі добре знаюся. — Випустивши з раковини воду, він запалив сигарету і спитав: — Що робити далі?

— Можеш вимити підлогу у ванній, якщо тобі так хочеться, — сказав Том.

— Я сподіваюсь, що ви з дружиною не вважаєте мене нахабою.

Том нічого не відповів, і другий помічник, хвилину помовчавши, запропонував:

— Якщо ти поїдеш у місто разом зі мною, то я куплю чого-небудь випити. Я винен тобі за обід. На корабель я мушу повернутись о десятій годині, бо пообіцяв старшому підмінити його.

«Хоч це прожене його звідси», — подумав Том. Він пішов до спальні взяти свій бушлат, а коли повернувся, то побачив, що другий помічник проглядає газетні вирізки, які він, очевидно, знайшов на радіоприймачі. Том згадав, що до обіду там сиділа Саллі, працюючи над своєю промовою.

— Ти не заперечуєш? Усе це лежало тут. — І, надіваючи пальто, помічник промовив: — Наскільки я розумію, твоя дружина на правильному шляху, Семафоре. Скажи їй, що я радий, що вона пішла на ці збори.

— Дякую, — сказав Том, — дякую, я пердам.

Покинувши другого помічника на автобусній станції, Том поїхав спершу безлюдними вулицями Окленда, потім заболоченою рівниною, поки не опинився на головній вулиці Сан-Мартіна.

В кінотеатрі саме закінчився сеанс. Вулицею прогулювались солдати, сподіваючись підчепити десь дівчат. Вдалині, за запасною залізничною колією, Том помітив будинок, де відбувалися профспілкові збори; сьогодні, очевидно, вони вже закінчилися. Том їхав повільно, шукаючи Саллі, але ніде не видно було жодної жінки. Коло будинку снували якісь люди, біля входу спалахнула бійка. Під'їхавши ближче, Том побачив, що троє лупцюють одного кулаками, а він ухиляється від ударів. Том завернув за ріг, зупинився і витяг з кузова ручку від домкрата. Об'їхавши квартал, він повернувся назад. Бійка вже припинилася, натовп, здавалось, почав розходитися. З будинку вийшло кілька жінок. Саллі йшла разом із старшим монтажником, і Том уже хотів гукнути їх, як раптом монтажника щось ніби вдарило ззаду. Він пробіг кілька кроків і, крутнувшись, зупинився. Саллі бігла слідом за ним. Вона вже побачила неподалік машину й вирішила посадити в неї свого супутника.

— Агов, сестро, ти що, теж любилаєш чорношкірих?

Монтажник повільно задкував, стримуючи напасників. Том ривком втягнув Саллі до машини. Мотор працював.

— Берися за кермо, — наказав він, — і будь наготові. — Відтак, вислизнувши з кабіни, обійшов пікап.

Монтажника тим часом уже збили з ніг, і він стояв на колінах. Коли він спробував заповзти в кабінку, його кинули на капот. Том вихопив з-під бушлата ручку домкрата. Ручка засвистіла в повітрі, і Том зрозумів, що вона розтрощить комусь голову. Але пролунав крик: «Стережись, Мак!» Чоловік, у якого Том хотів влучити, мабуть, угледів його краєчком ока, обернувся і прийняв удар ліктем. Завивши від болю, мов собака, він спіткнувся, відскочив убік і схопився за поранену руку. Том обернувся і знов замахнувся ручкою, але чоловік кинувся навтьоки. Том замахнувся ще раз, та поблизу вже нікого не було. Намацавши за собою лівою рукою дверцята машини, він відчинив їх. Пікап тут же рвонувся від тротуару, і Том сів монтажникові на коліна.

Саллі завершила за рік, потім ще раз і ще, а Том пильно дивився крізь заднє скло, чи їх хто не переслідує.

— Ви не поранені? — спитав він монтажника.

— Ні, все гаразд. За винятком кількох синців.

— А що з тим хлопцем, який був з вами? — спитав Том.

— Він пішов раніше. Поїхав додому з робітниками, які живуть у сусідстві з ним в Окленді. Зупини тут, Саллі. — Монтажник переліз через Томові коліна і, вийшовши на тротуар, просунув голову у дверці машини. — Ти зробила багато корисного, Саллі. І ми це високо цінуємо.

Потиснувши Томові руку, він подякував їм за все, відтак сів у свою машину. Том і Саллі проїхали слідом за ним аж до головної вулиці. Там він помахав їм рукою і звернув на північ, до Окленда.

Перед бульваром Сан-Мартін горіло червоне світло, і Саллі, зупинивши машину, сказала:

— Тепер vedi ти, Томе.

Том устав і пропустив її на своє місце. Він був напрочуд спокійний. Коли засвітилося зелене світло, Том обігнав інші машини, радіючи, що в нього такі міцні нерви, і воскресив у своїй уяві недавню картину того, як він кинувся з ручкою від домкрата на банду, що біла монтажника. На тротуарі, очевидно, подумали, що він хоче когось убити. І це була правда.

— Ти нікого серйозно не... не поранив? — спитала Саллі.

— Всі миттю розбіглися, — відповів Том і подумав, що одному з напасників, він, мабуть, зламав руку, але Саллі цього не сказав. Вони саме проїжджали повз верф, і він побачив, що вона відкинулася назад, заплющивши очі й напіврозтуливши рота, мов хвора. Том злякався, що її могли вдарити, коли

вона виходила з будинку. — Тобі погань, Саллі? Зупинити?

— Ні, їдь далі, — прошепотіла вона. — У мене трохи паморочиться в голові.

— Тебе вдарили? — спитав він.

— Ні, ні, це не тому, Томе.

«Мабуть, нерви», — з полегкістю сказав Том у думці. Він не питав її, як пройшли збори, та й навряд чи в цьому була потреба. Навіщо їй було встрявати в цю справу? Чортів монтажник, тепер хай і близько до них не підходить. Треба було вирядити його з дому першого ж разу, а Саллі сказати, щоб вона не морочила собі цим голову. Та вона б не послухалася. Згадавши ту ніч, коли вона дала йому ляпаса, він зрозумів, що найкращий спосіб змусити її щось зробити — це сказати їй, аби вона цього не робила. Він сердився на неї і жалів водночас. Йому хотілося зупинити машину і обняти її, але він не наважувався.

— Що, не дуже вдало?

— Ні, не дуже.

Більше вона не сказала нічого, і всю дорогу трималася за його руку, випустивши її тільки тоді, коли він переключив швидкість, підіймаючись угору до стоянки. Коли вони спустились до будинку, Саллі попросила:

— Подзвони на верф, Томе, скажи, що я хвора.

«Вона сказала правду», — подумав він. Набираючи номер, Том бачив, що Саллі сіла за стіл, потім устала й поставила воду на каву.

— Не треба ніякої кави, — сказав Том. — Ти й так збуджена. Лягаймо спати.

— Я все одно не засну. Кава мене трохи заспокоює.

— Треба було купити по дорозі щось випити.

— Лягай, Томе, чого ти маєш через мене не спати.

— Не заперечую.

Саллі засміялася. Коли Том закінчив розмову по телефону, Саллі підійшла до нього, притулилась щокою до його плеча, і він пригорнув її.

— Мені так соромно, — прошепотіла вона. — Я забула все, що хотіла сказати, Томе. Я... Я просто задерев'яніла біля мікрофона.

— Не прибіднюйся, нічого ти не забула.

— Ні, забула! — скрикнула вона. — Забула! Там стояв такий галас, — вела вона далі. — Всі кричали. Почала я, здається, добре, а потім не могла пригадати жодного слова. Біля мене стояв якийсь чоловік і весь час горлав: «Заткни свою пельку, сестричко, заткни пельку!» А хлопці, що чекали на мікрофон, просто виривали його мені з рук. Кінець кінцем я щось прокричала, сама вже не знаю що, здається...

Том посадив її на стілець біля столу й налив чашку кави.

— Але й так чимало людей аплодувало мені, я чула. А якась жінка, — вона сиділа ззаду, — коли я повернулась, нахилилася до мене й прошепотіла: «Ти добре сказала, люба!» Я знала, що це неправда, але була їй така вдячна, що мало не заплакала.

Том приніс із буфета хліб і маргарин.

— Генрі зовсім не дали говорити, навколо мікрофона зібралась ціла юрба, і нашим так і не вдалося захопити його, виступило лише двоє чи троє. Генрі добрий оратор, — розповідала Саллі, — усі його знають, але він мало не побився, щоб не пропустити своєї черги. Та не встиг він сказати й кількох слів, як гучномовець зіпсувався. Можливо, хтось перетнув провід або щось інше.

— Це вони навмисне все так підстроїли.

— Я теж думаю, що це їхня робота.

— Туди б твого старого. Йому ніякий мікрофон непотрібний.

— Ох, чому я не змогла нічого сказати, Томе! Я була однією з перших, і коли вони хотіли випередити мене, люди почали кричати: «Дайте їй слово!», і вони мусили поступитись. А я все забула.

— Це може статися з кожним.

— Можливо, все пішло б зовсім інакше, якби...

— Послухай, що я тобі скажу, Саллі. Вони все підстроїли навмисне. І що б ти не казала, це нічого не дало б.

— Я знала все напам'ять. Буквально кожне слово.

Саллі знову встала й швидко заходила по кімнаті — підійшла до плити, потім до вікна і знову вернулася до плити.

— Саллі, заспокойся, заради бога! — Том силоміць посадив її на стілець. Саллі нерішуче почала розповідати про все спочатку, не пропускаючи жодної деталі.

— Після того, як головуючий оголосив, що резолюція відхиляється, здійснюється такий галас, що ніхто нічого не чув. Генрі зірвався з місця, слідом за ним поскоплювалися й інші, вимагаючи повторного голосування. Та їхні голоси заглушив загальний галас і стукіт молотка головуючого.

— Саллі, вони все навмисне так підстроїли, — знову повторив Том, — і нема чого мучити себе через це. Спілка має на півдні безліч відділень, з якими керівництво рахується. Ні, ти сядь, послухай і мене. Я точно не знаю, що саме трапилось, але в цих справах і я не новачок, щоб не здогадуватися. Згори прийшов наказ, щоб тут не приймали ніяких резолюцій, і місцеві діячі злякалися, що такі великі збори можуть вийти з-під їхнього впливу. Тому вони гукнули своїх крикунів, і ті зірвали збори.

Саллі потроху почала прислухатися до його слів.

— Таке саме траплялося і з твоїм батьком, — провадив Том далі. — Ти знаєш, що сталося в Соу-Крік, не гірше ніж я. Наказали не дати Каллелі успішно провести страйк, і страйк було зірвано. А Каллелу викинули з профспілки. Вірніше, хотіли викинути.

— Я це знаю, — сказала Саллі.

— Звичайно, Каллела виявився для них міцним горішком. Таких, як він, не дуже багато. Але й він за таких обставин нічого не зміг би учинити, хоча б навіть головою бився об стіну. Все це трохи схоже на мої спроби зробити нашого помічника дещо розумнішим. Він знає про корабель не більше від кухарчука, і сам на сам я залюбки набив би йому пику. Але в мене немає ніяких шансів. На його боці сила. Так само і з профспілкою, нею керують згори, люба.

Саллі, здавалося, ось-ось засміється.

— Ох, як це могло статися, Томе, як? Адже я знала напам'ять усю промову!

Вона допила каву, і Том, узявши її за руку, повів до спальні. Саллі була холодна і якась далека, коли вони лягли поруч. Йому хотілось розворушити її, але він сам тут же заснув, як тільки торкнувся головою подушки.

Коли Том прокинувся, почало вже розвиднюватись. Саллі сиділа в ліжку й дивилась на вікно. Чи спала вона? Почувши, що він ворухнувся, вона повернулась і схилилась над ним, торкнувшись пальцями його обличчя.

— Ти не спиш, Томе?

— Здається, ні.

— Зовсім прочулався?

— Зовсім.

— Я хочу, щоб у мене була дитина, Томе.

Саллі, мабуть, чекала, поки він прокинеться. Том тихо лежав і дивився на неї, на силует її голови, на лінію шиї, на її плечі, руки, груди. Чом би й ні, якщо вона справді цього хоче? Мовчазна напівзгода Саллі розпалала в ньому бажання, він простяг до неї руки, і вона пригорнулася до нього, мовчки й покірливо віддаючись йому.

«Для Саллі це лише початок, — подумав Том, майже заздрячи їй, хоч він і розумів, що ця дитина буде його. — Поки я буду в плаванні, вона ходитиме вагітна, дитина ростиме, хоч мене й не буде. Скільки мине місяців, перш ніж вагітність стане помітною? Чотири? Може, п'ять? Краще залишити дитину, ніж обручку, обручку можна зняти з пальця, усякий це може зробити. Не буде вона більше й на профспілкових зборах промови виголошувати...»

— Ну, обніми мене, — сказав він, знову міцно пригортаючи її.

Саллі навіть не поворухнулася, і Том зрозумів, що вона нарешті заснула, стомлена минулим днем і ніччю. Але він радів, що вона спить, радів, що відчуває поруч себе її тіло і легке дихання.

24

Дівчата Бізлі вже хотіли бігти, щоб не запізнитися на шкільний автобус, коли повернувся з роботи батько. Старша, яка навчалася в середній школі, затрималася рівно настільки, щоб поцілувати тата, а менша видерлась на нього наче на дерево і повисла йому на шиї. Дженет дома вже не була — вона пішла до своєї майстерні. Зачинивши за дівчатами двері, преподобний поклав на стіл ранкові газети і вмив над кухонною раковиною руки.

— Погані новини, Джойс, — мовив він.

Джойс обернулася від плити, на якій вона смажила яєшню.

— Справа наша в федеральному суді програна, — повідомив Бізлі. — Це дуже погано.

Джойс протяжно зітхнула. На обличчі Бізлі застиг здивовано-болісний вираз.

— Як же тепер поводитимуться підприємці? — спитала вона.

— Не знаю. Може й далі звільнятимуть робітників. Перешкод для цього тепер немає ніяких.

Джойс поставила на стіл тарілки й сіла навпроти Бізлі.

— Я ніколи не думав, що справа в федеральному суді обернеться саме так. Президентський комітет у питаннях найму і звільнення вирішує одне, а федеральний суд ухвалює інше: мовляв, ви не маєте права цього робити. — На душі в Бізлі було невимовно гірко, наче його зрадив найкращий друг. — Ти сьогодні їдеш до міста чи до церкви? — спитав він.

— У мене завтра урок. Я збиралась поїхати до церкви трохи пограти.

— Мені треба до міста, — сказав Бізлі. — Я зараз переодягнусь і поїду. У мене справи в комітеті.

— Вам треба поспати.

Бізлі кивнув головою і всміхнувся:

— Посплю трохи вдень, коли повернуся. Джойс, містер Брукс був учора на роботі?

— Не бачила.

— Я заходив до нього вранці, — сказав преподобний.

— Як він себе почуває?

— Думаю, що вчора він почував себе вкрай погано. Приходив лікар. Він оглянув його і сказав, що все гаразд, але він хоче, щоб Сержант про всяк випадок полежав днів зо два.

— Це добре!

— Містер Брукс розповів мені, що там, на островах, його п'ять разів клали під ніж. Тому він так непокоївся. Я зайду до нього сьогодні. Навіть не уявляю собі, що з ним буде, коли він про все дізнається. — Бізлі постукав пальцем по газеті. — Хоч містер Брукс нічого доброго від суду й не сподівався.

— Невже все пропало? — спитала Джойс. — Невже вони можуть прийняти таке рішення? Невже нічого не можна зробити?

— Ми ще маємо право подати апеляцію. Але на це піде стільки часу, що поки одержимо відповідь, може бути запізно. Можна також ще доручити адвокатам, аби вони передали справу в суд штату. Адвокати зараз гарячково шукають у законодавстві штату який-небудь закон, щоб під нього можна було все це підвести. Вони гадали, що найбільше шансів — у федеральному суді, отож тепер можуть спробувати щастя і в суді штату. Більше їм нічого не лишається. — Бізлі доїв сніданок і встав, відсунувши стілець. — Мені треба вже одягатися і їхати. Дякую за сніданок, Джойс.

Він ніколи не забував подякувати їй за те, що вона смажить йому вранці яєшню, хоч господарем у цьому домі був він, а вона тільки гостею.

Джойс вийняла з холодильника кілька яблук і апельсинів, взяла з банки трохи домашнього печива й загорнула все це в папір. Коли преподобний зайшов до кухні в своєму темному костюмі, білій сорочці та в чорному галстуці, вона простягла йому пакунок з фруктами й печивом, щоб він передав усе це Сержантові.

— Добре. Я скажу містерові Бруксу, що ти бажаєш йому якнайшвидше видужати, Джойс, — мовив Бізлі.

— Дженет теж йому цього бажає, — додала Джойс. — Печиво пекла вона.

— Твоя правда, — погодився преподобний. — Скажу й про Дженет.

Повертаючись пополудні з церкви, де вона програвала всі вправи, Джойс вирішила зайти спочатку на квартиру, щоб узяти робочу одягу. Саллі та її чоловіка вдома зараз, мабуть, немає, бо Саллі взяла на верфі тижневу відпустку, аби побути з ним, але, перш ніж зайти, Джойс якусь хвилину послухала біля дверей, бажаючи впевнитись, що там справді нікого нема. Джойс бачила чоловіка Саллі тільки раз. Він видався їй приємною і доброзичливою людиною, проте вона відчувала вимушеність у його поведінці й відразу ж зрозуміла, що чим менше вона ходитиме до них, поки він дома, тим легше буде для Саллі.

Вони, мабуть, пішли рано-вранці, бо мо-
локо стояло на східцях. Джойс поставила
пляшки у скриньку з льодом і вийняла пош-
ту — купу рекламних листів та місячні ра-
хунки. До неї підійшов кіт і голосно заняв-
чав. Джойс подумала, що Саллі, певно, за-
була нагодувати його сьогодні—вона тепер
думає про важливіші речі. Відкривши банку
котячої їжі, вона поклала трохи котів в
тарілку. Потім узяла з своєї шафи чисті
джинси, білизну та робочу сорочку.

Джойс мигцем подивилася на рекламні
проспекти й уважно оглянула рахунки. Один
був від її вчительки музики, другий від дан-
тиста, третій від м'ясника. Серед пошти був
ще один лист, і Джойс подумала, що це теж
рахунок або якась реклама. Та раптом вона
побачила, що адресу написано великими лі-
терами, наче на телеграмі, але це була не
телеграма: телеграми не приходять у жов-
тих конвертах. Джойс розпечатала конверт
і вийняла листа, надрукованого на машинці,
теж великими літерами. Текст займав пів-
сторінки, а внизу стояло якесь незнайоме
ім'я.

«Дорога міс Аллен!

Пишу вам від імені усієї команди. На на-
шому кораблі всі дуже поважали й любили
Чарлі Геммона. Ми знаємо, що ви довіда-
лись про все з офіційного повідомлення».

«Ні! — злякано сказала в думці Джойс. —
Ні. Ні! Не було ніякого повідомлення. Що
вони мають на увазі? Яке повідомлення? —
Вона поклала перед собою на стіл долоні і
застигла в непорушній позі. Потім підвела
голову й подивилася крізь вікно на вершеч-
ки евкаліптів, осяяні сонцем. — Мабуть, тут
якась помилка. Або переплутали адресу.
Ніякого повідомлення не було. Якби що-не-
будь трапилось, про це повідомили б, по-
винні повідомити. А може, вони надіслали
повідомлення батькові Чарлі в Техас?» —
подумала вона і, механічно склавши листа,
засунула його назад у конверт. Потім зно-
ву вийняла і розгорнула його.

«...Дехто з нас навідував його в госпіталі,
і він казав, що почуває себе дуже добре й
ніщо йому не болить. Він попросив, аби ми
про все вас повідомили і переслали дещо з
його речей, якщо він не видужає. Ми зро-
бимо це, коли повернемось назад у Штати.
Дозвольте мені висловити вам найглибше
співчуття наших офіцерів та всієї команди.

Щиро Ваш
Джон Гібсон,
Радист»

Джойс устала, пройшла до дверей, потім
назад і знов сіла біля столу. Кіт сидів коло
її ніг і дивився на неї своїми зеленими очи-

ма. Вона стала навколішки й стиснула обома
руками котячу голову, маленьку, пухнасту й
м'яку.

Вона вся немов заціпеніла, замість серця
в неї, здавалося, була цурка, а замість моз-
ку — пісок з тирсою.

Джойс узяла пакунок з оджею і пішла
до будинку Дженет. Дженет ще не повер-
нулася, і Джойс зраділа. Вона поставила в
торбинку для сніданків термос і поклала
бутерброди, як робила це щодня ось уже
більше року. Потім надягла чисті джинси,
куртку, взула черевики, пов'язала голову
шарфом і, схопивши торбинку, попрямува-
ла по залитому сонячним світлом схиліві
вниз.

У неї немає навіть його фотокартки...

Другу половину дня Джойс працювала в
складальному цеху. Їй здавалося, що вона
перебуває на сцені, що просто грає чиюсь
роль: розмовляла з людьми, з якими по-
винна була розмовляти, слухала майстра,
розуміла, що він каже, виконувала всі його
вказівки. Коли настала перерва, Джойс сіла
разом з іншими, налила собі чаю й розгор-
нула бутерброд, наче збиралась їсти. Але
не взяла в рот і крихти.

Потім вона побачила, що з протилежного
кінця цеху до неї наближається Саллі О'Рі-
ген. Саллі пробиралась між верстатами,
механізмами й купами сталевих деталей.
Шукає її, зрозуміла Джойс і злякалась, що
та й справді знайде її. Вона встала і швид-
ко вийшла надвір. Та в неї тут же підігну-
лися коліна, й вона припала головою до ір-
жавої залізної стіни.

Там її і знайшла Саллі О'Ріген і повела з
собою.

Біля прохідної на них чекав преподобний
Бізлі. Він найняв таксі.

— Я побачила на столі лист, — сказала
Саллі. — Я не мала наміру читати його, але
в око мені впали останні рядки, і ми зля-
калися...

«Чого злякалися?» — подумала Джойс і
почула свій голос:

— Усе гаразд, дякую, що ви приїхали.

Доїхавши до квартири Бізлі, Джойс пішла
до своєї спальні й відразу ж лягла. Саллі
вкрила її ковдрою, і Джойс, повернувшись
обличчям до стіни, заціпеніла. Біля неї сиді-
ли то Саллі О'Ріген, то Дженет. Іноді з су-
сідньої кімнати до неї долинали голоси. А
потім почувся якийсь знайомий чоловічий
голос; двері за мить відчинились, і в світло-
му квадраті Джойс побачила Сержанта.
Вона була невдоволена, що він прийшов. Їй
не хотілось ні чути, ні бачити його, і, заплю-
щивши очі, вона вдала, ніби спить.

— Я чув, що ви захворіли, міс Аллен, — сказав Сержант.

«Мабуть, він сьогодні став до роботи», — подумала Джойс. У виразі його обличчя і в голосі було щось співзвучне її горю, і Джойс зрозуміла, що з Сержантом теж щось скоїлося. Потім вона подумала, що йому, мабуть, розповіли про листа. Цього не слід було робити — адже вона ніколи не говорила з ним про Чарлі.

— Я... я знаю, що ви отримали страшну звістку, міс Аллен, — сказав він.

Сержант на мить затримав її руку, яку вона йому простягла, відтак повернувся й пішов геть. Коли до неї зайшла Саллі, Джойс сіла в ліжку, загорнувшись ковдрою, поклала їй на плече голову й заплакала.

25

Саллі чекала на розі Мішен-стріт на кінцевій зупинці автобуса. Їй здавалося, що вулиця і всі перехожі якось дивно хитаються, а вона, Саллі, з рудим волоссям, зачесаним угору, в літній тоненькій сукні, стоїть у центрі цієї картини.

Том познайомив її з Уолтером Стоуном. Він пишався тим, що називає таку чарівну дівчину своєю дружиною, а респектабельного Уолтера Стоуна — давнім другом. «Ось із ким ми маємо справу, любя», — хотів він сказати Саллі, але зусиллям волі стримав себе.

— Ну що ж, ходімо пообідаємо, — запропонував Стоун і зупинив таксі.

Вони сіли, — Саллі посередині, — і машина помчала вулицями: Маркет-стріт, потім якимись незнайомими, трохи вузькими. На тротуарах миготіли людські обличчя, плаття, мундири, ліхтарі. Зайшли до ресторану. Середині було темно й багатолюдно; Стоун ішов попереду, поруч нього біг офіціант у накрохмаленій сорочці, а Том вів під руку Саллі. З ряду столів, що стояли під стіною, офіціант висунув маленького столика. Саллі сіла першою, потім Том. Він зачепився по дорозі за ніжку сусіднього стола й голосно вибачився.

Він побачив, що офіціант квапливо витирає воду з перекинутої склянки. Жінка, що сиділа за столиком, який штовхнув Том, холодно глянула на нього. Він відповів їй таким самим поглядом і підморгнув. Уолтер Стоун сів навпроти Саллі й Тома. Вибір страв був великий. «Чи варто дивитись на ціни? — подумав Том. — Хто платитиме, Стоун? Звичайно, що він, раз запросив їх сюди. Рибу вони не замовлятимуть, риби можна з'їсти коли завгодно. А що, як узяти біфштекс? Два з половиною долари — це таки фантастична ціна. Ні, нехай першим замовляє Стоун».

Але Стоун замовив коктейлі.

— Ми вас трохи випередили, місис О'Ріген, — звернувся він до Саллі. — Ми з вашим чоловіком мали сьогодні серйозну розмову. В барі нам було б зручніше, але не хотілося кривдити вас — треба, щоб і ви випили чарочку перед обідом.

Саллі жваво відповіла, що вона не від того, і Том переконався, що Уолтер Стоун теж справив на неї приємне враження. «Зачекай, зараз ти почувеш усе», — подумав він.

Стоун спитав про її батьків. Саллі сказала, що вони здорові й що вчора прийшов від матері лист. Коли принесли коктейлі, Стоун розповів їй, що розмовляв з її чоловіком про фах юриста — на цю тему він мав розмову з її батьком ще позаторік. Треба якось заохотити дітей робітників до вивчення юриспруденції, щоб вони захищали потім свої спілки. Це, звичайно, не так легко, Стоун це розуміє. Але вчитись треба обов'язково, і він не сумнівається, що Том може стати адвокатом, і то добрим адвокатом, якщо захоче. А що вона думає з цього приводу?

Саллі відповіла, що цілком згодна з ним — з Тома може вийти хороший адвокат.

Стоун узяв свій бокал і нахилився до Саллі.

— Я сказав вашому чоловікові, місис О'Ріген, що з радістю допоможу йому, якщо справи занесуть мене на той час у ваші краї. А я думаю, що занесуть.

Саллі торкнулась під столом Томової руки. Усміхаючись, вона обернулася до нього, і в її очах він прочитав: «Поздоровляю». Том був радий, що Стоун сам сказав їй про це, інакше вона могла б подумати, що Том перебільшує. Том вагався, не знаючи, що замовити на обід, і Стоун запропонував:

— Чому б вам не взяти біфштекс? Сумніваюсь, щоб він набрид вам у морі.

«Цей Стоун, мабуть, читає мої думки. Та адвокат і це повинен уміти. Боже, як тут усе дороге», — подумав Том і сказав:

— Що ви. Біфштекс мені смакує весь час.

Саллі замовила курча, Стоун річкову форель; Том, зазирнувши в меню перед тим, як офіціант забрав у нього з рук, побачив, що форель коштує три долари сімдесят п'ять центів.

— Я дуже скучив за гірською фореллю, — мовив Стоун, — хоч це зовсім не ресторанна страва. Її треба їсти свіжою — із струмка на сковорідку і зразу на стіл. Ось як їдять форель. Та вам можна цього не розповідати, місис О'Ріген. Ви ж із гір.

— Я не дуже люблю ловити рибу, — сказала Саллі. — В мене не вистачає терпіння.

Стоун почав розповідати, як незадовго до війни, коли ще можна було дістати бензин,

втрапивши якимось рівновагу, він упав у річку — на гачок учепилася досить-таки велика рибина. Так, так, він добре бачив, що вона велика. Стоун показував руками, яка завбільшки була ця риба, і Саллі аж захлиналася зо сміху. Коли він знову вхопив свою вудочку, рибина зірвалася. Вона, мабуть, і досі гуляє собі...

Том майже не слухав. Від коктейлю в нього злегка паморочилося в голові, і він здивовано стежив за тим, як швидко миготять перед його очима людські обличчя й предмети. На якого біса він випив останню чарку? Недобре напиватися перед Стоуном. Особливо тепер. Але ж Стоун усе замовляє й замовляє напої — можливо, хоче подивитись, як він тримається. Гаразд, він триматиметься. Офіціант поставив перед ним біфштекс. На вигляд він був досить смачний, проте, відкусивши шматок, Том не відчув ніякого смаку. «Що за дивина?» — подумав Том і заходився уминати біфштекс з картоплею та великим шматком французької булки. Про що це вони говорять?

— В дорогу надто багато речей брати з собою не варто, — каже Стоун, — люди стільки навантажують на себе різного начиння, що ледве рухаються... Для мене рибалка — лише підстава відвідати ті місця, куди ніхто, крім рибалок, не заходить.

Покінчивши з біфштексом, салатом, картоплею і з'ївши весь хліб, який лежав на столі, Том відчув, що туман у нього в голові поволі рідшає. Але натомість почала огортати дрімота, і він з нетерпінням чекав, коли офіціант принесе каву.

Гора Уїтні. Стоун підіймався на неї, ходив туди з караваном, в озерах Високої Сьєрри водиться золота форель. Він знову глянув на Тома і сумно похитав головою.

— Відтоді, як я був у тих місцях, минуло багато років. Мабуть, я вже старію. Винна в цьому, звичайно, частково і війна, труднощі з бензином і таке інше. Та й моїй дружині не дуже подобається життя на природі, вона — прихильниця готелів. До того ж, у мене тепер менше вільного часу, ніж раніше. Це звучить досить дивно, Томе, але, оглядаючись назад, мені здається, що я мав значно більше вільного часу, коли працював на підприємстві. Можете врахувати це, коли вирішуватимете, яким стати адвокатом. Со-рокагодинний робочий тиждень не поширюється на тих із адвокатів, які служать робітничому рухові... Будемо пити каву? Принесіть нам, будь ласка, каву.

— Том каже, що, як робітничий адвокат, ви користуєтеся великою популярністю, містере Стоун, — сказала Саллі.

«Побачимо, що він на це відповість, — подумав Том, — Саллі вміє лестити».

— Справді? — засміявся Стоун і похитав головою.

— Я, здається, десь бачила це ім'я. Ні? Стоун. Стоун і Джентрі чи щось таке. Де ж це я могла його бачити? Часом не...

Том відчув, як Саллі раптом застигла біля нього, і дрімота його вмиль розвіялась. Стоун узяв з рук офіціанта меню, але дивився поверх нього на Саллі й на Тома.

— Ви майже вгадали, — сказав Стоун. — Назва моєї фірми «Стоун, Центрі й Грінвуд». Я навіть не сподівався, що ми такі популярні. Це для нас честь. — І обернувся до Тома: — Забудемо про обережність і замовимо французькі тістечка? Їжте, пийте й веселіться — завтра, може, доведеться сісти на боби. Добре? Принесіть нам, будь ласка, тістечка. Як годують на флоті, Томе?

— По-різному. На початку рейсу досить-таки добре.

— Я теж служив свого часу в армії, — сказав Стоун. — Але це було дуже давно. І харчували нас, наскільки я пам'ятаю, вкрай погано. Просто жахливо.

— Пробачте, будь ласка, я вийду на хвилинку, — сказала Саллі, встаючи з-за столу. Офіціант тим часом приніс тістечка.

— Ви добре знаєте смаки вашої дружини, Томе? Ви можете вибрати для неї тістечка? Втім, ні, так буде не чесно. Хай вона сама вибирає. Принесіть нам, будь ласка, тістечка ще раз, коли повернеться наша дама.

Запала мовчанка. Уолтер Стоун повернув свій стілець боком до столу й застиг, тримаючи в руках чашечку з кавою. По хвилині він підвів очі, зустрівся поглядом з Томом і, ніби повертаючись до перерваної розмови, неохоче сказав:

— Мені здається, що в тривалому рейсі їжа стає страшенно одноманітною.

— Ваша правда. Спочатку кінчаються фрукти й овочі, потім яйця і м'ясо. Після цього всіх садять на боби й консерви... — Том замовк, бачачи, що Стоун не слухає його. Старший офіціант, той, що посадив їх за стіл, підійшов до них. Мабуть, приніс рахунок. Та за хвилину Том помітив, що вони обидва дивляться на нього, офіціант і Стоун.

— Молода дама, сер, просила сказати вам, щоб ви на хвилинку спустились у вестибюль, — звернувся до нього офіціант.

— Мене?

— Так, сер.

— В чому річ?

Офіціант мовчки низав плечима, і Том перевів погляд з нього на Уолтера Стоуна, який сидів, напівзаплющивши очі. В руках він тримав чашку. Том устав з-за столу й квапливо пішов через зал ресторану.

Саллі стояла в кутку вестибюля біля телефонної kabіни. Том підійшов до неї, і вона,

схопивши його за руку, прошепотіла на вухо:

— Це адвокат профспілки.

— Який адвокат? Про що ти говориш?

— Я розказувала тобі про рішення суду, Томе.

— Про яке рішення? Що з тобою, Саллі?

— Ти все знаєш, Томе! Пам'ятаєш, нам про це розповів преподобний Бізлі. — Нігіті її вп'ялися йому в зап'ястя. — Я не можу повернутися до столу, за яким сидить він. Не можу! Ще подумують, що я зрадниця.

— Не мели дурниць! — Том подивився на неї і, побачивши змінений вираз її обличчя, замовк. Відтак узяв обидві її долоні. — Послухай, Саллі. Ми вже майже кінчили нашу розмову. Ніхто тебе тут не побачить. Заспокойся. Вернімось назад, швидше поїдемо додому.

— Ні, — сказала Саллі. — Я туди не піду.

— Заради бога, Саллі, він пропонує мені позику, щоб я міг навчатися, про це ми говорили з ним до того, як ти прийшла. Ти розумієш, що це означає? Він прийме мене до своєї фірми, якщо я здобуду освіту. Він мені це сказав...

— Ох, Томе!

— Ми не можемо піти зараз геть. Ти що, збожеволіла?

— Скажи йому, що я себе погано почуваю, — прошепотіла вона. — Або придумай щось інше. Я поїду додому сама, якщо ти хочеш...

«Ну і їдь», — мало не вихопилось у Тома, але він не знав, чи добре буде сказати Стоуніві, що його дружина захворіла й поїхала додому. Схопивши Саллі за руку, Том потяг її назад до ресторану.

— Я не піду, Томе, — пручалася вона.

Йому захотілось притиснути її до стіни й бити кулаками доти, поки вона не попросить пощади.

— Гаразд, — сказав Том нарешті. — Гаразд, я скажу йому.

«Але я не забуду тобі цього, — подумав він, — довго не забуду».

Уолтер Стоун підвівся з-за столу і рушив йому назустріч.

— Саллі, мабуть, захворіла, містер Стоун. Певно, щось із шлунком. Краще я відвезу її додому.

Стоун узяв Тома за руку.

— Мене це дуже засмутило. Зараз я візьму вам таксі.

— Ні, ні, не треба.

Проте Стоун уже рушив до дверей. Коли Том і Саллі вийшли надвір, Стоун уже зупиняв машину. Таксі під'їхало під самісінькі двері, Стоун нахилився до шофера й щось сказав йому. Відтак випростався і відчинив дверця.

— На добраніч, місіс О'Ріген, — мовив він. — Сподіваюсь, завтра вам покращає.

Саллі нічого не відповіла йому, і Том опустив очі.

— Ви мені подзвоните до свого від'їзду? — спитав Стоун.

— Я думаю, що поїду не раніше, як за два-три дні...

— В суботу й неділю мене тут не буде, — сказав Стоун. — Але ви можете подзвонити мені в понеділок, якщо будете ще в місті.

— Звичайно. Обов'язково подзвоню, містер Стоун. Вельми вдячний вам за все.

Том сів у таксі. Коли машина рушила, він згадав, що треба сказати водієві, куди їхати.

— Нам до залізничного мосту.

— Містер заплатив мені за те, щоб я одвіз вас у селище Сан-Мартін, — кинув через плече водій.

— Але нам не треба туди, — заперечила Саллі. — Він помилився. Нам треба до залізничного мосту.

Том побачив, що водій дивиться на них у дзеркало, і знизав плечима.

— Як хочеш, — сказав він.

В автобусі вони сиділи поряд і мовчали до самого Сан-Мартіна. Піднімаючись на гору сходами, Том швидко пішов попереду і залишив Саллі саму — хоче, хай іде слідом за ним, а не хоче, то не треба. З грюкотом відчинив двері й зупинився на кухні, чекаючи її. Проте Саллі пройшла кухню, навіть не подивившись у його бік. Він неохоче сів, запалив сигарету і, глянувши на будильник над плитою, вирішив, що почекає ще п'ятнадцять хвилин. Та не минуло й п'яти хвилин, як він, гучно тупаючи ногами, пішов до спальні. Саллі сиділа на ліжку, так і не роздягшись.

— Більшої дурниці ти не могла зробити? — крикнув він. Саллі навіть голови не підвела.

— Яке для когось має значення, обідали ми з ним чи ні? Хіба їм це зашкодить? Та відповідай же ти нарешті!

Саллі мовчала.

— Ти образила людину, яка хоче нам допомогти. Тобі байдуже, вчитимусь я на юриста після війни чи ні. Для тебе має значення лиш одне — що подумують про це кольорові!

— Не розмовляй зі мною так, Томе.

— Я розмовлятиму з тобою так, як мені хочеться.

Саллі підвелася з ліжка й стояла, дивлячись не на нього, а в темне вікно. Раптом вона рвучко обернулася і вцепилася за Тома руками.

— Невже ти цього не розумієш, Томе? Цим людям кажуть, що вони не гідні жити

на світі. А це все одно, що вбивати їх! — вигукнула вона.

— Ну, Стоун на таке не здатний, Саллі. Очевидно, він просто був змушений вести ту справу. Адже він адвокат профспілки.

— Не треба було йому за неї братись! Він же дуже багатий, правда? Нам непотрібна його благодійність, Томе. Ти обійдешся без його допомоги і сам вивчишся на юриста...

— Мені здається, ти не зовсім уявляєш собі, як це важко. Шість років. А в нас, можливо, буде дитина. Для якого біса мені всім цим морочити собі голову, як ти думаєш?

Саллі посадила його поруч себе.

— Ми все можемо зробити самі, Томе. Треба тільки захотіти, і все буде гаразд. Я працюватиму, до нас приїде моя мати й допоможе нам.

— Авжеж, твоя мати! Тоді нас буде четверо, і всім треба щось їсти, — відповів Том і подумав, що йому не слід було сидіти, бо тепер вона повела на нього наступ, а він захищається, ніби в чомусь перед нею завинив. Тут Саллі розбалакалася, а там, у ресторані, мовчала. Їй начхати на те, що він хоче стати адвокатом!

— Треба було схопити тебе за волосся і потягти назад до ресторану! — крикнув він.

Саллі надовго замовкла, сплівши пальці рук на колінах.

— Іноді мені здається, ніби я зовсім тебе не знаю, Томе, — озвалася вона нарешті. — Чому ти встряв у бійку того вечора?

— Ради бога замовкни! — вигукнув він.

Том зробив це для того, аби не дати розвалити черепа її приятелеві, тому клятому сучому синові, хай йому чорт.

— Тобі байдуже до того, що сталося, Томе. Інакше ти не був би такий спокійний. Я знаю, чому мій батько робить те чи інше! — вигукнула вона. — Може, він божевільний, може, він б'ється головою об стіну, як ти кажеш. Але я розумію його. А ти, Томе? Я тебе зовсім не розумію. Іноді я боюся тебе, бо починаю думати, що все це ти робиш для того, аби люди хвалили, який ти хороший.

Том неквапливо витягнув сигарети, запропонував Саллі, закупив сам і з задоволенням відзначив, що рука в нього не тремтіла, коли він витирав сірника. Який би лютий він не був, руки в нього ніколи не тремтіли. «Тобі доведеться відступати, сестричко, і то далеко», — подумав він, затягнувся сигаретою і, випустивши дим, сказав:

— Навіщо нам гризти одне одного, Саллі? Я не хочу сваритися з тобою.

— Я теж не хочу.

— Тоді облишмо цю розмову. Давай усе забудемо. Подзвони завтра цьому чолові-

кові в контору, скажи, що тобі дуже жаль, що ти захворіла, і таке інше...

— Кому подзвонити?

— Стоунові, кому ж іще?

— Я ні за що йому не дзвонитиму, Томе.

Том зрадив у душі, почувши це, полегшено зітхнув — тепер йому є за що до неї присікатись.

— Ти мусиш подзвонити йому або ми з тобою попрощаємось.

Вийнявши із стінної шафи рюкзак, Том почав складати в нього свої речі. Відпустивши його все одно закінчується днів за два—три. Саллі впаде йому до ніг ще до того, як він дійде до дверей. Том зав'язав мішок, закинув його за плече, глянув на Саллі і вийшов у коридор. Саллі лежала на ліжку, уткнувшись обличчям у подушку. В кухні Том надів бушлат і шапку. Трохи зачекав, сподіваючись, що Саллі покличе його. Але вона не покликала. Зачинивши за собою двері, він пішов униз, до автобусної зупинки. Все одно в пікапі не вистачить бензину, щоб доїхати до порту.

26

З ресторану Уолтер Стоун, усміхаючись у думці, пішов додому. Він намагався догодити О'Рігенам, приголомшити їх своїми великосвітськими манерами. «Буду радий, якщо зможу подати вам руку допомоги». Або: «Хіба це було б справедливо позбавити вас чарочки перед обідом, місіс О'Ріген?», «Чи не замовити нам французькі тістечка?». Він грав перед ними роль. Але водночас залишався самим собою. «Ти граєш роль усе своє життя, — сказав він собі в думці. — Щоб бути самим собою — треба грати роль». А сьогодні він грав лише частину ролі, тому й від недавньої розмови лишився присмак фальшу. Він хотів постати перед О'Рігеном в образі чарівної й задоволеної собою людини, доброзичливого ділка, який усе розуміє й успішно веде свої справи.

Чому сьогодні йому так хотілося прийняти О'Рігена у себе в конторі? Чому він так запобігав перед ним? Чому він зайшов у своїх думках так далеко, що вирішив згодом узяти цього Тома до себе в фірму, байдуже, чи погодяться на це Центрі й Грінвуд? Чи не відчув він у Томі О'Рігені дух бунтарства, якого бракувало його рідному синові? Якби він передав йому дещо із своїх знань, уподобань та вміння орієнтуватися, то цей Том О'Ріген став би на десять голів вище від маккеїв, гарнетів та річардсів. А дівчина! Лишається тільки пожалкувати, що вона не народилася на двадцять років раніше. Проте Стоун припускав, що якби зустрів свого часу таку дівчину, то, ма-

буть, пройшов би повз неї і не помітив її. Так само, якби Том О'Ріген був його сином, він теж не знайшов би для нього часу. Ти грав роль. І тобою керувало не лише бажання бути великодушним, але й пожити їхнім життям.

Думки Стоуна зробили коло їй повернулися туди, звідки почалися. Вона таки зловила його на гачок, чорти б її вхопили! «Ви відомий профспілковий адвокат, містере Стоун. Здається, я десь чула це ім'я». Він згадав, що йому майже вдалося переконати себе, ніби все, що сталося тоді в суді, було звичайнісінькою справою, формальним ходом і контрходом адвокатів, тимчасом як суд приймав остаточне рішення. Згодом, оскільки він усе ще не міг примиритися з роллю, яку тоді відіграв, Стоун намагався переважити її іншими своїми заслугами — справою Антона Новака і взагалі всіма своїми захистами. Кредит і дебет, як у бухгалтерському звіті. «Людський розум нагадує устрицю, — подумав Стоун. — Піщинку, що попала між стулок, вона оточує відповідною масою, аби піщинка не муляла. Так утворюється перлина. Як тільки вона розломлюється, гострі краї піщинки знову починають її непокоїти». Він здригнувся. Невже те, що він зробив годі під тиском Гарнета й життєвих обставин, таке ганебне, таке жахливе, що Том і Саллі вирішили за краще встати й піти, ніж сидіти з ним за одним столом?

А може, це випадковий збіг обставин? Може, Саллі справді захворіла? Вигляд у неї був нездоровий, коли вона сіла в таксі. Може, вона забагато випила коктейлю? Чи переїла? Чому ж тоді не відповіла йому? Надто погано себе почувала, щоб говорити? Чи їй було ніяково, і вона не могла дивитись на нього? Стоун вагався, не знаючи, яке обрати з цих двох пояснень. Думки його без кінця змінювали одна одну, постійно варіюючись. Нарешті він засміявся — тільки так можна було реагувати на подібну подію! Яка різниця, чого саме вони пішли з ресторану? Хіба це може якось змінити те, що він зробив, або пояснити причини, які його до цього спонукали? Якщо причини виправдують дії, то вся проблема відпадає і що йому до того, що думають про нього Саллі, Том О'Ріген і всі інші? О, нарешті, знайдено безпомилкову формулу. «Ніколи не зраджуй себе самого, і все йтиме своїм звичаєм, як ніч іде за днем...»

Стоун увійшов до своєї квартири, запалив світло. Знайома порожня, охайна кімната, меблі злегка припалі пилом. Що робити? Лягати спати ще надто рано. Може, почитати? Йому захотілось побути на самоті. Або опинитися поруч старого Джона. Не для того, щоб поговорити з ним, а просто

послухати його або мовчки посидіти. Він намагався пригадати, що записано у нього в календарі на завтра. Другу половину дня він залишив вільною, бо завтра п'ятниця і він хоче встигнути на літак до Сігнел-Спрінгса. Справу, яку мали слухати вранці, відкладено. Портфель набитий паперами, більшість з яких він може взяти з собою. А що, коли суд штату ухвалить завтра обмежувальну постанову? Ні, це може статися тільки наступного тижня. Навіть якщо постанову й буде прийнято, призначити слухання справи раніш, як на вівторок чи середу, не вдається. Він уже так давно не їздив куди-небудь за місто машиною. Йому закортіло поїхати в гори цієї весняної ночі. Завтра він все одно повинен побачитись із своєю дружиною, незалежно від того, поїде він сьогодні вночі машиною чи полетить завтра вдень літаком. Хоч Стоун не відчував ніякого бажання бачити її, він не відчував такої якоїсь особливої відрази до неї, і це здивувало його. Сівши за письмовий стіл, він висунув шухляду, де зберігав талони на бензин. На поїздку вистачить, але в наступному місяці буде сутужно. Та він щось придумає. Позичить у Грінвуда.

Стоун узяв спальний мішок та рюкзак і, спустившись униз, сів в автомобіль.

Десь опівночі він випив кави в Медовій Долині, потім поїхав далі, проминув перевал і нарешті зупинився на ніч на пустельному східному схилі хребта. Дув поривчастий вітер, а Стоун лежав на спині, закривши руки за голову; гори, нічне небо трохи заспокоїли його. Вони нагадали йому, яка маленька людина, які дрібні людські сподівання. А може, надія і здатність вірити робить життя привабливим, вартим затрачених зусиль? Звідси всього кілька миль до того місця, подумав Стоун, де родина з Іллінойсу покинула свій фургон й усе, що в ньому. Мати з дитиною сіла на стомленого вола і, підганяючи його, поїхала в напрямку засніжених вершин, що бовваніли на обрії. Ця картина глибоко зворушила його, як і тоді, коли він вперше уявив її собі. Ті люди вірили в надію! А що вони знайшли за горами? Промтоварну крамничку на головній вулиці міста в Медовій Долині. Це було все, про що розповіли записи, але залізне обіддя від коліс їхнього фургона й досі лежить на схилі гори, хоч після їхньої смерті минуло вже сто років.

Уолтер Стоун розмовляв з дружиною про ті самі речі, що й у попередні рази, коли він приїздив провести уїкенд на ранчо. Вони полежали біля басейну на сонці, поплавали, пообідали; пізніше пограли в карти й трохи випили. В неділю приїжджав старий

Джон на своєму грузовичку — Уолтер позичив йому в хазяїна повний бак бензину. Разом з двома парами тих, що відпочивали на ранчо, вони влаштували пікнік біля гарячих джерел. Поки старий Джон парив свої артритні коліна в не дуже гарячому озерці, вони зварили круто яйця. Джон не вмовкав ані на хвилину і сміявся схожим на квоктання сміхом; його розповіді змінювали одна одну, заселяючи зелену тишу під деревами дивовижними людьми з його власних спогадів. Індіанці, старателі, хранителі музеїв зі Сходу, туристи, скотарі, гравці — слухачі бачили їх усіх, мов живих. Джон масирував свої вузлуваті ноги й доїдав останні бутерброди.

Надвечір вони виїхали з каньйону, проминули глиняні горби, рівнину і опинились на шосе. Біля воріт ранчо старий Джон зупинив грузовика і, коли всі позлазили, помахав їм на прощання.

— Як артрит? — гукнув Стоун.

— Чудово. Завтра вранці від нього й сліду не залишиться. Дякую за бензин, Уолтере.

Грузовик поїхав у напрямі міста, і Сільвія, дивлячись йому вслід, сказала:

— Джон — найкращий з усіх старих, кого я знаю. Його ніщо не пригнічує.

Отже, вона це теж помітила.

— Так, — погодився Стоун.

Якусь мить вони стояли, дивлячись одне на одне, потім Сільвія здригнулась і пішла до воріт.

Вона вирішила повернутися з ним до міста. Спакувавшись, Стоун оплатив рахунок. Коли він спустився до машини, Сільвія вже розігрівала мотор.

— Я поведу перша, добре? — запропонувала вона. — А коли мені схочеться спати, за кермо сядеш ти. — Стоун завагався, і вона додала:

— Я не п'яна, Уолтере.

Так, Сільвія не п'яна, за цілий день вони випили хіба трішечки вина під час пікніка. Стоун раптом відчув, що страшенно стомився, і сів поряд з нею.

Виїхавши в долину, вони проминули місто й піднялись на перші схили гір, які на вечірньому тлі неба здавались пурпурово-блакитними. Цікаво, яка розмова відбулася між Томом О'Рігеном і його молодією дружиною? Чи ухвалить суд штату ще одну постанову проти робітників верфі? Чи повернувся вже Чентрі з Лос-Анжелоса? І чи акціонери й далі звільнюють робітників, після того як вони з Чентрі, принаймні тимчасово, усунули всі юридичні перешкоди?

Коли вони проминули перевал, землю огорнули вже сутінки.

— Я доведу машину до Медової Долини, — сказала Сільвія. Там вони майже зав-

жди зупинялись випити кави. — Потім за кермо сядеш ти.

— Гаразд, — погодився Стоун.

Шосе бігло назустріч світлу фар. Заплющивши очі, Стоун відкинувся на спинку сидіння і задрімав, заколисаний похитуванням машини.

Раптом він почув, як Сільвія різко скрикнула, і в ту ж мить прокинувся. Перше, що він узяв у темному світлі лампочки на дощі приборів, було скривлене від жаху обличчя, широко розплющені очі, розтулені губи. Потім просто перед машиною він побачив залізничний шлагбаум і схопився за кермо. Почувся скрегіт і брязкіт металу, автомобіль кинуло вбік, потім уперед. Стоун ще встиг побачити, як з мотора злетів капот. На мить промені фар вперлися в густу темряву. Потім машина об щось ударилась, крутнувшись на місці, Стоуна і Сільвію кудись кинуло, і все навколо огорнуло пільма.

27

Час для Джойс перестав існувати: день змінювала ніч, вона лягала спати, прокидалася, їла, машинально повторювала одні й ті ж самі рухи. Лунав гудок, жінки поспішали на свої робочі місця, приходив майстер і давав роботу. Підсобник підкочував тачку із листами сталі. Потім їм привозили вентиляторні ковпаки і кронштейни для труб. Поклавши на верстат квадратний лист сталі, Джойс прикладала трикутник, проводила електродом, перевертала сталь і знову проводила електродом. Джойс підраховувала, що на один кронштейн у неї йшло три хвилини. Вона працювала, мов придаток машини, мов держак й важелі, що підносили електричну дугу до сталі, рухали її вперед і відводили назад. Покласти лист сталі, закріпити його, провести електродом, перевернути, ще раз провести електродом. Раніше вона будувала кораблі, що мали пливти через океан, несучи з собою людей і часточку її самої. А тепер вона просто виготовляла кронштейни, які купують лежали праворуч від неї. По них приїжджав підсобник із тачкою і забирав їх. Раніше, згадувала Джойс, вона намагалась снувати якісь думки, а тепер їй зовсім не хотілося думати.

Пізно вночі, коли вона поверталась додому, Дженет і дівчатка уже спали. Преподобного Бізлі не було. Будинок заповнювала тиша, Джойс лежала й дивилась у темряву. Якби вона не зустріла Чарлі, то не терпіла б тепер отакі муки. Його смерть не завдала б їй болю. А чи краще було б Джойс, якби вона не зустріла його? Ні, ті тижні, які вони провели разом, варті всіх тих мук, що прийшли потім. Її коханий на-

завжди залишиться з нею. Того, що було між ними, ніщо не витравить з її пам'яті. Але воно вже минуло. Так, так, минуло! Жаль, що вона не одружилася з ним, як він того бажав, жаль, що вона не носить у собі його дитини! Біль гіркої втрати краєв їй серце.

Джойс раз по раз просиналася і поверталася думкою в ті місця, де бувала колись давно. Підіймалась глибоким яром за будинком, доходила аж до давніх копалень, де можна було знайти зелені камінці, що називались хризолітом; там одного разу вона бачила тарантула. О, як давно це було! Часточка її душі залишилась там. Джойс бачила маленьку дівчинку, яка бігла вистрибом, перескакувала через кам'яні брили й дивилася на неї, дивилася мовчки і так зосереджено, немовби хотіла сказати: «Ти повернулася нарешті, Джойс, повернулася самотня, така, як пішла звідси». О, маленька Джойс знову була з нею, спокійна й холодна, і здалеку дивилася на неї.

День був тінню між світанком і темрявою. Спалахували зварювальні електроди, і на тлі нічного неба рухались величезні крапи. У темряві навколо Джойс танцювали тіні. Повз неї проходив Сержант, проходили й щезали якісь чоловіки та жінки в касках. Джойс чула, як жінки лічать дні, а чоловіки, лаються, сповнені якихось поганих передчуттів. Одного разу з картками обліку приходу на роботу прийшло повідомлення, в якому говорилося: «На виконання вказівки Головного правління нашої профспілки повідомляємо Вас, що згідно з угодою, укладеною з Асоціацією суднобудівних компаній Західного узбережжя, ви повинні вступити до профспілки і заплатити внески в допоміжному відділенні, до якого належите. Інакше...»

— Інакше вас буде звільнено з роботи! — крикнув Сержант за дверима складального цеху. — Можете платити, якщо хочете! Здирство! — не вгавав він. — Цей Гарнет міг би з таким же успіхом приставити пістолет до грудей і наказати: «Ану, хлопці, виймайте ваші грошики». Я нізащо не платитиму в допоміжне відділення профспілки!

Разом з Дженет Джойс їздила до Сан-Франциско в Лігу Боротьби за покращення становища негрів, де вони наклеювали марки, надписували конверти й оберемками носили їх на пошту. Біля входу на верф хтось роздавав листівки. І коли настав день перших зборів допоміжного відділення, на них ніхто не з'явився. Джойс чула, що ніхто не прийшов ні із складального цеху, ні з верфі; в будинку профспілки теж було порожньо. Наступного дня під час обідньої перерви всі сміялися, навіть білі монтажники й білі зварювальники не втрималися від

реготу, коли почули, як на збори допоміжного відділення профспілки з'явилось лише двоє кольорових, та й то прибиральники, які працювали в будинку профспілки. «Ви, мабуть, доручили цю справу Сержантові. А він уміє організовувати своїх людей».

Джойс бачила, що преподобного Бізлі це дуже розвеселило, а Сержант навіть не приховував своєї радості. Та час, як і до цього, лишався для неї простою зміною дня і ночі, вона щось говорила, але до всього їй було байдуже.

Єдине, що в неї тепер залишилось, це музика. Це був своєрідний місток, що з'єднував її з життям, і єдиний порятунок для неї.

— Мені дуже подобається, як ти виконуєш контрданси, — сказала їй якась учителька музики. — Я хочу, щоб ти вибрала три танці й зіграла їх на ювілейному концерті.

Чи зможе вона грати, чи знову її здолає страх? Проте Джойс тут же подумала, що Чарлі дуже зрадив би, якби почув про це: музика для неї була місточком до нього і взагалі всім, що в неї залишилось. Тому вона не наважилася відмовитись.

— Гаразд, я спробую, — відповіла Джойс і відчула, що вчительку здивувала її байдужість.

Кілька днів підряд, щоб мати змогу з ранку до вечора займатись музикою, вона дзвонила на верф, казала, що захворіла і їй треба побути вдома. В публічній бібліотеці Джойс познайомилася з походженням контрдансів, проглянула фотографії багатьох німецьких міст, Дунаю, Відня, його околиць, вивчила біографію Бетховена, сподіваючись, що книжки допоможуть їй забути про своє горе. Танці були для неї своєрідною призмою, крізь яку вона намагалася побачити контури великих залів, заперлу на мить постать диригента, почути безперервну музику. Часто на думку їй спадав рядок з листа, який вона знайшла в біографії одного з композиторів: «Ми, смертні безсмертного духу, народжені в горі і в радості». Її Чарлі поховано в піщаних дюнах на якомусь далекому острові. Він теж зустрів смерть із піснею.

На прохідній Джойс дали картку обліку приходу на роботу, і вона побачила, що до картки приколотий аркушик рожевого паперу. «Вас попереджали про те, щоб ви вчасно сплатили внески у профспілку суднобудівників та зварювальників, — прочитала Джойс на ходу, рухаючись у натовпі людей, що повільно йшли до складального цеху з такими самими папірцями в руках. — Наш обов'язок повідомити вас, що, згідно з умовами нашої угоди із профспілкою, компанія змушена буде звільнити вас із роботи через два дні після одержання цього пові-

домлення, якщо ви не вступите до профспілки...»

Повідомлення підписав начальник відділу кадрів Сан-Мартінської суднобудівної корпорації. Проходячи повз фонтанчик питної води біля дверей складального цеху, Джойс почула, як один із робітників спитав товариша:

— Чого попереджають мене, а не тебе?

— Мабуть, надписали папірці, кинули їх у капелюх і тягли звідти навмання.

— Нас просто залякують, — сказав перший робітник. — Хочуть подивитись, як ми це сприймемо.

Джойс підійшла до жінок-зварювальниць, що скупчились біля верстатів для обробітку дрібних деталей. Ті пошепки переповідали одна одній суперечливі чутки. Денна зміна вже одержала попередження про звільнення, казали одні; інші заперечували, що, мовляв, це неправда — денна зміна одержить попередження тільки завтра. Потім голосно заговорили, що компанія не наважиться викинути усіх людей на вулицю, що уряд однаково збирається закривати верфі, що денна зміна вже сплачує внески в допоміжне відділення і, можливо, це найкращий вихід.

Раптом жінки розсипались по своїх місцях, бо прийшов бригадир з підсобниками. Джойс почала працювати, але все ще думала про те, що тільки-но почула. Куди ж підуть люди, яких буде звільнено? На якусь іншу верф? А якщо таке ж саме і на інших верфях? Потім Джойс подумала, що робитиме вона, якщо звільнять і її. Де вона влаштується — офіціанткою чи кондуктором — і як це позначиться на її грі, на виступі в концерті, присвяченому Бетховену? Якщо вона працюватиме кондуктором, у неї не вистачить грошей на плату за уроки, з роботи вона повертатиметься надто стомлена, щоб займатись музикою або хоч мати для цього бажання. Чому робітники відмовляються платити щомісяця в спілку три долари? Якщо тобі приставлять до грудей пістолет, як сказав Сержант, то ти відразу ж вивернеш кишеню, щоб тебе не вбили.

Розтоплений дугою метал стікав у щілину, яку прорізало полум'я. Лівою рукою Джойс брала заготовки, праворуч від неї росла купа готових кронштейнів.

Під час обідньої перерви до цеху прийшов Сержант. Джойс ще здаля побачила, як він переходить від однієї групи до іншої, зупиняючись біля кожної на кілька хвилин.

— Сержант робить обхід, — сказав хтось.

— Старі Сержантові контактні спіралі, мабуть, аж підстрибують від бажання покуштувати сьогодні поліцейського кийка! — почулося у відповідь.

Жінки захихикали, чоловіки пирскали зо

сміху і передавали цей жарт далі. Коли до них наближався Сержант, вони ставали серйозні й уважно працювали.

— Тобі вручили рожевий папірець, Сержанте?

Він похитав головою:

— Мабуть, мене пропустили.

Запала довга пауза. Потім один з робітників спитав:

— Більшість із нас такі папірці вже одержала, Сержанте. Що, на твою думку, ми повинні робити?

— Не знаю. Не знаю, що вам на це сказати. Я погано себе почуваю і не знаю, чи витримаю до кінця зміни, — відповів він.

Джойс окинула поглядом його обличчя: Сержант виглядав непогано. На голові в нього все ще був наліплений пластир, але очі й вилиці мали цілком нормальний вигляд. Певно, в нього болять спина, подумала Джойс, бо він надто рано встав сьогодні.

Обвівши поглядом обличчя, на яких застиг запитальний вираз, Сержант кинув:

— А ви як себе почуваєте?

— Здається, я теж нездужаю, — відказав чоловік, що перший звернувся до Сержанта із запитанням.

Джойс побачила, що інші теж зазирають один одному у вічі, наче не знають, що їм робити, і знову дивляться на Сержанта.

Раптом Сержант обернувся до Джойс, ніби збирався сказати їй щось таке, що стосувалося тільки їх двох.

— Дякую за гостинці, які ви передали мені преподобним.

— О, нема за що.

— Дякую вам і місіс Бізлі. Було дуже смачно.

— Нема за що, — повторила Джойс і опустила очі, думаючи, що всі дивляться на неї. Коли вона знову підвела голову, Сержант уже пішов, і вона зраділа, почувши гудок, що сповіщав про кінець перерви.

Після перерви Джойс знов побачила Сержанта. Вона на мить зупинилась, підняла щиток, щоб витерти з обличчя піт, і в світлі прожектора ясно побачила в протилежному кінці цеху, як він швидко увійшов у тінь. Уже почалося? Чому він повернувся з доку? Невже його вигнали? Раптом вона побачила, що негри зібралися біля одного з верстатів. До них підбіг бригадир і почав кричати. Вони відповіли йому теж криком, хоч гуркіт машин заглушав їхні голоси. Потім кілька негрів вийшли у ті ж самі двері, за якими щез Сержант, а за ними подалися й інші. Бригадир рушив проходом поміж верстатами, і Джойс, швидко опустивши щиток, взялася до роботи. Та як тільки бригадир пройшов, до неї підбігла кольорова жінка, що працювала за сусіднім верстатом.

— Підручний сказав мені, що чоловіки

вирішили раніше закінчити роботу, — мовила вона. — А ми що робитимемо, Джойс?

— А що ми повинні робити?

Хіба не досить того, закричав у ній якийсь голос, що вона втратила Чарлі? Невже цього ще не досить? Навіщо в неї хочуть відібрати єдине, що ще лишилось — музику, концерт? Їй хотілося знов спокійно зварювати сталеві деталі. Хотілося, щоб за цю ніч нічого не змінилося. Та це було неможливо; що б ти не робив, життя на місці стояти не може. Озирнувшись довкола, Джойс раптом помітила, що цех майже спорожнів. Негрів залишилось менше як десять чоловік. Що б зробив на її місці Чарлі? Що зробили б Дженет, преподобний Бізлі, містер Гендерсон? Що зробив би її батько?

— Нам краще теж піти, — сказала Джойс. Жінка кивнула головою. Вони заховали інструменти і, вийшовши в освітлену літареями темряву, попрямували до прохідної. І тут вони побачили довгу чергу, що рухалась повз віконце охоронника, який відмічав номери жетонів. Підійшовши ближче до віконця, Джойс почула, як один із тих, що були попереду, сказав:

— Я себе погано сьогодні почуваю. Мабуть, буде краще, якщо я піду додому, містер.

— В мене щось паморочиться в голові. Мало не впав з риштувань. Запишіть, будь ласка, що я пішов раніше.

Підійшовши до вікна, Джойс побачила, що охоронник має досить спантеличений вигляд.

Раптом Джойс помітила, що з машини, яка зупинилась на узбіччі шосе, виходить преподобний Бізлі, і побігла йому назустріч. Натовп порідшав, але між шосе та огорожею все ще було багато людей. Наближався час перезміни, і один за одним до зупинки під'їжджали автобуси з робітниками.

— Де Брукс? — гукнув їй Бізлі.

З ним було ще троє кольорових, усі в сюртуках та галстуках. Джойс згадала, що одного з них вона бачила в конторі Ліги Боротьби.

— Що сталося, Джойс? Ми чули, що наші люди кинули роботу.

Вона показала їм повідомлення на рожевому папірці і розповіла, що кольорові робітники припинили роботу до закінчення зміни. Преподобний відрекомендував Джойс своїм супутникам, але вона тут же забула їхні прізвища й запам'ятала тільки, що той, кого вона вже бачила раніше, був головою відділення Ліги Боротьби за покращення становища негрів у Сан-Франціско. Він весь час хитав головою і якимось штучно посміхався.

— О боже, ну й вскочили ж ми в халепу, — мовив він. — Де Сержант?

— Де нам знайти містера Брукса, Джойс?

— Я бачила його кілька хвилин тому біля огорожі.

Преподобний злегка стиснув їй лікоть.

— Зачекай на нас тут. Нам треба швиденько знайти Сержанта. — І пішов. Його супутники подалися слідом за ним.

Джойс трохи постояла, потім нерішуче рушила в тому ж напрямку. Бізлі йшов уздовж огорожі до прохідної і нарешті побачив Сержанта.

— Містер Брукс! — гукнув він. — Ми можемо з вами поговорити, містер Брукс?

Джойс бачила, як Бізлі відвів Сержанта вбік, про щось тихо розмовляючи з ним; потім їх заступили люди, і вона почула, як Сержант підвищив голос:

— Клянусь, що я нічого не розумію, Бізлі!

— Страйк треба припинити, Брукс! Ви що, збожеволіли? Ви піднімете проти нас усю країну! Зараз війна, містер Брукс! Якщо наші люди покинуть роботу...

— А що вони робитимуть на цій верфі без нас? Скажіть, будь ласка?

До Джойс долинули гнівні голоси робітників, які проштовхувалися вперед, допомагаючи собі ліктями. На мить вона побачила голову місцевого відділення Ліги, який поклав руку на плече Сержантові.

— У нас же є законні засоби боротьби, містер Брукс. Запевняю вас, ми знали, що програємо в федеральному суді. Найбільше шансів ми маємо в суді штату, де зараз розглядається наша справа. Ви розумієте, що про касацію не може бути й мови, якщо наші люди навмисне кинуть роботу?

— Під три чорти, без нас кораблів не збудують! — вигукнув раптом хтось.

— Нехай хто-небудь із цих товстозадих профспілкових уповноважених прийде сюди й спробує зварити подвійне днище!

Та всі ці голоси заглушив бас Сержанта:

— Що ви морочите мені голову війною? Ми організуємо свою профспілку і тоді поговоримо з цими пихатими...

— Але ми не маємо права вирішувати таку справу, не порадившись із нашими людьми на інших верфях.

— У мене аж рука свербить заїхати тобі в пику! — проревів чийсь голос. — Ти що, працюєш на Гарнета?

— Заїдь! Чого боїшся? — гукнув хтось із натовпу.

Джойс підвелася навшпиньки і побачила, що голова відділення Ліги відлетів убік, а преподобний Бізлі затулив обличчя руками, бо здоровенний широкогрудий чоловік, котрого вона іноді бачила в цеху, знову замахнувся. Джойс пронизливо закричала.

Раніше вона нізащо не повірила б, що в неї може бути такий верескливий голос.

Джойс штовхалась і дряпалась, продаючись до Бізлі.

— Не чіпай його! — скрикнула вона і стала перед широкогрудим. Він відсторонив її, та Джойс схопила його за сорочку й повисла в нього на ший. Сержант і ще кілька чоловік тієї ж миті стали між широкогрудим і Бізлі.

— Годі, дівчино, пусти мене, — благально мовив широкогрудий. — Ми більше не битимемось. Ти мене пустиш, чи ні, хай тобі чорт?

Але Джойс не пускала його, аж поки їй не розчепили пальців. На мить вона побачила усміхнене, спітніле й спантеличене обличчя свого ворога.

— Чого це ти так знавісніла, сестричко? — спитав він.

Хтось узяв її за руку і вивів з натовпу. Вона йшла, спотикаючись на нерівному майданчику автомобільної стоянки. Її вів Сержант, потім вони разом сіли на крило автомобіля. Сержант важко дихав, і Джойс по-

бачила, що він весь тремтить, наче страшенно замерз.

За автобусною зупинкою під ліхтарем скупився натовп — видно було плечі, голови, роби, шарфи, металеві каски, блакитні комбінезони. Хтось виліз на лаву і виголошував промову.

— Ви туди не підете? — спитав Сержант.

— Я добре чую і звідси.

Вона впізнала голос того, що виступав. Це був преподобний. Він говорив своїм м'яким, заспокійливим проповідницьким голосом:

— ...це була солідна демонстрація, браття й сестри, можете мені повірити. Єдиний спосіб звернути увагу громадськості на цю ганебну ситуацію. Але ми не можемо дозволити, щоб його витлумачили неправильно. В години національного лиха, друзі, як ганебно б із нами не поводитися, наша свідомість не може дозволити нам навіть подумати про страйк чи припинення роботи...

Голос Бізлі на мить заглушило вищання гальм автобуса, що під'їхав до зупинки.

— ... і всі мої колеги, наші порадики, які

знають закони, кажуть, що законні методи боротьби виявляться безсилими, якщо чоловіки й жінки не працюватимуть на верфях. Повірте мені, браття і сестри, це найкращий вихід. Повертайтеся будувати кораблі, а ми тим часом шукатимемо законних засобів боротьби з несправедливістю... — В схвилюваному і переконливому голосі Бізлі зазвучали благальні нотки. Коли він замовк, пролунали бурхливі оплески, які свідчили про те, що більшість слухачів згодна з ним. Джойс полегшено зітхнула.

— Будемо сподіватись, що він каже правду, — мовив Сержант. — Будемо сподіватись.

Байдужий тон, яким було сказано ці слова, вразив Джойс. Чому він не з ними? Це ж його люди, він привів їх сюди з верфі.

— Чому ви не поговорите з ними? — пошепки спитала вона.

— Боюся, що зіпсую все преподобному, якщо піду туди, — відказав Сержант.

Джойс побачила, як скривилося його обличчя.

— Я думав, що у всьому як слід розібрався, а вони поклали мене на лопатки. Бізлі бреше, це без сумніву. А вони його слухають. Проте він має рацію щодо допоміжного відділення. А може, й ще в чомусь, не знаю... — Сержант мить помовчав, потім заговорив знову: — Я побачив ці рожеві папірці й дав хлопцям пораду на свій розсуд. Мені здавалось, що так буде правильно. Вони гадають, що я у всьому помиляюсь. Бізлі подобається чорний сюртук та галстук, які він носить. Він проти всього, що може хоч трохи не сподобатися тим білим священикам та адвокатам, з якими він водиться... — Сержант раптом обернувся до Джойс з таким виразом обличчя, ніби прохав у неї допомоги. — Можливо, такі думки з'явилися у мене тому, що я повернувся на верф страшенно розлютований. Мені аж битися захотілось. Інші про це навіть не думали, вони хочуть працювати, бо їм треба годувати свою родину. Але справжньому чоловікові, має він родину чи не має, все одно доведеться колись битися. Іноді за це треба надто дорого поплатитися. Я, приміром, відсидів за це півтора роки у в'язниці...

Джойс ніколи не чула, щоб Сержант говорив так багато, за винятком одного разу, коли всі в її цеху порвали свої членські квитки.

— Я завжди трохи скидався на самотнього вовка, міс Аллен. Я думав, що припинення не має надто великого значення, якщо людина після нього хоч трохи просунеться вперед. Потім мене поранили. Я вже гадав, що мені кінець. Інші теж так думали. На мене всі махнули рукою. Майже чотири місяці я пролежав у госпіталі і прийшов до

висновку, що людина все життя ходить вузькими стежками й на цьому світі вона — короткочасний гість. Мені здається, що надто великої різниці, помре вона сьогодні чи завтра, немає. І взяти з собою вона зможе тільки одну-однісіньку річ — свідомість того, що показала себе людиною, коли в неї була для цього нагода.

З верфі долинув різкий гудок.

— Тепер мені на все начхати. Як тільки мене виженуть, я поїду звідси геть. Коли сюди приїхали Бізлі та інші, я злякався. Тепер усі з ними згодні. Ну й нехай ковтають тепер вони образи.

— Я гадаю, що їм не доведеться цього робити, — відказала Джойс і злякалася, що Сержант розсердиться на неї. — Вони навряд чи поступляться.

— Ви в цьому впевнені? — В голосі Сержанта прозвучали нотки палкого бажання, щоб це було саме так. А також сумнів, але не гнів. — Може, ви маєте рацію. Та тепер, коли вони повертаються на верф, їм доведеться платити в допоміжне відділення. Я ніколи не платитиму туди внесків. Законні засоби, каже Бізлі. Та в ці сильця Гарнета не так легко спіймати. Нас усіх зберуть у допоміжному відділенні, зламають по одному і викинуть на смітник. Законні засоби — це...

Ті, що стояли попереду, почали розходитися.

Через прохідну на верф вервечкою тяглися робітники. «Куди вони йдуть? — подумала Джойс. — Куди вони всі йдуть?» Вона бачила вдалині вогні пересувних кранів і темні контури стапелів. Незабаром у темряві почали спалахувати й гаснути вогні електрозварки, немов палаючі зорі.

Джойс обернулася і глянула на Сержанта. Він теж дивився на людей, що йшли на верф. Usta його розтулилися, обличчя обм'якло, з очей текли сльози.

Джойс не витримала і крикнула:

— Не треба! Прошу вас, не треба!

Сержант не ворухнувся, здавалось, він навіть не почув її голосу.

— Не треба, — благально повторила вона і, схопивши його за плечі, притягнула до себе. Сержант обняв її і притулювся щокою до її шиї.

28

Восени 1944 року корабель «Ендрю Роджерс» прибув до Австралії з авіаційними бомбами. Заповнивши свої трюми австралійською пшеницею, він узяв на борт грейдери та бульдозери, які важко було назвати новими і які призначалися для американської армії в Північній Африці, і

рушив на захід через Індійський океан. Листопад застав його в Червоному морі. Корабель проминув Суец, його проконвоювали Середземним морем, і холодного зимового ранку, прийнявши на борт лоцмана на зовнішньому рейді порту Мейєнс, пройшов каналом у солоне озеро, що правило за внутрішню гавань, оточену кільцем сірих пагорбів. На схилах виднілися будиночки, а вздовж берега — руїни великих будівель. У цьому порту на корабель навантажили дорожні машини, а також перший після Австралії мішок з поштою. Серед півдужини листів від своїх батьків із Сан-Дієго Том знайшов також коротенького листа від Саллі. Саллі писала, що вона, здається, вагітна і досі не має від нього жодної звістки. Том поклав цього листа у кишеню своїх джинсів.

Вранці корабель вийшов каналом із гавані й кинув якор неподалік від зовнішнього рейду. Там уже стояло кілька торговельних суден, здебільшого британських та американських. З берега по капітана і помічника, які мали одержати інструкції на наступний рейс, прийшов катер. Уся команда, вишикувавшись на палубі, проводжала очима катер, що обходив інші кораблі, й намагалася відгадати, який наказ привезе капітан. Том розумів, що кожний після чотирьох місяців плавання мріє, щоб якнайшвидше позбутися вантажу й повернутись до Штатів. А для нього було байдуже, який їх чекає маршрут.

Том не знав, ні що написати Саллі, ні чи в нього взагалі є бажання писати їй. Попередній лист від неї наздогнав його в Австралії. В ньому Саллі, здавалось, тільки повторювала те, що казала йому того вечора, коли вони покинули Стоуна в ресторані і він на неї страшенно розгнівався. Тепер він уже не відчував до неї надто великої злості. Але Саллі, мабуть, помиляється, думаючи, що вона вагітна. А можливо, вона пише так лише для того, щоб знову спіймати його на гачок. Том не розуміє, навіщо це Саллі, коли вона така байдужа до нього й до того, чого він хоче досягти й задля її користі? Том із самісінького початку майже був певен, що вони розлучаться. Дурний той чоловік, що заводить собі сім'ю до того, як твердо стане на ноги. Саллі ще пожалкує, дуже пожалкує, але буде вже пізно. Треба знову написати Стоунові, мало не щодня казав собі Том, проте й досі не написав йому ні словечка, хоч відтоді, як він пішов у плавання, минуло вже кілька місяців.

Катер повернувся надвечір. Капітан і помічник піднялись на борт явно напідпитку: від них тхнуло шотландським віскі. Команда, проспавши майже весь день, заметушилася. Боцман обходив кубрики, перевіряю-

чи маскувальні штори. Нагорі в штурманській рубці другий помічник і старший радист морочилися з електричним ехолотом. Він вийшов з ладу ще в Червоному морі, але капітан наполягав, що треба за всяку ціну полагодити його, навіть хоча б довелося працювати цілу ніч. Том спочатку допомагав їм, поки вони знімали панелі, викручували запобіжники і сперечались над схемою. Але побачивши, що він тільки заважає, Том пішов униз вечеряти.

Корабель відплив, як тільки посутеніло. Вийшовши в море, вони, замість того щоб іти на північ або схід, до Неаполя і Бейра, повернули на захід. Настрій у всіх покращав, кожному здавалося, що вони знов пливуть до Англії. Коли наступного дня позаду залишився Гібралтар, — до «Ендрю Роджерса» приєдналися по дорозі два британські корвети та троє торговельних суден, — доморощені навігатори почали сперечатися, куди вони підуть після того, як розвантажаться в Англії, — до Нью-Йорка чи Бостона.

О четвертій годині ранку Том став на вахту. Корабель тримав курс на північний захід. Море було більш-менш спокійне. «Ендрю Роджерс» вперто плів уперед, його сталеве серце безнастанно билось унизу, в машинному відділенні.

— З правого борту!

Том побачив, що стерновий рвучко крутнув штурвал, налігши на нього всім тілом. Корма «Ендрю Роджерса» зчезла під водою, корабель ліг на борт. Повз нього стрілою промчав корвет. Він небезпечно нахилився, по палубі в нього перекочувалися хвилі, і всі на «Роджерсі» кинулись до поручнів, дивлячись йому вслід. Далеко позаду щось блиснуло, ніби спалах сірника, потім пролунав різкий тріск, і полум'я раптом осяяло чіткий силует танкера. Так, то палав танкер. Том виразно бачив лінії корпусу, нахилені щогли й димар. А потім танкера не стало. Вогонь охопив його з усіх боків, полум'я шугнуло високо вгору, Тома щось підкинуло, потім притиснуло до ствола гармати.

Пролунав сигнал бойової тривоги, по палубі і трапах затупотіли сотні ніг. Намацавши на шиї телефон, Том викликав носового та кормового артилеристів. Вони були на місцях. Звівшись на ноги, Том побачив капітана й помічника, які пильно дивились назад. Він відчув, як тремтить і набирає швидкість «Ендрю Роджерс», як шалено б'ється його серце, як весь він трохи не розвалюється, напружуючи останні сили й викидаючи з димаря масний чорний дим. Том надів рятувальний жилет, ще раз перевірів артилерійські пости й зняв сигнальний ліхтар на той випадок, якщо він знадо-

биться. Ще раз глянув у бінокль назад. Полум'я трохи пригасло, а на воді не видно було нічого — ні уламків, ні рятувальних шлюпок, тільки дим стелився над хвилями.

Том відвернувся і почав дивитися поперед себе.

Корабель прийшов у той самий порт, куди приходив і раніше, — в маленький порт Іммінгхем на березі Північного моря. Том згадав вечори, проведені тут наприкінці свого першого плавання, бульвар та зруйнований квартал, тихе місто у весняних сутінках. Коли до нього зайшов другий помічник, щоб разом іти на берег, Том сказав, що він дуже стомлений і воліє краще лягти виспатись. Він зачекав, поки помічник пішов, відтак надяг парадну форму й бушлат і поїхав трамваем до міста. Він не знав, куди йому податись, місто його нітрохи не приваблювало, Томові просто хотілось побути на самоті.

Він пройшов тихими вулицями, проминув залізничну станцію і зруйновані квартали, прогулявся бульваром. Був холодний листопадовий вечір, у небі яскраво виблискували зорі. Руки в Тома замерзли й не грілись, хоч він сховав їх у кишені бушлату. Він раптом подумав, що небо світиться так само, як океан, що сузір'я схожі на бульбашки, котрі лишаються за кормою. Отже, зараз він дивиться не на небо, а за борт корабля. Він зупинився і глянув угору. А потім перед собою. Тручи руки, щоб хоч трохи розігріти їх, Том раптом згадав шведа, якому дуже дошкуляв холод. У день своєї смерті він був у пальті. Замість обличчя — кривава маса, порожні ями очей спрямовані в небо. Том вирішив зайти випити пива, та подужав тільки один кухоль.

У кінотеатрі на головній вулиці саме закінчився сеанс. Том зачекав на розі, поки вийдуть глядачі. Здебільшого це були молоді люди — солдати, матроси, дівчата з міста, дівчата в чорних з блискучими гудзиками формах, з батареї протиповітряної оборони; вони весело гомоніли, сміялись і співали. Том побачив американського моряка, який ішов з двома дівчатами. Одна з них глянула в його бік. Том пішов за ними.

— Четвертий вам непотрібний? — спитав він, наздогнавши їх.

Моряк обернувся і полегшено зітхнув.

— Звичайно, що потрібний, — відповів він, відпускаючи одну з дівчат.

Том узяв дівчину під руку, і вони пішли слідом за передньою парою. Незабаром усі четверо вийшли на бульвар. Том запропонував своїй супутниці сісти на лаву під високим голим деревом, віття якого хиталось і скрипіло на вітрі.

Це була дуже юна, нехитра й нічим не приваблива дівчина з каштановим волоссям, в натягнутій на вуха шапочці. Том подумав, що подруга молодшого радиста з Ліверпуля теж, мабуть, так виглядає, як ця дівчина. Він відчув до неї жалість і не знав, що їй сказати. Потім припалив дві сигарети і одну з них дав дівчині. Дівчина затремтіла. Коли Том обійняв її, вона засміялась, але зуби в неї не переставали цокотіти.

— Тут, здається, досить-таки холодно, — сказав Том.

— Я вся вже залякла, — погодилася дівчина.

— Вип'ємо пива, щоб трохи зігрітись?

— Пивні вже зачинено, — мовила вона.

— От халепа, я весь час про це забуваю.

— А в Америці що, пивні увечері не зачиняються?

— Загалом зачиняються. Але завжди можна знайти, де відкрито цілу ніч.

— Ти був у Чикаго? — спитала вона.

— Я там працював кілька місяців.

— Це там усі люди гангстери?

Том засміявся.

— Гангстери тепер ходять у мундирах. Цілком легально. В Чикаго тепер безпечніше, ніж у Іммінгхемі.

Дівчина захихикала, і Том сказав:

— Я проведу тебе додому.

— Страшна холоднеча, правда?

Вони пішли назад заснулим містом, знову проминули станцію, колії і опинилися в районі, де немощені дороги перетинали в різних напрямках відкрити рівнину; схожі один на один цегляні будинки вишикувались рядами, всі під шифером і з високими ганками. Том і дівчина йшли довго. Місяць відкидав на землю мереживо тіней, освітлював вузькі фасади будинків. Той самий місяць, що світив Томові й раніше. Пізній місяць, що заходив перед самим світанком.

— Тут я живу, — сказала дівчина.

Том бачив сотні дівчат, набагато гарніших за неї. Чого вона така невродлива? І до того ж, просто дитина. Він обняв її й поцілував. Боявся, що вона злякається і втече в будинок, зачинивши за собою двері, та поцілувавши її, Том зрозумів, що дівчина не така юна, як спочатку здавалась йому.

— Можна мені зайти? — спитав він.

Вона сором'язливо випручалася з його обіймів, відімкнула двері і впустила його в темний коридор. Потім стиснула йому лікоть і прошепотіла:

— Будь ласка, тихше.

Вони навшпиньках піднялися сходами нагору.

Нагорі був ще один коридор; з прочинених дверей у протилежному кінці падало тьмяне світло. Хтось голосно хропів. Дівчина завела його до кімнати біля сходів, за-

чини́ла двері й накинула защіпку. Кімната була маленька, з нікельованим ліжком.

Зупинившись посеред кімнати, дівчина простягла до Тома руку й сказала:

— Дай мені трохи грошей.

Голос у неї був жалісливий і водночас різкий. Том сподівався, що вона попросить у нього цукерок або жувальної гумки. Витягнувши гаманця, він дав їй фунтову банкноту.

— Дай ще одну, — попрохала вона.

Він знизав плечима й витяг іще одну банкноту. Дівчина поклала гроші в гаманець і кинула його за ліжко. Потім роздяглась, і Том ліг біля неї. Спочатку вона хихотіла, а потім почала прискорено дихати, нітрохи не бентежачись, що пружини матрацу голосно риплять. Полежавши біля неї ще кілька хвилин, Том устав і почав одягатись.

— Чому ти не хочеш залишитись? — спитала дівчина.

— Треба повертатись на корабель.

— Трамваї вже не ходять. Тобі доведеться чекати ранку.

— Я піду пішки.

Дівчина почала схлипувати.

— А що, коли я покличу зараз батька?

— Клич, — відповів Том. — Можеш покликати навіть дядька й діда. Мені начхати.

Він зав'язав черевики, надяг бушлат, потім глянув на дівчину. Вона лежала, уткнувши обличчя в подушку, і плакала. Нахилившись, він погладив її волосся; дівчина простягла до нього руку й спробувала його затримати.

Том повертався безлюдними вулицями Іммінгхема страшенно спустошений. Так він ще ніколи себе не почував. Якщо крім цього немає нічого іншого, якщо він знайшов те, чого стільки прагнув, якщо в майбутньому шукатиме тільки цього... «Іноді я боюся тебе, — згадав він слова Саллі. — Я не розумію, чому ти інколи собі дозволяєш те чи інше». Чому? А чому вона собі багато чого дозволяє? Що саме? Промова, яку вона хотіла виголосити, — чому Саллі так ретельно до неї готувалась? А також бажання мати дитину. Всі чогось хочуть. Каллела, який намагався пробити головою мур, дівчина, яка плаче в ліжку, молодший радист. «Ти ще дізнаєшся, чому я роблю те чи інше, — обурено подумав Том. — І дивуватимешся з моїх успіхів, незалежно від того, допомагатиме мені Стоун чи ні. Мене ніхто не зупинить!»

Том уявив собі, як він підіймається сходами з речовим мішком за плечима. Промінає автомобільну стоянку, де стоїть його старий пікап, іде під евкаліптами. А що, як її вже там немає? Що тоді йому чекати від життя? Де він її шукатиме, однаково вже

буде надто пізно? «Чекай мене, — благав він у думці Саллі, — чекай!»

Перш ніж Том пройшов шість чи сім миль, які віддаляли місто від доків, місяць сховався за рядами живоплоту; незабаром зайнявся сірий світанок, і Том побачив щогли кораблів.

29

Одверто кажучи, смерть дружини не внесла суттєвих змін у життя Уолтера Стоуна. Його нога незабаром загоїлась, він купив собі іншу машину — тепер це для нього було неважко, бо він перестав платити за оренду ранчо в Сігнел-Спрінгс та за путівки дружини в профілакторій.

Він виграв справу Антона Новака, потім успішно провів ще кілька дрібних справ. Автомобільна катастрофа надовго вивела його з ладу, і він не був присутній на суді, коли кольорові робітники з верфі вдруге виступили проти постанови, і окружний суд штату, на превеликий подив, задовольнив їхнє клопотання. Ведення цієї справи у Верховному Суді трохи згодом узяв на себе Чентрі й програв. Суд виніс ухвалу про те, що допоміжні відділення профспілок суперечать офіційній лінії штату Каліфорнія, і профспілка спокійно почала обходитись без них, принаймні в Каліфорнії. Стоун гадав, що Гарнет болісно переживатиме цю поразку. Проте він помилився. Гарнет просто відступив на другу лінію оборони — вирішив допускати в профспілку якомога менше негрів. Це не вимагало надто великих зусиль, бо війна наближалася до кінця і верфі з кожним днем згортали роботу.

Одного дня Гарнет прийшов до контори й весело звернувся до Чентрі й Стоуна:

— Ми не підпускали їх до спілки стільки, скільки треба було. Якби нам довелося прийняти мільйонів два цих дикунів у скрутні часи, то були б непереливки. А тепер за якихось кілька місяців дев'яносто процентів з них опиняться за воротами.

Стоун з якоюсь зловтіхою подумав, що Гарнет, очевидно, втратив значно більше, ніж усвідомлює. Про знаменитий тригодинний страйк кольорових робітників Сан-Мартінської верфі писали майже всі центральні газети. Він дав справі більше, ніж могли б зробити два чи три роки юридичної тяганини. Стоун був упевнений, що страйк відіграв важливу роль у рішенні окружного суду штату задовольнити вимогу негрів розпливчастим формулюванням про «загальне законодавство та громадянську політику», хоч такого закону в кодексі законів штату Каліфорнія і близько не було. Після того, як Верховний Суд підтвердив це рішення, у справу втрутився федеральний уряд і забо-

ронив допоміжні відділення як установи, що наймають робітників на верфі, котрі виконують урядові замовлення. Таким чином, нападаючи взяли штурмом один з валів фортеці. Вони зробили не дуже багато, подумав Стоун. Так завжди буває з тими, хто наважується першим вилізти на мур, коли просурмить сурма. Проте вони пройшли прохід в укріпленні, і завдяки їм інші робітники в інших галузях промисловості й профспілках зможуть тепер розширювати такі проходи. І Гарнет та ще дехто з його незліченних двійників відчують вагу цієї втрати.

Але Гарнет подякував Стоунові й Центрі і знову повторив, як і багато разів до цього, що спілка не має нічого проти, щоб належно платити за сумлінну службу.

Дружину Уолтера Сільвію поховали на кладовищі в Медовій Долині. Сам Уолтер довго пролежав у лікарні, і минуло більш як півроку, перш ніж він наважився відвідати її могилу. Одного осіннього ранку він поїхав у гори, поснідав у кав'ярні, де вони звичайно зупинялись випити кави, і подався на кладовище. На небі, яке вранці було затягнуте суцільними хмарами, проглядала ясна блакить, і схили гір місцями освітило сонячне проміння. З півночі повіяв холодний вітерець. Коли Стоун під'їхав до кладовища, там саме когось ховали.

Залишивши машину за ворітьми, він увійшов на кладовище і, трохи накульгуючи, проминув катафалк із розчиненими задніми дверима. Стоун зняв капелюха й зупинився за кілька кроків від нечисленної групи проводжаючих. Священик у чорному вбранні, чисто поголений, в окулярах з роговою оправою, проказував слова молитви, а проводжаючі хором підхоплювали їх: «Да святиться ім'я твоє, да прийде царство твоє на землі й на небесі...»

Доказавши молитву, священик стояв мовчки з похиленою головою; труну тим часом повільно опустили в могилу. Коли вона лягла на дно, до могили підійшли шестеро гробарів, скинули замшеві рукавиці, зняли з лацканів білі гвоздики і впустили рукавиці та гвоздики в могилу.

Всі шестеро гробарів були дебели, молоді хлопці. Їхній однаковий темний одяг і плавність, з якою вони виконували звичну процедуру, робили їх схожими на чоловічий хор у аматорській виставі. Стоунові вже почало здаватися, що вони ось-ось заспівають і підуть у танець серед могильних пам'ятників. Та гробарі раптом відступили за катафалк і чекали там кінця церемонії. Священик обійшов могилу і потис усім руки.

Побувавши таким чином на чужому похороні замість Сільвіїного, Уолтер пішов про-

відати її. Могилу Сільвії він знайшов дуже легко. Опинившись на протестантській частині, Уолтер незабаром побачив гранітний надгробок з написом:

СІЛЬВІЯ ЕЛЛІСОН СТОУН
1895 — 1944

Трава на горбку була низько скошена. Глянувши на сусідні могили, Уолтер побачив, що трава на них теж скошена й що їх хтось доглядає.

У нього заболіла нога, і він сів, поклавши капелюх на коліна. Незабаром він залишився на кладовищі сам: порожній катафалк рушив до міста, автомобілі розвернулись і, здіймаючи куряву, валкою покотились слідом за ним.

«Чого я приїхав сюди?—подумав Стоун.—Щоб вибачитись перед нею? Чи, може, керувався допотопним переконанням, яке живе в глибині людської душі, ніби поховальна церемонія полегшить страждання небіжчика? Чи вирішив кинути у могилу свою рукавичку й гвоздику?» Втім, схоже на те, що він приїхав сюди з наміром полегшити страждання того, хто лишився живий, бо передчував тоді, що таке станеться, коли Сільвія запропонувала вести машину. Можливо, він сподівався, що вони загинуть обоє. В усякому разі, це був фінал, до якого вони йшли вже давно.

Надівши капелюха, Стоун поволі підвівся і неквапливо пішов до воріт.

Позаду в кущах закричала запізніла сойка. Сонце хилилось до вечірнього пруга.

30

Джойс стояла серед оббитих парчею стільців. На підлозі лежав червоний килим, із стелі звисала лампа під абажуром з китичками.

Пахло пилюкою, сигарним попелом та політурою для міді. Джойс роздивлялася навколо, намагаючись зрозуміти, що вкривали цією політурою. Але всі дверні ручки були скляні, лампа дерев'яна, а підставки для попільничок з якогось матеріалу, схожого на мармур чи онікс.

З-за дверей, що вели на сцену, до неї долинали приглушені звуки рояля. Раз по раз озивалися оплески. Чотири номери до антракту. Потім її черга. Джойс хотілося послухати гру своєї вчительки, щоб пересвідчитись, чи зробить вона хоч одну помилку. Джойс майже була певна, що вчителька не помилиться, і водночас усвідомлювала, що хоче, щоб та збилася. Тоді їй буде легше. Проте слухала вона не уважно, бо вже не годна була зосередитись. Вона вся якось заціпеніла і наче роздвоїлася, наче спостерігала себе збоку. Цього вона завжди найбільше боялася, бо такий стан наставав у неї

в критичний момент. Вона згадала, як складала іспит на зварювальницю, як Чарлі просив її вийти за нього заміж і як вона вперше спускалася хитким трапом у трюм корабля. І як одержала того листа.

Ці згадки були мов бальзам на її рану. Вони звільняли її від болю, і Джойс уже звикла вдаватися до них. Їй здавалось, ніби вона — сторонній спостерігач або перехожий, для яких цей момент не надто важливий. Краще переживати такі моменти глибоко в душі, навіть якщо це завдає болю. Чи зміг би Чарлі відірватись від тіней свого минулого і спробувати стати художником без жалю, без муки чи радості? Або взяти Саллі О'Ріген, яка плакала за кухонним столом, чи ту вагітну жінку на другий день після того, як уперше за півроку вона одержала звістку від свого чоловіка, і згадати її сяюче обличчя. «О, я обов'язково прийду послухати твій виступ», — пообіцяла вона.

У Джойс було таке відчуття, ніби вона повернулася до місця, яке їй було колись добре знайоме. Килим, зелені стіни, обтягнені парчею стільці, запах, звуки. Про цю мить Джойс мріяла все своє життя, однак сиділа зараз сумна і сушила собі голову про політуру для міді.

Вона засміялася від цієї думки. Їй одразу ж згадався випускний вечір. Вона тоді подумала, що з таким самим успіхом могла б грати в рукавичках, бо аудиторія все одно нічого не помітила б. Та аудиторія. А ця все одразу ж зауважила б.

З уст її ще не встигла зійти усмішка, як раптом пролунали гучні оплески, двері відчинились, і зайшла її вчителька із квітами в руках. Перша частина програми скінчилась.

— Скажи, Джойс, як я грала?

— Я не знаю, — призналась Джойс. — Я намагалась слухати, але якось не виходило...

Опустившись на один із твердих табуретів, вчителька спитала:

— Ти нервуєш?

— Здається. Я сподівалась, що ви десь зіб'єтесь і це мене трохи підбадьорить.

— Чого ж ти не слухала? В першому номері я зробила три помилки.

— Я цього не помітила б, навіть коли б і слухала.

— Зігравши кілька концертів, Джойс, ти зрозумієш, що на сцені майже ніхто не грає так само добре, як на репетиції. Але якщо на репетиції ти грала добре, то виступ теж буде непоганий. — Вчителька простягнула ноги, запалила сигарету й послабила на повнуватих плечах бретелі вечірньої сукні. Найгірше — це чекання. Кожному артистові потрібна аудиторія. Ти полюбиш її, коли виїдеш на сцену.

Джойс теж на те сподівалася. Вони сиді-

ли мовчки, і вчителька стежила за нею, злегка всміхаючись. Пролунав дзвінок, кличучи слухачів до зали. Джойс подумала про матір із сивиною на скронях і блискучими очима-намистинками за пенсне, яка теж сиділа там, у залі; про Річарда Брукса, який прийшов з матір'ю сюди. Мабуть, він зараз розповідає їй про будинок, який має намір найняти для неї і для себе в протилежному кінці Сан-Мартіна; на першому поверсі цього будинку є майстерня, де він зможе працювати, а вгорі досить місця для піаніно; розповідає про грузовик, якого він купив і якого незабаром треба ремонтувати. Влітку Брукса вигнали з верфі. Після невдачі з першою апеляцією і чекаючи рішення суду з другої, Ліга Боротьби за поліпшення становища негрів кінець кінцем порадила всім знов платити внески у допоміжне відділення. Більшість скорилася, щоб не втратити роботи. Крім Сержанта.

— Я не дуже плакатиму, якщо вони мене виженуть, — сказав він Джойс. — Але платити в цю організацію не буду нізащо.

Перед відходом з верфі він підійшов до неї біля мостового крану.

— Як ви збираєтесь грати на піаніно такими пальцями? — спитав він і, повернувши її руку долонею вгору, торкнувся мозолів та загрубілих кінчиків пальців. Джойс дуже тоді розсердилася на нього. Їй здалося, він хоче підкупити її. Та потім вона подумала, що ніколи не розповідала йому про те, як грають на піаніно. Та він і так зрозумів, як це для неї важливо. Раніше їй навіть на думку не спадало, що він справді зможе зрозуміти її. Чарлі розумів, бо він був художник. Але Річард Брукс — ні. Він просто казав їй, що хоч і не вміє про все легко розмовляти, не може зрозуміти все так добре, як хтось інший, але знає її і знає, чого вона найбільше хоче. Цим він казав їй: «Дозволь мені хотіти того самого, чого хочеш ти». Вона пам'ятала, як багато втратила одного разу, тому що злякалась. І вона вже відповіла йому того вечора, коли вони дивились, як кольорові робітники повертаються на верф. Там, біля крану, його рука лежала на її долоні. Вона сказала: «Гаразд, Річарде».

Вранці вона розповіла про все Саллі. Але перш ніж Джойс примусила себе піти до Дженет і преподобного Бізлі, минуло кілька днів: вона була впевнена, що після суперечки на верфі Бізлі не дуже прихильно ставиться до Сержанта. Дженет відразу встала з-за кухонного столу. Бізлі, хвилину помовчавши, сказав:

— Він знайшов того, в кого вірить, Джойс. — І додав: — Думаю, нам треба було трохи уважніше прислухатись до нього того вечора. Здається, нічого доброго з цих

судових рішень не вийде. Вони, як та погода, — одного дня добрі, іншого — погані. Я часто думаю про те, що ми могли б зробити для наших людей значно більше, якби навчилися хоч трохи краще слухати.

В той час вони саме чекали рішення Верховного Суду штату. Незабаром стало відомо, що справу виграно, і Ліга Боротьби влаштувала свято в селищі Сан-Мартін; був оркестр з міста, приїхали адвокати, голова Ліги та преподобний Бізлі — і всі виступали з промовами. Річард не мав наміру туди йти. Джойс згадала, як умовляла його, аж поки в нього не урвався терпець, але він все ж таки пішов з нею. Преподобний сказав з трибуни, що якби не вечірня зміна, вони б нізащо не перемогли в суді. Всі почали кликати Сержанта, і люди, які сиділи поряд з ним, примусили його встати; натовп свистів і аплодував доти, поки він не вийшов уперед і не сів поряд із тими, що сиділи на підвищенні. Джойс подумала, що ніхто з тих, хто працював на Сан-Мартінській верфі, ніколи не забуде Сержанта.

— Ну, Джойс, час на сцену.

«Чи готова ти? — спитала себе Джойс і тут же відповіла: — А хіба хто-небудь буває до чогось готовий, коли настає час?» Слухачі у залі й серед них люди з верфі займали після антракту свої місця — Сержант з матір'ю, Дженет, Саллі, преподобний і багато інших, хто пообіцяв їй прийти й хто раніше дуже рідко бував на фортепіанному концерті. Вона все життя хотіла бути часткою цих людей, але ніколи цього так виразно не відчувала. Зараз вони прийшли, щоб послу-

хати її. Декого, як їй стало відомо, звільнили з верфі, і Сержант докладав чимало зусиль, аби знайти роботу в цьому чужому, далекому від рідних домівок місті. І все ж вони вирішили потратити гроші, щоб посидіти в танцювальному залі цього модного готелю, куди досі навряд чи ступала нога кольорового, і послухати її гру.

Джойс підвелася. Вона зрозуміла, що ніколи не забуде, як ці люди проходили того вечора у ворота верфі, не забуде обличчя Річарда Брукса, коли він дивився на них, а вони йшли на верф, до темних стапелів, де, ніби падаючі зорі, спалахували вогні електрозварки. Вона гратиме для них, якщо вистачить сили, гратиме про перемогу, яку вони здобули, про поразки й втрати, про ясну павутинку надії в темряві.

Вчителька поправила на плечі Джойс жовту троянду й розгладила сукню з жовтого китайського шовку, яку пошила для неї Дженет.

Джойс іде до дверей. Вчителька стає біля порога, щоб побачити, коли зал замовкне й зможе її слухати. За хвилину вона кивнула головою, поцілувала Джойс у щок і виштовхнула її на сцену. Обличчя слухачів унизу розпливаються. «Не дивись на них», каже собі Джойс. Величезний рояль стоїть у колі блакитно-димчастого світла. Джойс аплодує. Серце її то завмирає, то знову прискорено б'ється. Йдучи до рояля, вона відчуває, що несе на своїх плечах якийсь невимовний тягар.

*З англійської переклали
Микола ДМИТРЕНКО та Елла ПАСКЕВИЧ*

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЯК РОЗБАГАТИТИ. Кілька американців свого часу придбали книгу «Як розбагатіти?», а тепер подали в суд на її автора і видавця Сіднея Макклоя. Вони поскаржилися, що жодна з численних порад, які містить книга, не зробила їх багатіями, і зажадали

від автора книги відповідного відшкодування. Між іншим, сам Макклой заробив на своїй книзі близько 50 тисяч доларів.

СУВОРІ МОРАЛІСТИ. В американському місті Майн-стоуні група місцевих жителів звернулася до населення із закликом вдягати хатніх тварин і птиць — собак, кішок, попугаїв тощо в штани або інший якийсь одяг. Автори заклику твердять, що вигляд голих тварин і птиць нібито шкодить суспільній моралі. Ініціатором цієї дивної кампанії є Джон

Солсбері, власник нічного бару, в якому виконується танець з роздяганням — стриптиз.

РЕКОРДСМЕН. Житель Нью-Йорка Роберт Бартон став почесним членом американської «Ліги проголошених мертвими» (є в США і така!). Виявилося, що в американській пресі його помилково шістнадцять разів оголошували померлим. Бартон переплунув рекорд якогось Д. Муні, якого так само помилково «ховали» дванадцять разів.

РОМАНТИЧНІ ВЕДУТИ

ПЕТРА

Коли після залитої сліпучим сонцем пустелі ви потрапляєте до вузької темної ущелини між прямовисними скелями з рожево-го пісковика, небо починає здаватися вам тоненькою смужкою, яка десь високо вгорі розпанахує суцільну масу каменя. Сонячне проміння досягає дна ущелини тільки опівдні. Решту часу Сік, — так називається ця ущелина завширшки чотири-шість метрів, — лежить у присмерку, і тіні вибарвлюють її рожево-коричневі стіни в густий фіолетовий колір.

Через Сік пролягав стародавній караванний шлях з Єгипту до Палестини й Сирії. На цьому довгому й нелегкому шляху серед моря молочно-білого піску зненацька виростили прямовисні скелі сіро-коричневого кольору. Тільки досвідчене око могло помітити вузьку, прориту водою ущелину — єдиний прохід між цих скель. Він примхливо зміївся, і раптом за поворотом ущелини скеля немовби роздвоювалася й відкривала місто такого яскраво-червоного кольору, неначе його розпекло сонце. Це червоно-рожеве місто серед скель називалося Петрою.

Петра була розташована в зеленій від диких олеандрів улоговині, з будинками, висіченими в червоно-рожевих скелях.

Навпроти самісінького Сіку — гігантська споруда з двоповерховим портиком, увінчана чимось на зразок круглого храмика, на даху якого виднілися рештки кам'яної урни. Протягом багатьох століть кожен бедуїн, який проїжджав через Сік, стріляв в урну, піднесену на недосяжну висоту, мар-

но сподіваючись, що вона розколеться й осипле його скарбами. Цю загадкову споруду народ назвав «Скарбницею фараона».

Будівель у Петрі незліченна кількість. Вони громадаються у два, а інколи і в три яруси, туляться в розколинах, ховаються за виступами скель. Розміри їх різні. Є тут і невеликі, трохи вищі за людину печери з вивітним зображенням Душареса, стародавнього бога напівлегендарних едомітів. Є і велетенські десятиметрові портики, які здаються намальованими на урвищі, і дивні башти, увінчані чимось на зразок собачих зубів. На одних лежить печать варварської грубості, інші відрізняються витонченим, віртуозним мистецтвом різьби по каменю, вшуканістю орнаменту й декоративних гірлянд.

Петра. Античний барельєф.

Колони, архітрави, карнизи, фронтони — все, на перший погляд, таке, як у греків. Але тут, у Петрі, це — всього-на-всього мотив різьби по каменю. По суті, це не архітектура, а її зображення: і колона, і архітрава, і фронтон, і стіни — суцільний кам'яний масив, бо Петра не збудована, а вирізьблена.

Ідеально правильні лінії карнизів, різьблені наличники дверей, рельєфи й декоративні статуї, голови в яких повідбивано з завидною настирливістю, — все це один велетенський рожевий моноліт, посічений, як дерево кільцями росту, смугами фіолетових, пурпурових, темно-коричневих прошарків.

Фасади Петри — скоріше скульптурні, ніж твори архітектури. І вони пластичні, як скульптури. Часом архітектор, наприклад у тій же «Скарбниці фараонів», немовби розрізає навпіл чотириколонний портик, наче іграшки, розтягає в різні боки обидві частини фронтона, а у відтулину, що утворилася, вставляє круглий храмик або кам'яний циліндр, прикрашений нішами й напівколоннами.

Колони круглі, колони, які виступають із стіни на три чверті, напівколонни, четверті частини колон, пласкі пілястри вкривають стіни будинків без ніякої логіки, системи й потреби. Сходів у будинках немає зовсім. До тих входів, що розташовані внизу, дістатися неважко по драбинках, а до тих, що зяють чорними пащами на висоті п'яти-десятиповерхового будинку, може добратися хіба альпініст.

За портиками він не знайде нічого, що гармоніювало б із розкішню фасаду; стародавні печери з нішами страшенно спотворені, й на них лежить печать численних переробок. Досі невідомо, коли вирубували ці будівлі. Ніхто не може сказати, які з них давніші, а які пізніші.

Більша частина Петри все ще лежить під багатовіковим шаром піску. Вдень при сліпучому сонці, крім гробниць у скелях та напівстертих написів незрозумілою мовою, можна побачити тільки хаотичні уламки колон і напівврослі у землю руїни. Але вночі, коли з-за гори Ель Хубтха впливає місяць, місто немовби оживає.

Чіткими тінями окреслюються фундаменти будинків обабіч вулиці. Уламки колон у примарному місячному світлі починають здаватися портиками, які захищали колись тротуари від страшної спеки. А далі, за рештками римської тріумфальної арки — руїни ринку й підкова висіченого в скелі античного амфітеатру.

Це — нашарування століть, літопис історії міста, яке нині мертве, а колись було найбільше і найбагатше місто на території від Мертвого до Червоного моря, міста, яке

з усіх своїх сусідів поступалося тільки Єрусалиму.

Про Петру кажуть, що вона давня, як час. Перші відомості про Петру дає нам біблія. В VIII ст. до н. е. іудейський цар Амасія хвалився, що він здобув тут фортецю едомітів і перебив усіх її мешканців. Очевидно, вже тоді Петра вважалася великим і багатим містом. Перемогу над ним зафіксовано в анналах іудейської історії, як подію першочергової ваги.

Про едомітів наука має в своєму розпорядженні дуже мізерні факти. Очевидно, це їхніми руками зроблені цистерни для дощової води, вали й кераміка, знайдені на одній із скель Петри. Можливо, це вони спорудили жертовники та обеліски на вершинах, які оточують улоговину, і пробили до них круті сходи. Очевидячки, ці обеліски були колпсь ідолами Душареса, але згодом людські риси на обличчях цих ідолів стесали прихильники релігій, які забороняли створювати кумирів.

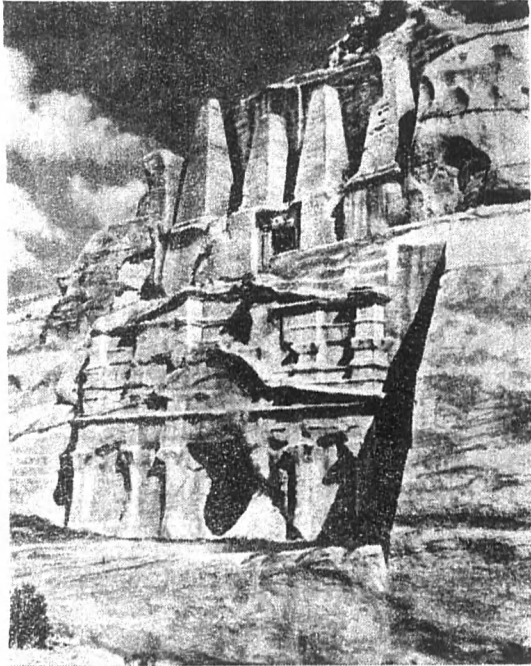
Після розгрому військами Амасії місто втратило своє значення, і протягом кількох століть про нього ніхто ніде не згадує. Очевидно, крім кочівників, які проганяли через Сік свою худобу, про Петру ніхто не пам'ятав.

В IV ст. до н. е. едомітів вигнали з Петри набатеї. Набатеї уславилися як дуже небезпечні пірати Червоного моря, і єгиптяни відтіснили їх від берега в глиб країни. Своєю новою столицею набатеї обрали неприступну Петру.

Невідомо, де й коли набатеї навчилися інженерного та гідротехнічного мистецтва. Але їхній енергійності та працьовитості міг позаздрити будь-який інший народ. За допомогою гребель, шлюзів і водовідвідних тунелів вони перетворили неродючу, хоча й багату на воду місцевість у велетенський квітучий сад.

Пустеля, як і море, не тільки роз'єднує, але й об'єднує. Набатеїські купці, предки нинішніх арабів, захопили в свої руки торгівлю з далекими країнами. Коштовне каміння й дорогоцінні сорти дерева, зброя, вино, фініки, пахощі й прянощі — все, на що багата Індія, Південна Аравія, Центральна Африка, — везли через Петру закурени каравани. Через Петру гнали табун коней для єгипетської армії й колони рабів для єгипетських майстерень та маєтків. А назустріч везли золото й слонову кість Нубії, перли Червоного моря, ладан та александрійське скло. І разом з ними до гірських святилищ Петри плавом пливли прохани.

Нечисленні загони набатеїських кіннотників, які знали тут кожен горбок, кожен ріг скелі чи печеру, були надійною охоро-

Петра. Печери.

ною на торговельних шляхах Сходу. І хоча набатейське царство не мало точних кордонів, проте караванні шляхи в пустелях Аравійського півострова й Західної Сирії в III—II ст. до н. е. контролювали набатеї.

Петра вважалася священним містом бедуїнів. Можливо, чудова споруда, висічена у місці злиття Сіка з улоговиною, — не скарбниця, а храм набатейських богів. Але також можливо, що набатеї молилися й священнодійствовали за прикладом едомітів не внизу, в улоговині, а в нагірних святилищах. Там, нагорі, були висічені у скелі жертovníки й лежав гігантський чорний метеорит, який вважався божим посланцем.

Як стрижі, що роблять гнізда в крутих берегах, набатеї жили, очевидно, спочатку в скелях навколо улоговини. Можливо, печери правили їм за домівку (в північній Африці печерні міста — явище нерідке). Згодом печери стали місцем поховання набатейської знаті, а найрозкішніші з них — гробницями набатейських царів. Стверджувати це важко, бо не вціліло жодного набатейського житла, до нас не дійшло жодного документа, що стосувався б життя Петри. Це пов'язано з занепадом міста в кінці II ст. до н. е., коли з розвитком мореплавства караванна торгівля завмерла і Єгипет на власних кораблях та кораблях своїх союзників перевозив товари до столиці Середземного моря — Рима.

Не встигла ще згаснути слава торгової Петри, як війська Помпея і Цезаря в I ст. до н. е. завойовують Сирію, Іудею і Єгипет. Петра, хоч і ненадовго, стає опорним пунктом римлян. Про це свідчить римська вулиця з рештками колон, храм римським богам, палаци з гарячим і холодним басейнами, гімнасії, у якому знатні набатейські юнаки вивчали латинську та грецьку мови, оточений караван-сараями величезний ринок.

Римляни не змогли нічого вдіяти з давніми звичаями набатейців. Як і раніше, тисячі прочан сходили на вершину гори, щоб уклонитися чорному каменю, як і раніше, зростало кільце гробниць у скелях навколо улоговини. Ожилі караванні шляхи знову опинилися в руках набатейських купців.

В I ст. н. е. ринок Петри спорожнів, підземні водостоки зіпсувалися, і вода під час дощів почала руйнувати чудові римські споруди. Місто покинуло майже все римське населення, люди перестали ходити на прощу. Але Петра жила й далі.

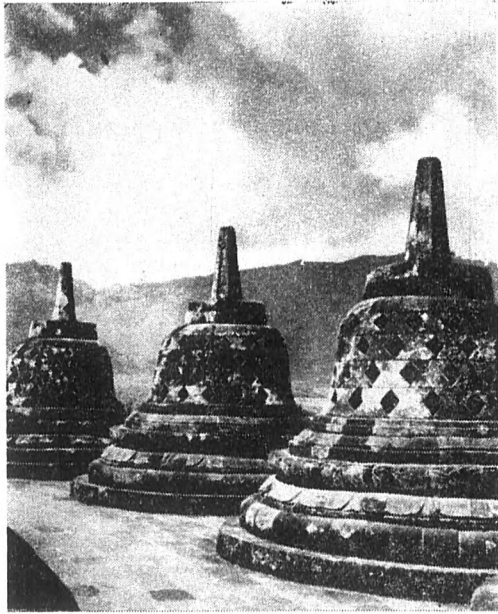
В II ст. н. е. місто стає центром римської провінції Аравії, воно наново відбудовується і споруджує на честь імператора Траяна розкішну тріумфальну арку. Через Сік знову тягнуться вервечки верблюдів, і знову сповнюється гортанними вигуками уловина, оточена скелями рожевого та ясно-червоного кольорів. Знову повз висічені в скелях гробниці проходять колони закованих у кайдани рабів.

Римляни будують ще два ринки, і їх у Петрі тепер стає три; на пологому схилі вони вирубують амфітеатр, і мандрівні купці тепер час від часу можуть дивитися виставу або поединки гладіаторів.

За Траяна в Петрі про набатейців та могутню імперію караванних шляхів уже не пам'ятали. Народ цей злився з іншими бедуїнськими племенами. Святилища й висічені в скелях гробниці поволі почали руйнуватися. А внизу, на дні уловини, виривало життя багатоплемінного римського міста.

В V ст. н. е., після занепаду Рима, басейн Йордана переходить у візантійське володіння, колишня римська провінція Аравія занепадає, й караванна торгівля через Сік припиняється. Незліченні гробниці в червоно-рожевих скелях заповнюють християнські монахи. Протягом IV—VII ст. у тисячах набатейських гробниць поховальні ніші перетворюють на вівтарі нового бога, а старовинні храми — на печерні монастирі.

Монахи перейменовують Сік на ущелину Мойсея. Вони складають легенду про те, що біблійний пророк своїм жезлом прорубав цю ущелину тоді, коли виводив євреїв з

Боробудур. Дагоби на терасах.

Єгипту в Палестинські землі. На цей час римське місто на дні улоговини було вже напівзасипане піском, і коли на початку VIII ст. сюди прийшли араби, вони знайшли хіба що напівздичавілих пустельників.

За арабів торгівля через Сік не відновилася, купці віддавали перевагу південним караванним шляхам через Мекку й морським шляхам уздовж середземноморського узбережжя. Місто заносило піском.

Та Петрі судилося ожити. Після захоплення хрестоносцями міста Єрусалима 1101 року Балдуїн I заснував ефемерне Єрусалимське царство. Через Сік до Єрусалима потяглися прочани — єгипетські християни, а разом з ними каравани купців. На одній із скель Балдуїн збудував замок і залишив у ньому загін, щоб брати мито з купців та прочан. Римські руїни почали знову заселятися, а пустельницькі скити згодом перетворилися на багаті монастирі.

1183 року Єрусалимське царство розпалося під ударами султана Саладіна. Столиця царства загинула. Хрестоносці повтікали. Замок у Петрі зруйнували мусульмани, і його руїни й досі чорніють на одній із червоно-коричневих скель.

Та Петра знову ожила в наші дні в сучасній Йорданії як одна із туристських столиць Близького Сходу. І знову улоговина серед червоно-рожевих скель виповнилася гомоном різних мов, а на ринку, збудованому за імператора Траяна, нині можна випити склянку лимонаду чи кока-коли.

БОРОБУДУР

У VIII ст. послідовники Будди накинули оком на похмуре плоскогір'я в центрі острова Ява, розташоване далеко від міст і торгових шляхів. На вершині горба посеред цього плоскогір'я вони спорудили найвеличніше з усіх своїх святилищ — східчасту піраміду з дев'яти терас — Боробудур.

Вивершує піраміду щось на зразок гігантського кам'яного дзвона на круглій терасі. Від неї колами спускаються ще три тераси з 72 кам'яними дзвонами, а далі йдуть п'ять квадратних терас, укритих несканно гарними скульптурами.

Буддизм виник у VI ст. н. е. в Індії. Буддою, що означає «просвітлений», називають індійського царевича Гаутама з роду Шак'я, котрий, як розповідає легенда, покинув палац, щоб проповідувати людям істини.

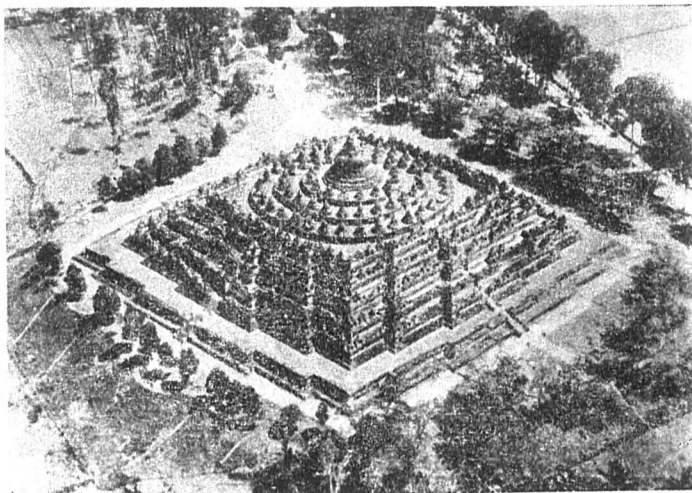
На початку нової ери буддисти зазнали переслідувань на своїй батьківщині, і тисячі монахів переселилися до Індонезії.

В Індії з давніх-давен ставили кам'яні ступи в місцях, пов'язаних з легендами про святих або проповідників буддизму. Форма ступи походить від кургану на могилі Будди. На Яві ступи набули форми дзвона з кам'яним шпилем на вершку й дістали назву «дагоб».

На терасах Боробудура незліченна кіль-

Боробудур. Будда.

Боробудур. Загальний вигляд.

кість дагоб. Карликові дагоби тягнуться уздовж балюстрад п'яти долішніх терас. Їхні шпилі темніють на ясному тлі неба, і здається, що вся піраміда наїжачилася тисячами голок.

Головні сімдесят дві дагоби на трьох горішніх круглих терасах — ажурні й порожністі всередині. Під кожною дагобою, схрестивши ноги, сидить кам'яний Будда. Під 72 кам'яними дзвонами захований цілий музей скульптур.

Це — своєрідний вираз ідеї відчуженості від світу, ізоляції просвітленого, нічим не затьмареного спокою.

Крім сімдесяти двох скульптур у дагобах, у нішах п'ятих долішніх терас Боробудура розташовано ще 429 статуй. Їхні постаті та обличчя ідеалізовані й позбавлені індивідуальних рис. У всіх — кучерява кругла голова, сумні, напівзаплющені мигдалевидні очі, вишукано гарні руки. І жодної чимсь приметної деталі. Жодної характерної риси. Жодного гострого кута або прямої лінії. Все узагальнено, пом'якшено, закруглено. Навіть вік людини, що сидить із схрещеними ногами в глибокій задумі, неможливо визначити. Всі статуї однаково спокійні, всі однаково широкоплечі й тонкі в стані.

І все ж таки вони неоднакові. Якщо добре придивитися до них, відчуваєш непохитну рішучість, яку виражають одні обличчя. На других відбилася напружена боротьба з самим собою. На третіх — глибока задума. На четвертих лежить печать просвітлення — наслідок осягнення істини. Все висловлено не досить чітко й підкреслено тим чи іншим розташуванням пальців, кучерів, схрещених ніг.

Втім, статуї Боробудура не завжди навіть можна вважати зображенням людини, в них

правильніше буде вбачати втілення абстрактної ідеї в людських рисах. Боробудур — не офіційне святилище, а своєрідна трибуна, розсадник ідей, які проповідували люди, котрі виступали за своєрідну рівність і, нехай пасивно, проте заперечували правомірність влади та держави.

Будда — вчитель-філософ, який приніс у світ свою філософію. Він не бог, не пророк, а проповідник, смертна людина. Його послідовники, бодисатви, теж з народження звичайні люди, тому їхні кам'яні зображення не повинні перевищувати розмірів людської постаті.

Бодисатва — людина, яка досягла високих меж досконалості, він може блаженствувати у світі вічного спокою, та оскільки звідти немаєвороття, він залишається в земній юдолі, щоб своїм прикладом допомогти заблудлим і засмученим істотам знайти шлях звільнення від страждань. Бодисатва — благодійник людства, але не єдиний, а один із багатьох. Тому в Боробудурі стільки статуй. Не лише сам бодисатва, але і його зображення, згідно з повір'ям, здатне випромінювати доброчесність і мудрість. Випромінювання сприймає тільки той, хто щиро до цього прагне. Прочанин може немовби приміряти себе до першого-ліпшого з 429 бодисатв Боробудура і вибрати того, хто найближчий йому за станом душі.

В VIII—IX ст. н. е. Шрівіджайя була могутньою морською державою. Її вплив поширився на Яву, Філіппінські острови, півострів Малакку. Від Шрівіджайї залежала Камбоджа й багато областей Індокитаю. Кораблі Шрівіджайї борознили моря Далекого Сходу й провадили жваву торгівлю з Індією. Історія зберегла дуже мало відомостей про цю могутню індонезійську державу. Як і в багатьох країнах Сходу, тут вважали, що історія, як і життя, не має початку, не вели літочислення, не знали літописів і хронік.

Протягом перших століть нашої ери буддизм проник на острів Суматру, де в районі нинішнього Палембанга була розташована столиця Шрівіджайї. На кінець VI ст. Шрівіджайя стала центром буддизму. В індонезійських монастирях було зібрано багато тисяч томів із пергаменту й пальмового листа, списаних коментаторами вчення Будди.

В середині VIII ст. правителі Шрівіджайї з династії Шайлендра, що означає «Володарі гір», поширили свою владу на острів Яву, де на одміну від Суматри не існувало

централізованої влади. На Яві було кілька незалежних князівств із стародавньою самобутньою культурою та стійким патріархальним побутом. Трагедії історії й спустошливі війни обминали цей чудовий і родючий острів, який славився гостинністю своїх мешканців.

Перший із роду Шайлендра, хто завоював яванські князівства, був Паньчапана. 772 р. на плоскогір'ї Кеду в його присутності було закладено святилище Боробудур, що означає «безліч Будд».

Боробудур було збудовано в надзвичайно короткий строк. У першій чверті IX ст. панування буддизму на Яві настав кінець. Поклонники богів Вішну та Шіви й тут потіснили буддистів і вигнали царів з роду Шайлендра. Очевидно, на цей час святилище було вже в основному збудоване, крім центральної дагоби й кількох рельєфів, які так і залишилися незакінченими.

Головну роль у будівництві відігравали, мабуть, не придворні архітектори Паньчапани, а члени великої й сильної общини буддійських монахів, які задовго до цього переселилися на Яву й знайшли на острові, що не знав кастових відмінностей, сприятливий ґрунт для свого вчення.

Треба гадати, що яванські монахи спланували святилище й добудували його до кінця. Інакше важко пояснити, чому на Суматрі, де панування роду Шайлендра тривало ще 200 років, не було створено нічого подібного до яванського комплексу.

Володарі Суматри тримали в своїх руках торгові шляхи через Малакську й Зондську протоки. Вони володіли найсильнішим флотом Сходу, незліченною армією і землями, які родили камфору, гвоздику, дороге цінне сандалове дерево. Суматра і в X—XI ст. славилася як головний оплот буддизму. Монахи з Суматри вважалися найобізнанішими в тлумаченні вчення Гаутами Шак'я.

І все ж таки буддисти Суматри не збудували нічого, що могло б суперничати з Боробудуром грандіозністю задуму й досконалістю виконання.

Володарі Шрівіджайї вимагали прославлення своїх осіб за життя і після смерті. Вони намагалися поставити мистецтво на службу своїй деспотії. На патріархальній Яві, де вони ніколи не були такі сильні, як на сусідній Суматрі, в мистецтві перемогла течія, яка була ближча широким народним масам і зберегла

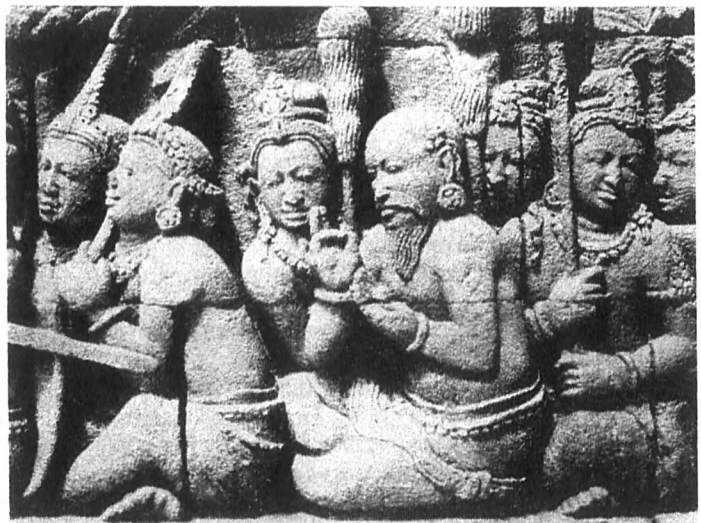
більше місцевих рис, ніж аристократичне мистецтво району Палембанга.

Вхід — символ початку. Боробудур не має головного входу, бо життя не має початку. Процесія могла починати свій обхід навколо терас святилища з будь-якої з чотирьох арок, розташованих з південного, північного, східного й західного боків. Закінчувався цей обхід біля центральної дагоби: життя не має початку, але може мати кінець.

Кожна тераса оточена балюстрадою, яка утворює щось на зразок вузького коридора. Іде по ньому людина й ніби читає повість про життя Гаутами Шак'я, прозваного Буддою.

На тисячі трьохстах рельєфах, немовби назустріч процесії, ідуть десятки тисяч постатей. Вони вражають своєю незворушністю, спокоєм, повнокривою красою, яку так рідко можна зустріти в мистецтві інших країн Сходу. Художники не цікавлять ні пориви пристрасті, ні радість, ні гнів. Його герої сповнені гідності, урівноваженості й особливої елегантності, характерної для мистецтва стародавньої Яви. Навіть міфічні істоти — небесні й пекельні сторожі, духи й демони, — всі вони глибоко людяні.

Кожна з п'яти терас символізує ступінь пізнання. Рельєфи, розташовані нижче рівня очей, розповідають, як народився Будда, як він ріс і виховувався. Як він зустрів діда, жебрака і хворого й переконався в марності земної суєти. Як почав шукати істину. Як став повчати людей. І в міру того, як на рельєфах Будда піднімається сходами досконалості, глядач, стежачи за його долею, піднімається з тераси на терасу.

Боробудур. Барельєф.

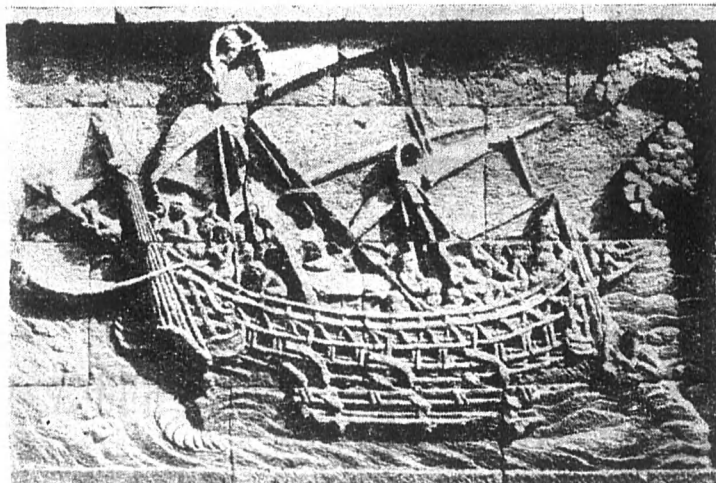
Незліченні подвиги Будди, незліченні події його життя, незліченні постаті людей, геніїв, небесних і пекельних істот на рельєфах квадратних терас, які символізують реальний світ, що його пізнає людський розум. Рельєфи обриваються в тому місці розповіді, де Будда закінчує свій земний шлях.

Згідно із вченням Будди, існує другий світ, напівреальний, збагненний тільки для розуму досконалих істот. Цей світ уособлюють три круглі тераси з кам'яними дзвонами. Тут немає стін, укритих нескінченними рельєфами, немає напівкруглих ніш із статуями бодисатв. На трьох круглих терасах стоять сімдесят дві статуї. Вони існують, вони реальні і водночас нереальні: їх огортає густа тінь, крізь прорізи ажурних дагоб можна розрізнити тільки окремі деталі, а не статую повністю. Статую не можна сприйняти оком, оцінити розумом, словами переповісти своє ставлення до неї.

Незбагненний третій вищий світ уособлює недобудована центральна дагоба, на якій немає жодних зображень. Форма її геометрично бездоганна, як кристал. Дагоба має бути позолочена й увінчувати святилище на зразок велетенської тіари. Це — вищий світ — Ніщо, з якого походить Усе і в яке все обернеться. В цьому третьому світі, як вірять буддисти, реальні предмети втрачають усі свої якості й перетворюються в царство абстрактних понять. Нірвана, в якій перебуває Будда, — кінець круговерті життя. Ніщо.

Найзагадковіша — десята тераса Боробудура. Її заховали глибоко під землею ще під час будівництва святилища. Грубий шар землі ховає терасу від людських очей, хоча найбільш гідні подиву рельєфи містяться саме тут.

Мисливці, монахи, повногруді дівчата із дзбанамі на головах, кораблі з напнутими вітрилами, танцюристи й музиканти — все, чим славився острів Ява у VIII—IX ст., виліплено на стінах фундаменту Боробудура.

Боробудур. Варельєф.

Фігури на рельєфах, на відміну від статуй бодисатв, гострохарактерні. Вік, професія, становище в суспільстві кожного персонажа підкреслені з різючою точністю. Співці, музиканти, плавні танці, розваги і втіхи — все тут гранично земне, позбавлене найменшого натяку на ту складну філософію та систему символів, яка відрізняє зображення кожного з 429 бодисатв. Важко навіть повірити, що ці рельєфи і статуї створено в одному й тому самому місці, в один і той самий час, одними й тими самими людьми, настільки вони різні, настільки багато в рельєфах почуття — то ідилічного милування, то гумору, то наївної радості. На рельєфах фундаменту лежить печать внутрішньої свободи, такої далекої від канонів буддійських монастирів, і тієї самої жадоби до життя, яку Гаутама Шак'я вважав джерелом страждань і гріхів.

Коли в Індонезії запанував іслам, мусульмани знищували скульптури, які зображували людину або тварин, і буддисти вирішили заховати святилище. Вони засипали його землею так старанно, що жодна статуя, жоден камінь не виглядали назовні.

В середині XIX ст. Боробудур відкопали, і він немовби воскрес, як величній пам'ятник світової культури.

АНГЛІЯ

На цьогорічному театральному фестивалі в Чічестері було показано нову п'єсу молодого драматурга Джона Ардена «Останнє «прощай» Армстронга», дія якої відбувається в середині XVI століття в Шотландії. В ролі розбишаки Джона Армстронга виступив англійський актор Альберт Фінней.

Альберт Фінней в ролі Джона Армстронга.

БОЛГАРІЯ

Видавництво «Болгарські писателі» випустило в світ збірку літературно-критичних статей та нарисів про життя і творчість двадцяти двох болгарських письменників. Автор її — відомий літератор Ангел Тодоров.

Як пише рецензент журналу «Септември» Георг Григоров, «книга Ангела Тодорова посіла одне з чільних місць у сучасній болгарській критичній літературі. Вона

КНИГА ПРО В. І. ЛЕНІНА

Місто Краків. Вісьляна № 8. Вузька вуличка, двоповерховий кам'яний будинок. Тут перед першою світовою війною відбувалися збори «Краківської Спілки допомоги політичним в'язням». Членами цієї спілки були Ленін, Крупська і Коллонтай.

В новій документальній повісті Валентини Найдус «Ленін і Крупська в Краківській Спілці допомоги політичним в'язням», яка цього року вийшла у краківському «Видавництві літературному», докладно розповідається про діяльність цієї організації в Краківі й участь у ній Володимира Ілліча та Надії Костянтинівни під час їхнього перебування в Польщі.

В архіві Спілки, знайденому в 1952 році, зберігався членський квиток В. І. Леніна, з якого видно, що Володимир Ілліч належав до Спілки з грудня 1912 до травня 1914 року.

«Для нас, поляків, — пише рецензент газети «Жице літературне», — має особливе значення те, що в лавах нашої організації працювали як товариші і друзі Ленін і Крупська».

Валентина Найдус — авторка широкої книжки «Ленін в Польщі» — спромоглася в своєму новому творі подати суто історичний матеріал у цікавій, популярній і захоплюючій формі.

25-й ТВІР ТОНЕ БРУЛІНА

Бельгійський драматург Тоне Брулін — автор 24 п'єс, поставлених на сценах різних країн світу. Більшість його творів пристрасно й сміливо викривають і засуджують пороки сучасного капіталістичного суспільства.

Нещодавно Тоне Брулін написав двадцять п'яту п'єсу — «В присутності міністра». Вона поставлена вперше на сцені брюссельського театру «Тонеел Вандааг». Цього разу Брулін виступає не тільки як автор, а й як режисер-постановник.

Навколо нового твору драматурга точиться багато суперечок. На думку критиків, у цій п'єсі викривальна сила, сарказм, досягли надзвичайної сили й виразності.

Твір написаний у формі рев'ю. Окремі сцени, епізоди його складаються у виразну сатиричну картину суспільства, держави, яку автор, із зрозумілих причин, не називає. Драматург піддає гострій і влучній критиці і державний апарат, і тупість та обмеженість правлячої верхівки, і урядову політику в галузі культури; він висміює навіть життя і побут королівського двору. Словом, глядачі побачили на сцені сучасну бельгійську дійсність.

Критика зазначає, що п'єса «У присутності міністра» написана під поміт-

ним впливом драматургії Бертольта Брехта.

Сцена з вистави «У присутності міністра».

«ПРИГОДИ» НЕ ЗАХОПЛЮЮТЬ

Кадр з фільму Теренса Янга «Любовні пригоди Молль Флендерс».

Нещодавно англійські кінематографісти закінчили новий фільм за твором одного з основоположників буржуазного реалістичного роману Даниеля Дефо «Молль Флендерс». Режисер фільму — Теренс Янг, роль авантюристи Молль виконує відома американська актриса Кім Новак, в одній з епізодичних ролей грає Вікторіо де Сіка.

Досвід екранізації творів світової класики вже довів, що це цікава і корисна справа, бо такі фільми користуються великою популярністю. Останнім часом в англійському кіно з'явилось дві успішні екранізації вітчизняної класики: «Лорд Джім» Джозефа Конрада та «Історія Тома Джонса» Генрі Філдінга.

На жаль, незважаючи на блискучий склад виконавців, нова робота в цьому жанрі вийшла не досить вдаю.

Фільм «Любовні пригоди Молль Флендерс» — це зроблений з великим знанням історичного матеріалу «костюмний спектакль», — пише рецензент журналу «Іластрітед Лондон ньос» Алан Дент. — В ці костюми вдягнуто найкращих і найбільш відомих акторів світового кіно, але в цілому фільм вийшов однаково далекий і від роману Дефо і від нещодавно показаної екранізації «Тома Джонса». Стежачи за пригодами на екрані Молль Флендерс, мимоволі думаєш, що краще було б, якби ти ще раз пішов подивитись «Тома Джонса».

НАУКОВА ПРАЦЯ ПРО М. ОСТРОВСЬКОГО

У видавництві Чехословацької Академії наук вийшла друком праця Бедржіха Догнала «Генезис форми», в якій автор порівнює різні друковані варіанти найвизначнішого твору М. Островського — роману «Як гартувалася сталь». Догнал спростовує помилки й хибні твердження по-

передніх дослідників творчості М. Островського і прагне точніше визначати час та місце різних змін, до яких Островський вдавався, працюючи над романом.

У своєму дослідженні Догнал передусім наголошує на тому, скільки праці мусив докласти Островський,

відзначається точністю і конкретністю оцінок творчості письменників, любов'ю і сумлінним ставленням до розробки літературного матеріалу».

Особливим публіцистичним запалом, глибиною думок позначені нариси про Івана Вазова, Алено Константинова, Пенчо Славейкова, Петко Тодорова, Христо Смирненського та Ніколу Вапцарова.

Заслуга автора збірки «Болгарські письменники» полягає й в тому, що він об'єктивно підійшов до оцінки творчості тих літераторів, імена яких були незаслужено забуті.

* * *

«Проблеми сучасної літератури» — так називається велика праця, видана Інститутом літератури Болгарської Академії наук. Окремі статті і розвідки присвячені таким питанням, як «Проблема героїчного в новій болгарській літературі», «Новаторство в літературі» тощо.

В збірці вміщено і вельми цікаве дослідження В. Колєвського про деякі маловідомі сторінки історії пролетарської літератури Болгарії початку 30-х років нашого століття.

БОЛІВІЯ

Мексиканські художники висловили у тижневину «Політина» протест проти варварського знищення творів мистецтва у Болівії.

За наказом військової хунти тут руйнують фрески, що прикрашають стіни президентського палацу та інших урядових установ в місті Ла-Пас.

Фрески, на яких відтворені сцени з сучасної історії країни, епізоди боротьби проти диктаторів, створив у 1952 році болівійський художник Мігель Аландія Пантохія.

БРАЗИЛІЯ

Темпераментним, феєричним виступом бразильських танцюристів завершив свій 12-ий сезон Театр Націй в Парижі. Репертуар бразильців — народні танці, і глядачі тепло сприймали такі мальовничі хореографічні сценки, як «Карнавал у Ріо», «Кавова плантація». Овацією нагороджувалися виконавці танцю «Послання в Гарлем», що символізує визвольну боротьбу чорних рабів.

Оглядач «Леттр франсез» пише: «Це, безперечно, одна з найприємніших вистав, показаних на сцені Театру Націй».

ДАНІЯ

На батьківщині Ганса Хрістіана Андерсена в м. Оденсе цього року був вперше проведений Андерсенівський фестиваль.

На сцені просто неба була показана інсценізація казки «Свинопас». Крім двох професійних акторів, у постановці взяли участь місцеві школярі.

ІТАЛІЯ

Продюсер Діно ді Лаурентіс розповів на сторінках польського тижневика «Екран» про свої плани на майбутнє. Він вирішив екранізувати шедеври Гомера «Іліаду» та «Одіссею». В ролі Одиссея виступить відомий італійський кіноактор Альберто Сорді.

* * *

В Римі готується ще один судовий процес, пов'язаний з подіями навколо п'єси Рольфа Хохгута «Намісник». Державний прокурор Італії порушив справу проти театрального директора Джіаніо Волонте, який наважився поставити цей твір. Волонте має відповідати перед судом за «образу римсько-католицької церкви і зневагу до пам'яті папи XII».

КАМБОДЖА

У 1965 році першу літературну премію «Індрадеві» здобув роман Лена Рарі «Жінки», присвячений боротьбі жінок за емансипацію, проти несправедливості і забобонів. Героїня роману створює кооператив, членами якого стають жінки.

Премії удостоєний також роман Пена Сеткі «Доля селянина», в якому розповідається про життя кхмерського села в перші роки незалежності.

МЕКСИКА

Давид Альфаро Сікейрос, 68-річний мексиканський художник, має намір разом із своїми учнями намалювати панно розміром у чотири тисячі квадратних метрів, зобразивши на ньому історію розвитку людства.

як недосвідчений письменник, як людина, котра була переповнена життєвими враженнями, але разом з тим усвідомлювала обмеженість своїх сил і можливостей. Зокрема він пише, що для Островського не були чужі ні трагізм, ні розпач, ні не-

впевненість. Частково причиною цього був стан здоров'я Островського. Тим зрозумілішою, пише Догнал, стає боротьба письменника з недугою, тим чіткіше окреслюється те позитивне начало, до якого Островський невтомно прямував.

«ТИХИЙ ДОН» НА ПОЛЬСЬКІЙ СЦЕНІ

В краківському «Старому театрі» поставлено інсценізацію Шолоховського «Тихого Дону». Режисер ви-

стави Лідія Замкова, — талановитий митець, що завжди шукає нових зображальних засобів.

Ізабелла Ольшевська — Аксінья в інсценізації «Тихого Дону».

Ришард Філіпський — Григорій Мелехов.

ПРОТОТИП ГЕРОЇНИ ХЕМІНГУЕЯ

«У неї була темна, майже оливкова шкіра. Профіль, який міг розбити ваше або будь-чье серце, і темне живе волосся, що спадало їй на плечі». Так описав Хемінгвей Ренату, останнього любов 56-річного американського полковника Річарда Кантуелла.

Коли роман «За рікою, в тіні дерев» був опублікований у 1950 році в Америці, ніхто не сумнівався в тому, що це автобіографічний твір Хемінгвея. Всі впізнали письменника в особі стомленого духом і тілом полковника, який прощається в долині річки Піяве із своїм армійським життям і молодістю венеціанкою.

Хто ж був прототипом Ренати — жінки, яка подарувала літньому чоловікові другу молодість?

Тільки тоді, коли міланський видавець творів Хемінгвея Алдо Mondadori видав роман «За рікою, в тіні дерев» (він був зв'язаний догово-

Адріана Рекс.

ром, за яким мав право опублікувати роман лише через «певний час» після смерті письменника), 35-річна жителька Мілана, письменниця і художниця Адріана Рекс порушила мовчання. Їй було 19 років, коли вона познайомилася з Хемінгвеєм у Венеції.

Вперше вона побачила письменника одного зимового дощового дня на шосе. Він сидів у б'юку в компанії друзів — перед від'їздом на полювання.

Ернест Хемінгвей листувався з Адріаною в останні роки свого життя. Про це свідчать 570 листів, які він писав їй з Гонконга, Найробі, Куби...

Адріані належить місце на титульній сторінці американського видання повісті «Старий і море», підписаний лише літерою «А».

В 1950 році вона разом з матір'ю відвідала Хемінгвея та його дружину на Кубі.

ІСПАНІЯ В СЕРЦІ

«Новий роман французького письменника Володимира Познера «Іспанія, перше кохання» не можна читати без того особливого хвилювання, яке охоплює нас щоразу, коли ми говоримо про Іспанію, — пише відома французька письменниця Мартіна Моно. — Є країни, згадка про які ранила, як кинджал. Не можна вимовляти «В'єтнам», не можна вимовляти «Алжир», не можна вимовляти «Іспанія» так, як ми вимовляємо назви інших країн».

Твір Познера — це розповідь про кохання, яке народилося на заповнених біженцями дорогах Іспанії часів громадянської війни, — і тому це водночас розповідь про Іспанію тих трагічних днів.

Січень 1939 року. Іспанську республіку розгромлено. Десятки тисяч чоловіків, жінок, дітей змушені залишити свою батьківщину. Люди йдуть на північ, до французького кордону, щоб врятуватись від репресій і фа-

шистського ярма. Саме в цей час до Каталонії приїждить французький художник П'єр. Війна його не обходить, він збирається малювати рибалок, їхні човни, селища, море. Але, опинившись в країні, яку залишають її жителі, ставши свідком цього трагічного переселення, він приєднується до біженців і з етюдником за плечима крокує разом з ними дорогами Іспанії. І ось нарешті — Франція. Змучені голодом і спрагою, люди навіть у найкошмарніших сновидіннях своїх не могли уявити собі тих таборів-в'язниць на піщаних пляжах, нашвидку обнесених в декілька рядів колючим дротом, якими зустрів їх французький уряд.

Серед цих знедолених П'єр довго й безнадійно шукає дівчину, яку випадково зустрів, палко полюбив, але зразу ж назавжди загубив у людському вирі. П'єр не знайшов своєї коханої, але під час довгих пошуків і блукань він багато чого зрозумів. Ще не-

ПОЛЬЩА

Письменник і літературний керівник творчого кінооб'єднання «Кадр» Тадеуш Конвіцький розповів кореспондентові журналу «Фільм» про історію зйомок фільму «Сальто», сценарій до якого написаний ним самим. Незабаром на екрани вийде фільм Є. Кавалеровича «Фараон», в якому Т. Конвіцький був літературним консультантом.

В новому сезоні «Кадр» готує кілька цікавих робіт, перш за все «Марсія і Наполеон» — сучасну побутову комедію, сценарій якої написали Анджей Ярецький та Леонард Бучковський.

Фільм «Чи знає хто-небудь про її долю?» розповідатиме про долю дівчини, яка приїхала працювати з села до міста.

«Ми якнайширше використовуємо в своїй праці літературні твори, збираємося екранізувати твори Вільгельма Маха, Станіслава Дигата та інших письменників», — сказав на закінчення Т. Конвіцький.

РУМУНІЯ

На сцені Бухарестського театру опери і балету вперше прозвучали твори молодих композиторів Дору Поповича і Корнеліу Чезара. Тут були показані одноактні опери — «Прометей» (лібретто написано за п'єсою Віктора Ефтиміу) і «Галілео Галілей» (лібретто за п'єсою Бертольта Брехта). Нещодавно побачила вогні рампи і нова оригінальна оперета Філарета Барбу «Дівочий ярмарок». В опереті широко використані народні танці Трансильванії.

* * *

Видавництво «Меридіани» випустило альбом, що містить репродукції кращих румунських графічних творів, починаючи з 1848 року і до наших днів.

Упорядники цього видання в передмові зазначають, що прагнули створити «образний літопис боротьби румунського народу, передових суспільних сил за здійснення ідеалів соціальної справедливості, свободи і незалежності».

Багато сторінок альбому присвячено періоду 1944 — 1964 р.р.

США

Лайонель Рогозін належить до групи незалежних американських кіномитців, представників так званої «нью-йоркської школи». Кілька років тому він зняв

два документальних фільми «На Бауері» — про нью-йорське «дно» і «Повернись, Африно» про расову дискримінацію в Південно-Африканській Республіці.

Перебуваючи в Празі, Л. Рогозін дав інтерв'ю кореспондентові газети «Руде право», в якому розповів про роботу над новим твором.

«Це буде фільм про війну, вірніше — проти війни. Думка про такий фільм зародилася у мене ще в 1960 році після одного виступу відомого англійського філософа і борця за мир Бертрама Рассела. Я хочу, по-перше, показати справжнє обличчя війни. Тому я викирсував багато фотографій, кінострічок і воєнних документів, які зібрав у архівах Варшави, Лондона, Будапешта, Москви й Нью-Йорка. Але фільм «Добрі часи, чарівні часи» буде не суто документальний — в ньому широко застосовуватимуться прийоми художнього кіно.

* * *

Останнім часом в США виходить багато спогадів так званих «друзів» Хемінгуей, які намагаються сплюкати пам'ять великого письменника.

В нью-йоркському видавництві «Готторн-Букс» нещодавно вийшов посмертний «твір» якогось Джеда Кайлі, який має назву: «Хемінгуей. Спогади давнього приятеля». В ньому автор, згадуючи про свої зустрічі з Хемінгуеем, змальовує великого письменника дебоширом і п'яницею.

Рецензент журналу «Нью-Йорк таймс бук ревью» Карлос Бейкер виступив на захист доброго імені письменника. Бейкер доводить, що Кайлі зовсім не належав до приятелів письменника. Він був лише поверхово з ним знайомий і зустрічався з Хемінгуеем лише кілька разів у житті. «Ця книга, — пише Карлос Бейкер, — є справжнім взірцем «жовтої журналістики».

* * *

Джону Апдайку тридцять три роки, а він уже належить до найпопулярніших літераторів країни.

Нещодавно вийшов друком том «Вибраної прози» Апдайка, в якому вміщені есе, пародії на літературні твори відомих сучасних письменників, а також сповнені ліризму спогади письменника про своє дитинство.

ФРАНЦІЯ

Класична трагедія «Нікомед» Корнелія — знову на театральній сцені. Газета «Юманіте» вміщує рецензію на цей спектакль у Театрі Націй під заголовком «Завжди актуальна п'еса». І справді ця п'еса, центральний образ якої — герой-бо-

давно байдужий до всього, крім свого мистецтва, художник прозріває. Весь час в уяві його спливають вірші:

«А ми спимо, поки розпинають Іспанію біля наших дверей...»

«НЕ ПЛАЧ, ДИТИНО»

В англійському видавництві «Хейнеманн» вийшов друком твір молодого кенійського письменника Джеймса Нгугі «Не плач, дитино». Цей роман присвячений хвилюючому періоду в історії Кенії — періоду боротьби за незалежність проти іноземного панування.

...Старший з трьох синів старого Нгото загинув у Європі на незрозумілій для негрів війні білих. Другий, також учасник війни, повернувся контужений і почав пиячити. Нарешті, третій, наймолодший виростає типовим представником чорної аристократії, яка залишається вірною колонізаторам.

Старий Нгото працює у білого плантатора-англійця. Його образ майстерно введений письменником. Деякий час хазяїн та його чорний наймит Нгото живуть нібито в злагоді:

«Це не рядки поеми П'єра, — пише Мартіна Моно, — це листівка, випущена французькими комуністами в ті трагічні дні, коли фашизм вбив Іспанську республіку».

обидва віддають усі свої сили землі, для обох світ обмежується фермою. Але поступово і їх затягує вир політичних подій у країні. Старий фермер, ще донедавна — ліберал, який приязно ставився до свого робітника, наказує вбити його, а потім і сам гине від руки середнього сина Нгото. З усієї сім'ї Нгото живим залишається наймолодший син, і все пережите примушує його замислитися і зрозуміти, що він відповідає не тільки за себе.

Цей твір подекуди не позбавлений наївності, але в цілому роман сприймається, як ще один сміливий документ молоді літератури африканського континенту.

Джеймс Нгугі написав свою книжку англійською мовою. Це третій прозовий твір письменника.

ГАННЕС БАЛЛА СТАЄ ГЕРОЄМ КІНОФІЛЬМУ

Після вдалих екранізацій таких літературних творів, як «Пригоди Вернера Гольта» Дітера Нолля та «Голий серед

вовків» Бруно Апіца, кіномитці Німецької Демократичної Республіки звернулися до роману Еріка Нойца

Кадр з фільму «Сліди каміння».

«Сліди каміння», що протягом короткого часу витримав у НДР кілька видань, жваво обговорюється і читається із захопленням. Герой роману Ганнес Балла став одним з найпопулярніших героїв нової німецької літератури.

Автори сценарію Карл Георг Енголь і режисер Франк Байер кажуть, що роман Еріка Нойча привабив їх чудовими образами німецьких робітників: «Герой Нойча — бригадир будівельників Ганнес Балла, — чудова людина, в існування якої повірили читачі роману і мають так само повірити глядачі майбутнього фільму».

Робота над сценарієм була нелегкою, бо роман Нойча великий за обсягом (майже 900 сторінок тексту). Енголь і Байер вибрали з нього головне, прагнучи, однак, залишити більшість сюжетних ліній, бо майже всі вони пов'язані з долею самого Ганнеса Балли.

Праця над новим фільмом розпочалася. Роль Балли виконує відомий актор Манфред Круг. В травні 1966 року, до 20-річного ювілею студії «Дефа», фільм «Сліди каміння» має вийти на екрани.

* * *

рець за національну незалежність, — завжди служила справі боротьби за гуманні ідеали. Під час німецької окупації «Нікомед» звучав, як твір Опору, як заклик до непримиренної боротьби.

Виконавець ролі Нікомеда Лоран Терзієв — один з найталановитіших трагічних акторів Театру Націй. Його молодість, темперамент, чудові зовнішні дані допомагають йому створити хвилюючий героїчний образ.

У Парижі влаштовуються так звані монотематичні художні виставки, які, на думку спеціалістів, дають можливість найкраще простежити розвиток художніх стилів різних епох. Тепер відкрита виставка під назвою «Квіти й сади очима художників», на якій представлені твори Брейгеля, Боннара, Гогена, Ренуара, Моне, Мане, Матісса і сучасних художників.

РОМАН ПРО НАУКОВЦІВ

Чеський письменник Зденек Плуґарж, автор відомих у нас творів «Якщо ти покинеш мене» та «Хай кинуть в мене каменем», нещодавно видав новий роман «Успіх».

Цього разу увагу письменника привернуло життя наукових працівників, творчої інтелігенції. Автор намагається показати й проаналізувати ті чинники, які обумовлюють формування відносин між людьми на роботі і в сім'ї. І чи не на перший план він висуває надзвичайно складні проблеми, що постають перед жінкою, зайнятою відповідальною науковою роботою.

Плуґарж вводить читача у сім'ю Угрів. Павел Угр — археолог, його дружина — біолог. У них діти, хороша, дружна сім'я. Обоє вони захоплені своєю працею. Але Павел вважає свою роботу незрівнянно важливішою за жінчину.

Дальший розвиток подій в романі призводить героя до катастрофи. Робота Павела, за висновком комісії, має сумнівну наукову цінність. В той

же час його дружина досягає неабияких успіхів у своїй галузі.

Ролі в сім'ї міняються. Головою родини, за переконанням Павела, має бути той, хто виконує більш важливу громадсько-корисну роботу. Самолюбство Павела глибоко уражене, в сім'ї назріває конфлікт.

Плуґарж не лише констатує факти, він дошукується причин, що привели Угра до краху. Справа в тому, що Павел і його дружина користувалися у своїй роботі полярно протилежними методами. Поверховим, апіорним висновком Угра Плуґарж протиставляє ретельно перевірені, обґрунтовані експерименти його дружини.

У новому романі Плуґарж фіксує свою увагу на багатьох явищах, характерних для сьогоденної Чехословаччини. Він намагається дати якнайповнішу картину діяльності наукових установ, показуючи все те, що ще заважає їх роботі.

Все це загострює публіцистичну спрямованість книги, притаманну і попереднім творам Плуґаржа.

КІНЕЦЬ ЗИМОВОЇ КАЗКИ

Новий твір німецького письменника Едуарда Клаудіуса — повість «Зимова казка на Рюгені», — як і його попередні романи «Люди на нашому боці», «Про любов не слід говорити», — відразу ж привернула до себе увагу критики і читачів. Едуард Клаудіус сміливо порушує в своєму творі найпекучіші проблеми життя і праці молоді в НДР.

Повість написана від імені автора, що надає їй якоюсь мірою документального характеру. Схвильований листом, одержаним від молодого дівчини з сільськогосподарського кооперативу на острові Рюгені, письмен-

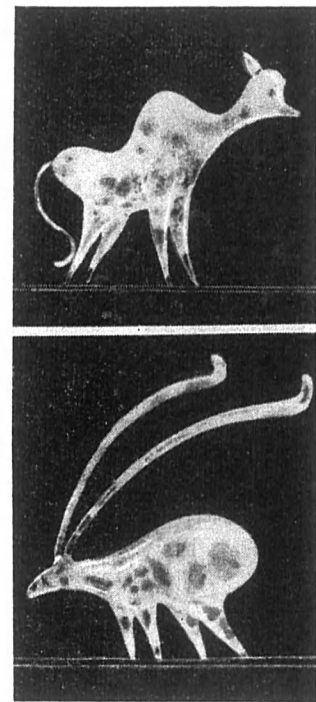
ник виїждить до місця подій. Урсель, авторка листа — студентка сільськогосподарського інституту працює дояркою на молочній фермі. Листа вона написала від імені всіх своїх товаришів.

Цей лист відіграв роль камінця, кинутого у тиху воду. Побігли від нього кола, люди замислилися над своїм життям, виникли суперечки, почала зникати колишня байдужість до всього, що відбувається навкруги. І саме це, підкреслює письменник, є запорукою того, що життя на острові Рюгені наповниться новим змістом.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Після реконструкції знову відкрився Яблонецький музей скла і прирас. В оригінальних експонатах представлена тисячолітня історія чеських майстрів скла.

Відвідувачі мають можливість познайомитись із скляними виробами стародавніх часів, знайденими археологами на чеських землях, а також народним мистецтвом і біжутерією яблонецьких майстрів.

Експонати виставки Яблонецького музею скла.

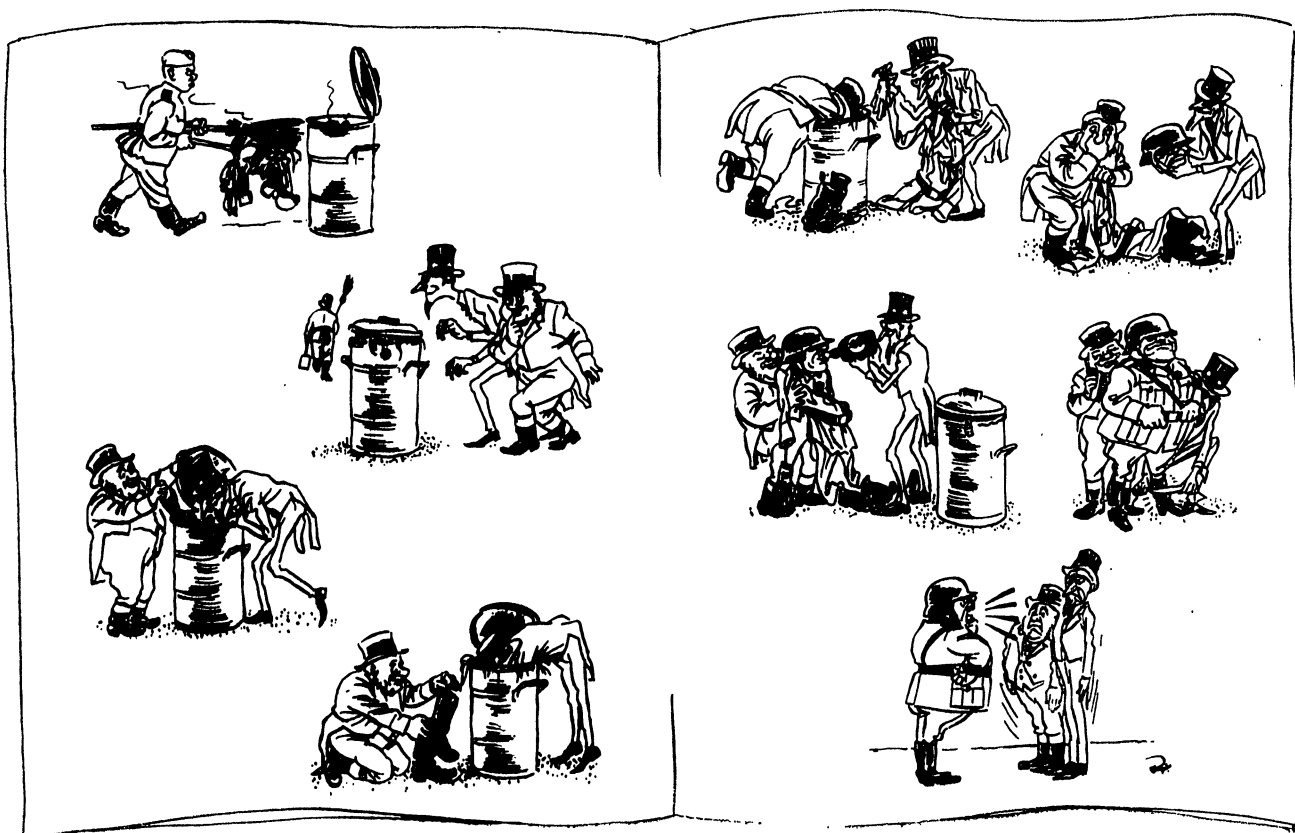

Копенгагенське видавництво «Тиден» в тісному співробітництві з художником Херлуфом Бідstrupом обрало для нового альбома його карикатур кращі малюнки, виконані майстром на протязі останніх років. Бідstrup суворо викриває несправедливості буржуазного суспільства, але водночас він змальовує гумористичні побутові сцени і ситуації, знайомі всім людям. Нижче ми друкуємо добірку нових карикатур Херлуфа Бідstrupа.

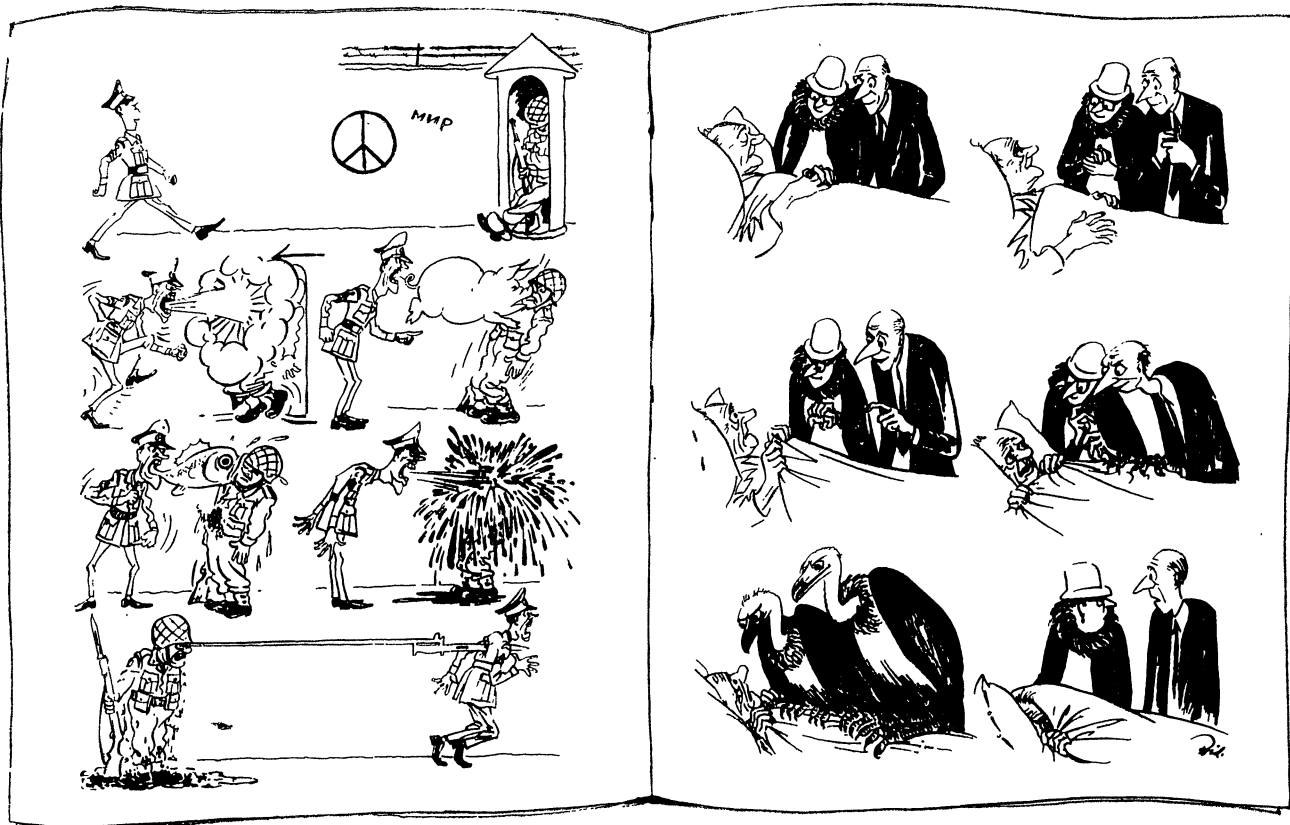
З НОВОГО АЛЬБОМА

КАРИКАТУРА

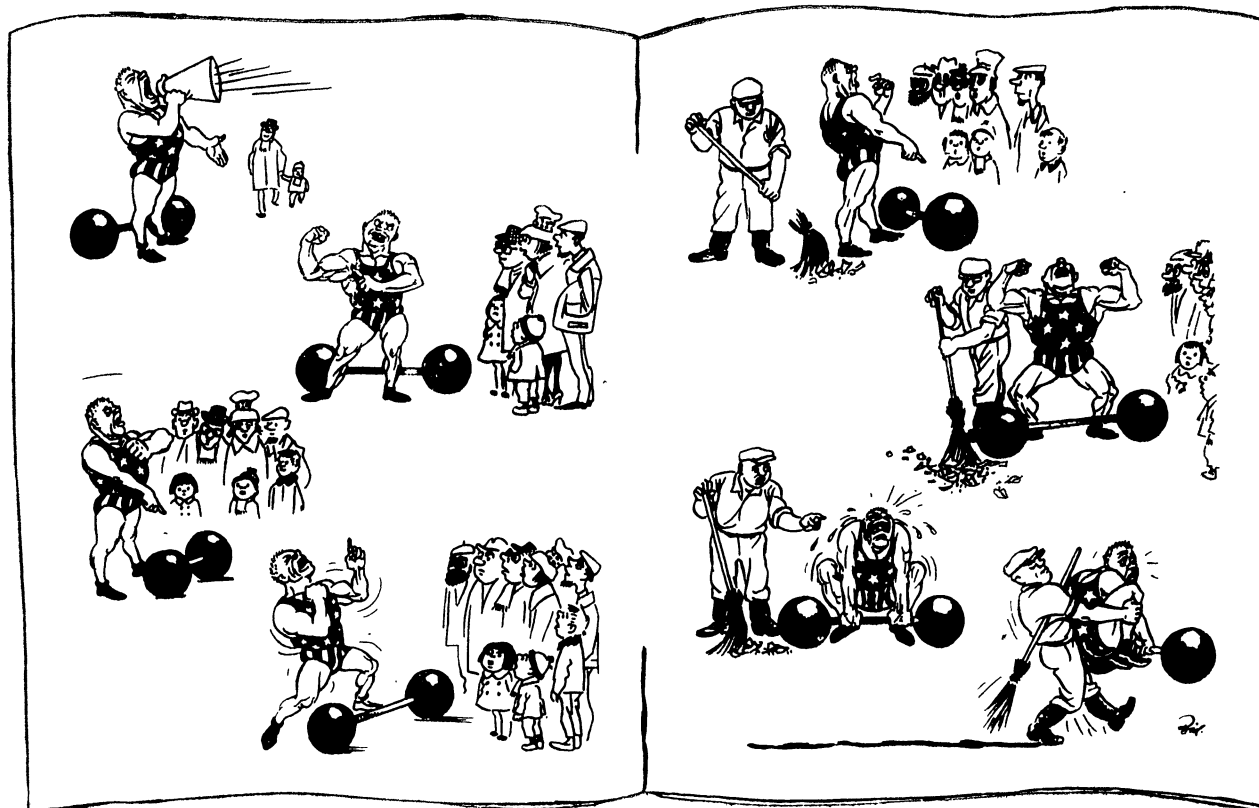

ЧУДЕСА ВІДНОВЛЕННЯ

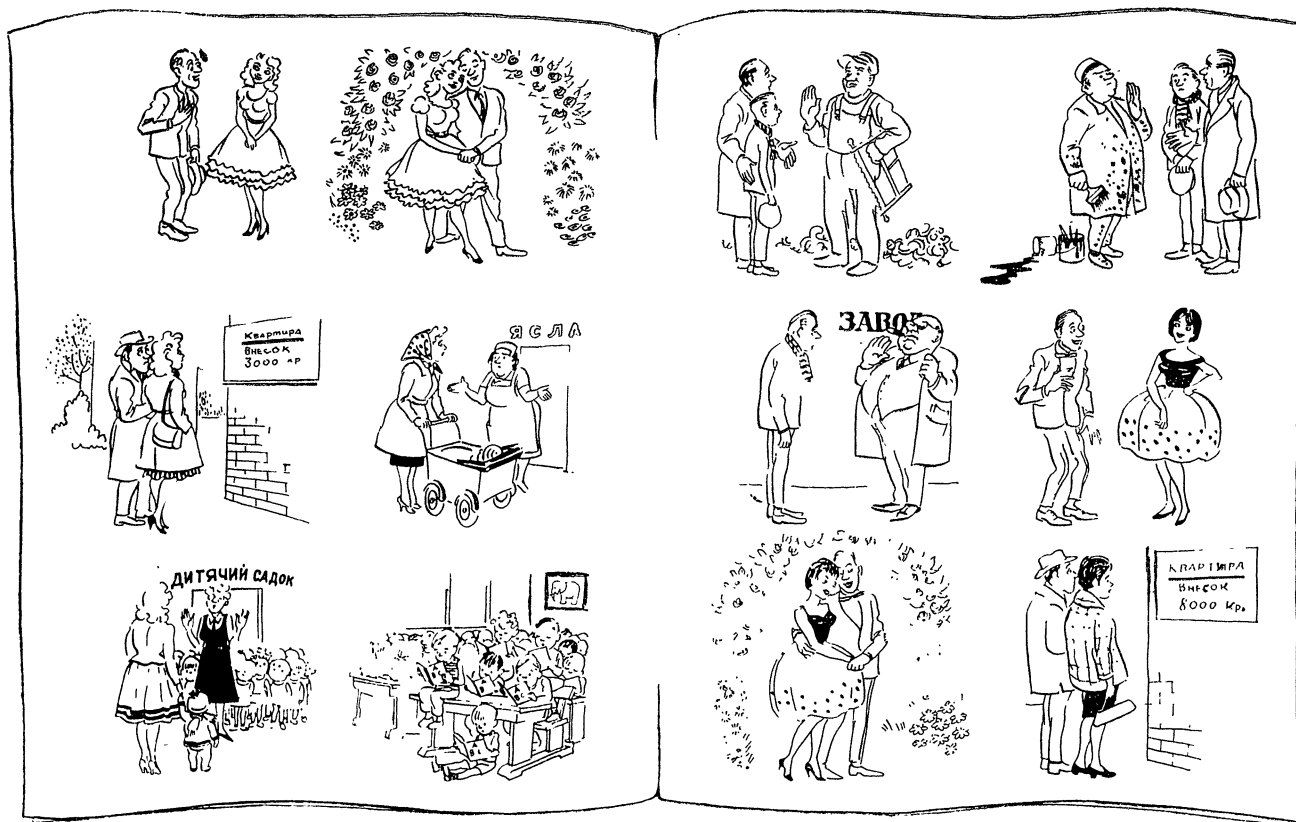
КОНТРАТАКА

СПАДКОЄМЦІ

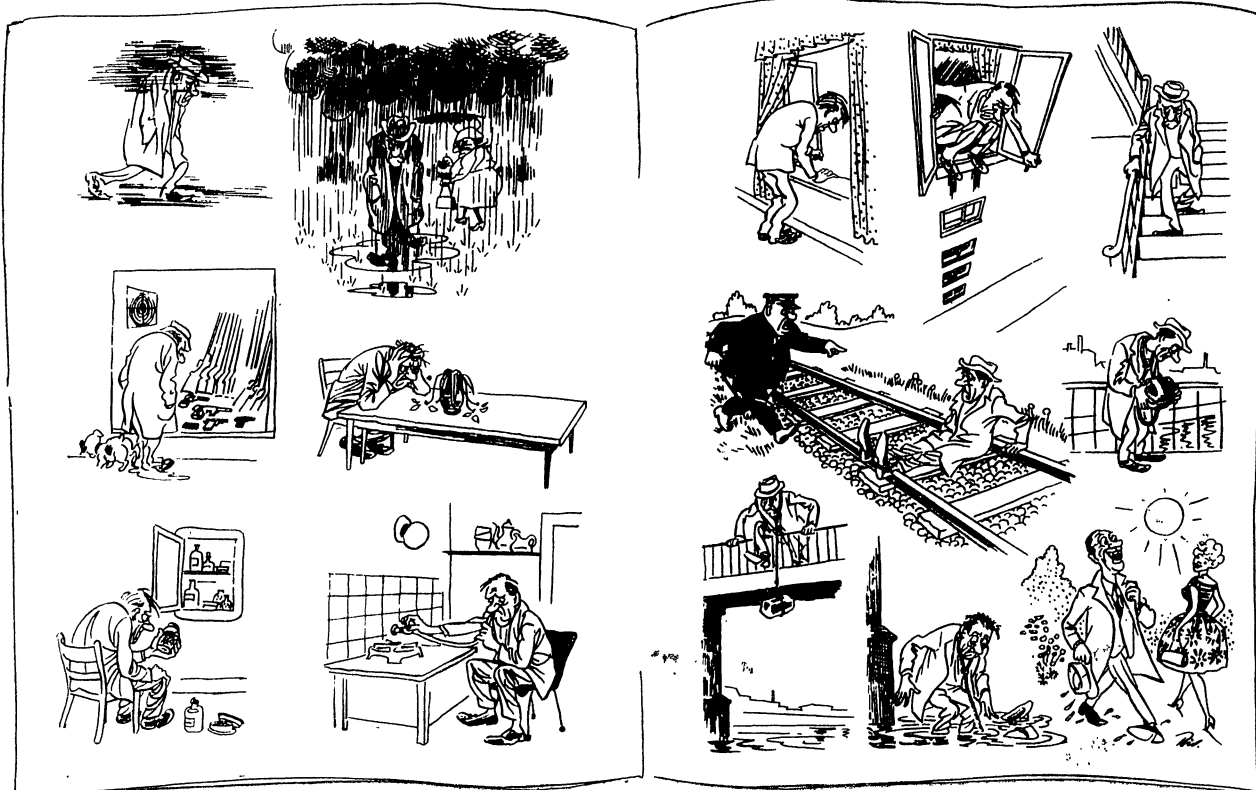

СЕНСАЦІЯ

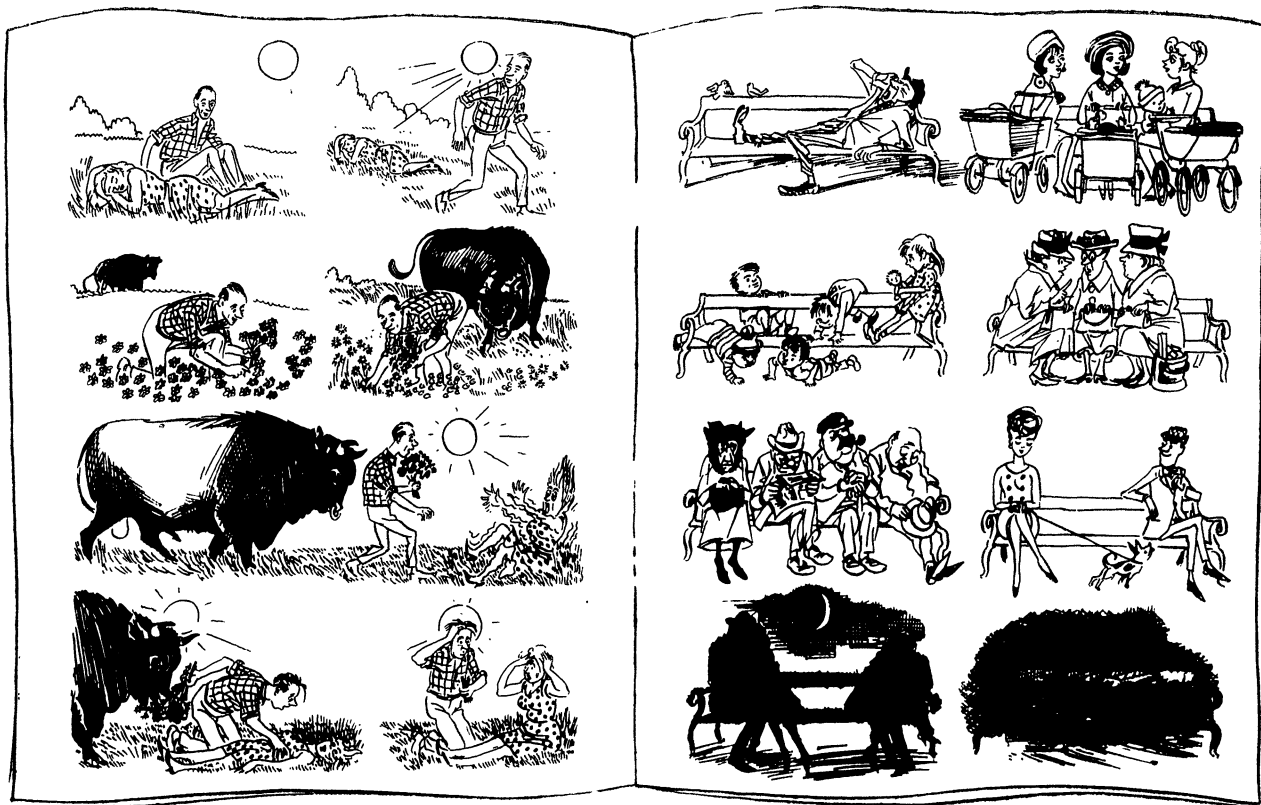

ЖИТТЯ І ПОБУТ У КОРОЛІВСТВІ БЛАГОПОЛУЧЧЯ

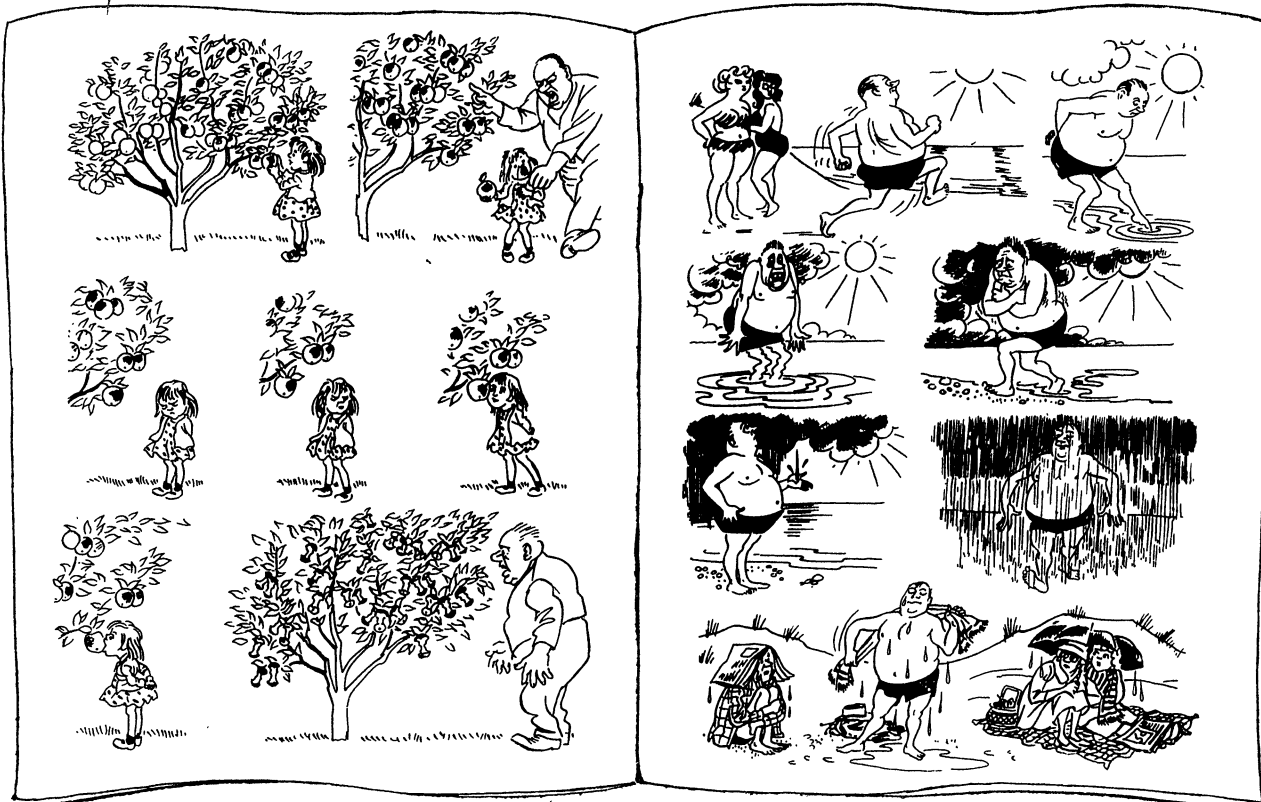

САМОГУБСТВО

СОНЯЧНИЙ УДАР

ЛАВОЧКА

ЗБИРАННЯ ВРОЖАЮ ЯБЛУК

ПЛАВЕЦЬ

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

ШАНУВАЛЬНИК МИСТЕЦТВА

Ще за життя видатного німецького письменника XVIII сторіччя Г. Е. Лессінга в Майнінгені ставили його драму «Мінна фон Барнхельм». Присутньому на виставі майнінгенському герцогу дуже сподобалася гра актора, який виконував головну роль майора Тельгейма. Після одної дуже вдалої сцени герцог підвівся і, наказавши перервати виставу, звернувся до здібного актора:

— Браво, майоре! Я віднині роблю вас підполковником!

КОМЕДІЯ З ТРАГЕДИЄЮ

Г. Е. Лессінг завжди дуже чуйно ставився до молодих здібних літераторів, охоче допомагав їм своїми порадами. Але видатний письменник страшенно не терпів надокучливих бездар і графоманів. Одного дня такий графоман, від якого Лессінг старанно ховався, наскочив таки на письменника і став читати йому якусь безглузду п'єсу. Послухавши трохи, Лессінг почав голосно сміятися.

— Чому ви смієтеся? — образився надокучливий графоман. — Це ж трагедія!

— А чому ж ви одразу не попередили мене про це? — відказав Лессінг.

ЖЕРТВИ АВТОРИТЕТУ

Один шахрай, написавши поганенького віршика, надіслав його до редакції поважного журналу, підписавши свій твір ім'ям відомого англійського письменника і поета Редьярда Кіплінга. Побачивши номер журналу з надрукованим в ньому віршиком, розлютований Кіплінг прибіг до редактора.

— Хіба ви не бачили, що це безглуздзя, що вірш не витримує ніякої критики?

— Звичайно, бачили, — відповів редактор, — але ж автором вірша ми вважали Редьярда Кіплінга...

ДЖЕРЕЛО НАТХНЕННЯ

Кореспондент якоїсь газети попросив Ернеста Хемінгуей розповісти про свої найближчі творчі плани.

— Я пишу зараз новий роман, — відповів письменник.

— А яка його тема? — запитав кореспондент.

— О, тема зовсім нова для мене. Мені її підказав один кінофільм, поставлений за моїм оповіданням...

РИЗИКОВАНИЙ ЖАНР

Хтось запитав Вольтера, чи не слід було б йому написати книгу про особу його короля.

— Ні в якому разі! — перелякався Вольтер. — Ви що, хочете, щоб я втратив королівську пенсію?

КОРИСНЕ НАВЧАННЯ

Нагадавши Рубенсу про його молоді роки, один з шанувальників славетного художника запитав його, чому він так довго навчався у завідомо бездарних майстрів. І він назвав Рубенсу імена трьох його колишніх, справді невдалих вчителів.

— Ви помиляєтеся, — відказав Рубенс. — Я все ж таки навчився у них дечого дуже корисного для художника.

— Чого саме? — здивувався його співбесідник.

— А того, як не слід малювати...

ПРАВДИВЕ ВИЗНАННЯ

Відомий французький поет Шарль Бодлер завжди був у боргах. Одного дня кравець, якому поет довго не сплачував великого боргу, накинувся на нього:

— Хоча б скажіть мені, коли ви заплатите гроші, щоб я міг спати спокійно!

Бодлер подивився з сумом на свого кредитора:

— Любий мій, якщо я вам скажу це, ви зовсім втратите сон!

МУКИ ТВОРЧОСТІ

Талановитий французький художник Едгар Дега мав одне уподобання, яке приносило йому чимало клопоту: він писав погані вірші. Б'ючись над останніми рядками одного сонета, Дега поскаржився своєму знайомому — відомому літературному критику:

— Розумієш, у голові — повно думок, але...

— Друже мій, — перебив його критик, — думки — то добре, але сонети складаються із слів...

СУМНА ПОДІЯ

Редьярд Кіплінг прочитав у газеті, яку він завжди передплачував, повідомлення, від якого в нього волосся стало дибки. На першій сторінці в траурній рамці повідомлялося про наглу смерть... самого Кіплінга!

Обурений письменник написав негайно такого листа видавцеві газети:

«У вашій газеті надруковано повідомлення про мою наглу смерть. Оскільки ваша газета вважається добре інформованою, в мене немає жодних підстав сумніватися в цьому. Отже, з сьогоднішнього дня я змушений, оскільки я помер, відмовитися від передплати на вашу газету».

БУМЕРАНГ

Одного ранку Вольфганг Гете, як завжди, вийшов на прогулянку по старому парку у Веймарі. На дуже вузькій алеї він зустрів літературного критика, що завжди нападав на твори великого німецького поета, виявляючи до нього особливу неприязнь. Коли вони порівнялися і одному з них треба було звільнити дорогу, похмурий критик сказав:

— Я ніколи не даю дорогу різним бездарам!

— А я завжди це роблю, — відказав Гете і відійшов убік.

«Які щасливі люди, що живуть
в країні,
де вірять в завтрашній день».

Книзі властива епічна широта. Географія і історія Іспанії, образи видатних діячів, особиста доля поета, роздуми про мистецтво і народну поезію, заклик до боротьби за свободу, за мир зливаються в ній воедино.

Але Отеро перш за все лірик. Він роздумує, і примушує думати і читача. Верлібр Отеро інколи читається, як проза, але структура його мислення глибоко поетична. Думка поета місцями набирає точності математичної формули. Він пише коротко, афористично. Кожен рядок, як у Маяковського, може бути цитатою або перетворитися на заклик.

Майже кожне слово, кожен рядок Отеро має підтекст, другу, ще глибшу думку. Це одна із несповторних якостей його творчої манери. Так в умовах суворої цензури він доносить свою думку до читача.

«Розмова про Іспанію» — збірка віршів. Кожен з них — це самостійний поетичний роздум.

Думка про батьківщину, її долю, віра в її людей, в їх революційні і творчі сили наскрізною темою проходить через усі вірші збірки і єднає їх, переростаючи в своєрідний ліричний епос сучасної Іспанії.

Творчість Отеро, вирощена на добрих реалістичних традиціях іспанського вірша, продовжуючи лінію великих поетів Іспанії Хуана Рамона Хіменеса і Антоніо Мачадо, знову повертається до джерела народної поезії — романсеро. Цілий розділ збірки так і зветься «Пісні».

Отеро багато роздумує над самою поезією, над її покликанням, її шляхами. Для нього поезія — це перш за все робота, праця, плоди якої призначаються для мільйонів людей. Тому такий вимогливий поет до себе. Тому так багато в книзі думок про місце поета в житті, про зміст поетичної творчості, її зв'язок з дійсністю. Цілий розділ книги так і називається «Слово».

В сьогодиншній Іспанії шлях поета до народу тернистий.

«Подумати страшно, але мене
майже не читають
неграмотні люди,
робітники і діти», —

з гіркотою говорить поет.

Але він не може не писати. І Отеро прагне писати простіше, доступніше, вчиться говорити мовою простих людей:

«Мені до серця слова народні
й приказки,
Іх можна торкатися рукою,
і вони прості».

Прагнення говорити простою народною мовою ясно і виразно у Отеро не випадкове. Почуттям громадянської відповідальності перед народом просякнуті всі його вірші. Сила нової іспанської прогресивної поезії, сила Бласа де Отеро — в інтересі до сьогодиншнього дня, в неповторному єднанні буденності й великих ідей.

Ось чому голосно, наростаючи од книги до книги, од вірша до

вірша, звучить в його поезії тема ранку, тема бою, тема боротьби за любиму вітчизну, тема боротьби, на яку народ не лише має право, але яка є його святим обов'язком.

«...революція не тільки право,
Більш того, — вона обов'язок.

Про нього ми забували раніше
Тепер ми свою провину
спокутуємо».

Останній розділ книги зветься «Загальна правда». В цьому понятті — глибокий зміст. В ньому суть і цієї книги Отеро, і всієї його творчості. В ім'я загальної правди, в ім'я людського щастя, в ім'я Іспанії точиться боротьба, і в цій боротьбі є частка сил і праці Отеро. Поет веде «бій, щоб здобути Іспанію».

Нова книга Отеро з повним правом займе своє місце в рядах книг-бійців. Поява її — велика подія для іспанської прогресивної літератури.

В. ЯСНИЙ

ЗДРУЖЕНІ В БОРНІ

Ігор Неверлі. Хлопчина з Сальських степів.
«Дніпро», 1965.

Це — хвилююча розповідь про дружбу, яка гартувалася у вогні війни, в бараках смертників Майданека. Це — повість про радянську людину, яка, опинившись в часи гітлерівської навали на території окупованої Польщі, знайшла не тільки щирих і самовідданих друзів, а й своє місце в боротьбі польського народу за визволення з-під фашистського ярма. І сама книга — теж плід цієї дружби.

Сусіди по табірних нарах, — Ігор Неверлі, нині широко відомий польський письменник, і радянський військовий лікар, майор Володимир Ілліч Дегтярьов, — зустрілися в Майданеку. Перший потрапив сюди по обвинуваченню в комуністичній діяльності, другий був схоплений есесівцями у партизанських тилах Польщі.

Те, що розповів «руський лі-

кар», як його любовно називали в таборі, своєму польському другу, і стало основою книги. Правда, в повісті Дегтярьов виступає під іншим прізвищем — Володимир Лукич Дергачов.

Мужній борець з фашизмом, лі-

кар і командир Червоної Армії, партизанський вождь у польському підпіллі, Володимир Дегтяров після повернення на Батьківщину працював ветеринарним лікарем у Цимлянському, а тепер живе в місті Шахти Ростовської області.

Саме завдяки книзі Ігоря Неверлі, копітким і тривалим пошукам перекладачки її на російську мову З. Шаталової було знайдено героя твору. Сотні радянських і зарубіжних читачів стали надсилати йому та письменникові листи, в яких висловлювали захоплення мужністю Володимира Дегтярова, щиро бажали обом успіхів у житті й праці.

І ось тепер ця книжка вийшла в українському перекладі. Вона доповнена розповіддю І. Неверлі про його зустрічі з героєм, листуванням, яке він веде з радянськими читачами, в тому числі і українськими. Літературознавча розвідка Валерії Ведіної дає огляд громадської і творчої діяльності автора «Хлопчини з Сальських степів», «Архіпелага повернутих людей», «Пам'ятки з фабрики «Целюлоза» («Під фрігійською зорею»), «Лісового моря» (див. «Всесвіт» № 12 за 1961 р.).

Що ж так приваблює читача до цієї книги? Насамперед надзвичайна теплота і правдивість, з якою зображені головний герой книги та його друзі.

Письменник відтворює трагічну картину відступу частин Радянської армії з Західної Білорусії, криваві злочини окупантів, опір радянських і польських патріотів, героїку воєнних днів. Розповідь «руського лікаря» він використав як художню основу для типового узагальнення рис Справжньої Людини.

Втім, Ігор Неверлі цим не обмежується. Він знайомить читача і з довоєнною біографією свого героя. Вустами Володимира Дергачова письменник розповідає, як робітничо-селянська влада допомогла хлопчині з донських степів, а потім безпритульному ї, нарешті, вихованцеві дитячого будинку стати лікарем, керівником експериментального науково-дослідного інституту. І художньо-пізнавальне значення цих сторінок, особливо

для зарубіжного читача, мабуть, не менш цінне, ніж розповідь про підпільну боротьбу героя проти гітлерівців та їхніх прислужників.

Втім, ці сторінки доповнюють одна одну. Так, знайомлячись з біографією «руського лікаря», ми розуміємо, з якого джерела він черпає сили в запеклій боротьбі з ворогом, що саме його підтримує в найтяжчі години фізичних і моральних випробувань.

«Я перейшов річку тим самим бродом, що й тоді, коли йшов на цей берег темної ночі. Я став серед батьківського поля, узяв у жменю землі, землі перших задумів і мрій, розтер її в долоні і заплакав», — згадує в таборі Володимир Дергачов епізод із своєї юності.

Навіть якби Ігор Неверлі обмежився характеристикою образу лише самого «руського лікаря», читач уже й тоді був би йому вдячний за яскравий портрет радянської людини. Та письменник образно змалював скупими, але теплими барвами і його вихователів і соратників (начальник міліції Гаврилов, інженер Дмитро Буров, лікар Люба, капітан Леонід Чечуга, дядько Фрол та ін.).

Колишній безпритульний, а потім інженер, командир танкового підрозділу капітан Леонід Чечуга гине сам, врятовуючи Володимира Дергачова та його польського друга Кічкайла.

Невеличкою, але повною глибокого змісту новелою звучить у книзі розділ «Історія непохитного генерала», в героєві якої — Карбасові — неважко впізнати легендарного генерал-лейтенанта Дмитра Карбишева, який крізь страшні тортури і муки високо проніс у полоні ім'я радянського патріота.

Вони гинуть, ці люди, але в двобої з фашизмом перемагає їх ідеологія і психологія, і слова: «Людина — це звучить гордо!», кинуті Дергачовим в обличчя гауптштурмфюреру Густаву Кнідлю, звучать як присяга.

Володимир Дергачов, його радянські друзі й польські побратими всією своєю поведінкою в жорстоких сутичках з фашистськими головорізами доводять, що пере-

магає завжди ідеологія справжньої гуманності, а не людиноненависництва, носіями якого були есесівські «психологи» типу студента Густава Кнідля.

Пояснюючи, чому він погодився стати табірним лікарем, Володимир Дергачов підкреслює: «Я хотів створити такий моральний клімат, у якому може розвинути-ся певний романтизм обов'язку і в якому хвора, замучена людина з промерзлою до кісток душею зможе відтанути, повірити, що є люди на світі».

І повість нашого польського друга захоплює глибиною образів героїв, тих, хто і у фашистській катівні зберіг віру в непереможну силу людини.

Мерзотник обершарфюрер Зольде запрягає біловезького силача Кічкайла в свою бричку, намагаючись видресирувати з нього циркового рисака, якого він зможе після війни «показувати» на власній арені. А цей велетень з серцем дитини і в таборі, щохвилини ризикуючи життям, потай приносить для хворих шматок хліба, а коли настає час, вступає у кривавий бій з фашистами.

Вграчаючи своїх друзів, Володимир Дергачов думає: «Люди справді не вмирають, піде з життя один, за нього діє інший, від його імені». І що б не сталося, естафета боротьби за щасливе майбутнє людства триває.

Скоро мине двадцять років відтоді, як Ігор Неверлі написав свою книгу, що яскраво відображає один з численних епізодів героїзму радянських людей, їх незламної бойової дружби з польськими братами й сестрами в суворі дні боротьби з німецько-фашистською навалою.

«Я думаю про те, — пише він у післямові до книги, — що по цей і по той бік кордону, у Польщі і в Радянському Союзі, є люди, для яких Польща чи Радянський Союз — це нерозрізнені географічні поняття. Це якийсь міцний фрагмент їхнього життя, їхньої боротьби, це їхні страждання і добра, тепла пам'ять».

Створена Ігорем Неверлі книга — вагомий вклад у цю боротьбу і дружбу.

Ш. ВЯДРО

ПУТІВНИК ПО ЗАРУБІЖНІЙ ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Євг. Брандіс. Від Езопа до Джанні Родарі.
Москва, 1965.

Ленінградський літературознавець Євген Брандіс випустив у світ дуже цікаву, потрібну й оригінальну працю, книжку «От Эзопа до Джанни Родари. Зарубежная литература в детском и юношеском чтении». Скільки нам відомо, іншої подібної роботи ні російською, ні будь-якими іншими мовами народів СРСР, в тому числі українською мовою, в світ не виходило, і таким чином книга Євг. Брандіса є першою, піонерською спробою в цьому напрямку.

Автор поставив перед собою завдання передати вчителям і бібліотекарям, батькам і вихователям наших дітей і молоді історико-літературні й бібліографічні відомості про перекладні художні твори, призначені для юних читачів. Так говорить сам автор книжки. До цього можна, мабуть, додати, що й читачі старшого шкільного віку — «споживачі» літератури для юнацтва — могли б також скористатися з цієї книжки.

Євг. Брандіс продовжує роботу славетного російського бібліографа й популяризатора літератури М. Рубакіна. Досі систематичного зведення відомостей про літературу для дітей та юнацтва, перекладену з іноземних мов на російську, в нас не було. Думається, що ця книжка матиме своє значення і для українських читачів, педагогів, бібліотекарів і тому, що значна частина згадуваних Євг. Брандісом російських перекладів існує й українською мовою, і тому, що українські читачі практично користуються перекладами на обидві — і російську, і українську мови.

Композиційно книжка поділяється на розділи, в яких подано характеристику перекладної дитячої книжки XVIII, першої половини XIX і другої половини XIX сторіч, перекладної дитячої книжки кінця XIX — початку XX сторіч;

робота закінчується двома розділами: «Від встановлення Радянської влади до Великої Вітчизняної війни» і «Післявоєнний період». На початку кожного розділу автор робить загальний огляд перекладеної літератури за жанрово-тематичною ознакою. Далі йдуть критико-біографічні відомості про того чи іншого автора і характеристика його творів.

Євг. Брандіс по-своєму розв'язав досить складну й запутану проблему — як групувати матеріал в своїй праці. Це можна було б робити за часом видання того чи іншого твору в перекладі. Але в такому разі перший розділ розповідав би лише про перекладні книжки, видані в Росії у XVIII сторіччі, і, скажімо, про «Дон-Кіхота» або «Гулівера» довелося б розповідати в кожному із розділів. Існував і інший метод: простежити історію перекладів тієї чи іншої книжки на протязі всіх трьох згаданих століть, починаючи з часу, коли її вперше було видано. Євг. Брандіс зробив, на нашу думку, цілком правильно, обравши саме цей, другий шлях: адже йо-

го книжка — це робота популяризатора дитячої перекладної книги, а не історика російського літературного перекладу. І хоча в деяких випадках йому все ж таки доводиться згадувати про ту чи іншу книжку більше, ніж в одному розділі, читач усе ж дістає всі основні відомості, скажімо, про Сервантеса чи Дефо та про їхні літературні твори саме на сторінках, де згадується про перший їх переклад російською мовою. «Коли визначалося місце письменника в тому чи іншому розділі, — пише Брандіс, — то критерієм був не літературний напрямок, до якого він належав, і не час його творчості, а період, коли його книжки закріплювалися на російському ґрунті й входили до кола дитячого читання».

Вірно зробив також Євг. Брандіс, одібравши із моря перекладної літератури лише ті твори, які являють собою безперечну літературну цінність, не включивши до своєї праці книжки, що мали хоч і велику та вельми скороминущу популярність.

Читачі старшого покоління пам'ятають, очевидно, твори таких письменників, як Сегюр, Олькотт та інші: ними колись зачитувалися цілі покоління дівчат. Або згадаймо «Маленького лорда Фаунтлероя», також одну з найбільш популярних книжок дитячого читання в першій чверті XX сторіччя. Нині ці й подібні до них книжки зовсім забуті разом з «оригінальними» романами Лідії Чарської. Причини того — низька літературно-художня якість цих творів. Отже, й згадувати їх варто лише при нагідно, що автор і робить.

Євг. Брандіс розглядає — докладніше або коротше — твори понад п'ятисот авторів «від Езопа до Джанні Родарі». Одна вже цифра ця, як і загальний обсяг книжки — двадцять друкованих аркушів — промовляють самі за себе. Робота Євг. Брандіса допоможе розібратися в різноманітних книжках і відібрати з них найкорисніші, а насамперед, звичайно, зорієнтуватися в тому «золотому фонді», знайомство з яким є обов'язковим для всякої дитини або підлітка, на зразок згаданих «Дон-Кіхота», «Гулівера», «Робінзона

Крузо» тощо. І з цим завданням автор упорався дуже вправно.

Візьмімо для прикладу один із найскладніших розділів: «Перекладна дитяча література XVIII сторіччя». Тут автор неминуче мусив розповісти про зародки перекладацької діяльності в новій російській літературі, не міг не згадати про суто історичні факти видання книжок, яких у нас давно не читають ні діти, ні широкі кола дорослих читачів, приміром, про такі перші перекладні видання, як «Пригоди Телемака» Фенелона, або книжки Жанліс чи Арнольда Беркена. Однак у тому ж XVIII сторіччі з'явилися перші переклади Езопа, «Гаргантюа і Пантагрюеля» Рабле, Сервантесового «Дон-Кіхота», казок Перро, «Робінзона Крузо» Дефо, «Гулівера» Свіфта. Повертаючись до цих творів світової класики в усіх інших розділах — означало б розпорошувати матеріал в кількох місцях. Яким шляхом пішов автор — може показати приклад, скажімо, з романом Дефо.

Підрозділ книжки, присвячений Данієлеві Дефо, починається з характеристики доби, за якої він жив, і згадки про місце, яке він займав поряд з іншими видатними письменниками того часу в Англії. Далі розповідається про популярність його книжок іще за життя письменника, переказано його біографію. Зокрема, розповідається про його прогресивну політичну діяльність, через яку автора «Робінзона Крузо» ув'язнювали й виставляли біля так званого «ганебного стовпа». Нашому читачеві, безперечно, цікаво буде довідатися й про Дефо — автора цілої бібліотеки романів, публіцистичних і наукових творів, яка в цілому склала б 250—300 томів. Із усієї цієї маси більш або менш талановитих творів (слід згадати знаменитий вірш «Гімн ганебному стовпу», «Безсторонню історію життя й діянь Петра Олексійовича, нинішнього царя Московії» і роман про авантюристку Молль Флендерс), власне кажучи, лише «Робінзонів Крузо» судилося завоювати собі всесвітню славу.

Ми довідуємося, що всім нам відомий роман Дефо в оригіналі складається із трьох томів. До-

кладно характеризуючи перший том, присвячений перебуванню Крузо на безлюдному острові, Євг. Брандіс розповідає і про менш відомий другий том, присвячений мандрівкам Крузо, а також про зовсім невідомий у нас том третій, «Серйозні думки, передумані Робінзоном на протязі його життя». Цей том, який складається з безладного набору «повчальних» розумувань на релігійні, моральні й комерційні теми, не користувався успіхом і нині заслужено забутий.

Після докладної характеристики змісту й значення славетного першого тому «Робінзона Крузо» Євг. Брандіс розповідає про те, як сприйняла його критика, сучасна Дефо й пізніша. Далі йде розповідь про численні переробки популярної книжки, про сотні «робінзонад», написаних за взірцем перинотвору. Так, виявляється, в самій лише Німеччині до 1760 року, тобто протягом сорока років після виходу першого тома, з'явилася понад 40 «робінзонад».

Вперше «Робінзон Крузо» в Росії був виданий у 1762 році в скороченому перекладі Якова Трусова. Євг. Брандіс характеризує російські переклади твору Дефо, зроблені не з оригіналу, а з переробок, більшість з яких стали відоміші за самий оригінал. Варто згадати варіанти «Робінзона», написані німцем Йоганном Генріхом Кампе, а також переказ, зроблений Львом Миколайовичем Толстим для школярів Ясної Поляни.

Закінчується підрозділ, присвячений твору Данієля Дефо, характеристикою тих перекладів і адаптацій, які зроблено вже за радянських часів (зокрема, переклади й переробки К. Чуковського та М. Шинмарьова), і переліком критичних та історико-літературних праць, в яких можна почерпнути докладніші відомості про цю книжку.

Таким чином з книжки Євг. Брандіса можна дістати всі потрібні відомості про значення цього твору для юного читача.

Не менш докладно розглянуто й інші славізовісні твори світової літератури для дітей та юнацтва — «вічні супутники» нашої молоді.

В розділах, присвячених історії

перекладів казок, Євг. Брандіс цілком слушно згадує про сумнозвісні «кампанії», які в двадцяті й тридцять років піднімали деякі вульгаризатори й спрощенці проти казок взагалі. «У педагогічній критичності, — справедливо пише Євг. Брандіс, — склався напрямок, що піддавав остракізмові народні казки й фантастичні твори для дітей. Все, що не вкладалося в рамки «реальних уявлень», вважалося за шкідливе, «не адекватне дійсності», і, отже, мовляв, прищеплювало брехливі уявлення про життя. Від засилля педології та вульгарного соціологізму в 20—30 роках постраждали майже всі класики дитячої літератури. Гоніння на чарівну казку, неумічне третирування фантастики й пригодницького жанру викликали гнівну відповідь О. М. Горького, О. М. Толстого, С. Я. Маршак, К. І. Чуковського й інших діячів радянської культури. Лише після появи важливих статей Горького («Про темн», «Про казки» й ін.) дискусія, що затяглася, закінчилася перемогою захисників чарівної казки й наукової фантастики».

Не зайве згадати про цю повчальну історію й нині, тому що інколи і в наш час доводиться зустрічатися з «моралізаторами» й «зверхпильпувателями», які ладні заборонити «Муху-Цокотуху» Чуковського та інші твори для дітей, виходячи з вульгаризаторських позицій, які нічого спільного не мають з марксистсько-ленінськими поглядами на мистецтво.

Близько третини книжки присвячено дитячій та юнацькій літературі, вперше виданій за роки Радянської влади. З перших же років устальюються нові принципи добору й рекомендації перекладної літератури для дітей та юнацтва. Приходить кінець «Пінкертонам» і малохудожнім творам. Перекладаються романи про героїв революційних рухів різних країн і епох (скажімо, славізовісний «Спартак» Джованніолі, «Овід» Войнич та багато інших). Величезний внесок у цю справу зробив О. М. Горький, розробивши перспективні плани видавчих перекладної літератури для дітей. Постанови ЦК Комуністичної партії визначили основні напрямки літе-

ратурної й видавничої справи в нашій країні. Для перекладу й видання відбиралися лише ті твори, які мали справжню літературно-художню й педагогічну цінність, а всякий мотлох було рішуче заборонено. Перевидавалися, а почасти і вперше перекладалися численні класичні твори для дітей та юнацтва. Проте в 20 й 30-ті роки через недостатню обізнаність із творчістю тогочасних прогресивних письменників Заходу видання їх творів було, як зауважує Євг. Брандіс, недостатнім. І лише у післявоєнний час це становище було в значній мірі виправлене.

Євг. Брандіс згадує такі книжки, як переклад казок Едварда Ліра й «Трьох поросят» Діснея, зроблений С. Михалковим, як книжка Л. Баума «Мудрець із країни Оз» та інші. Перед війною, а також у післявоєнний час з'явилися вперше в нашій країні такі нині широковідомі молодшому поколінню твори, як «Грізлі» й «Казан» Кервуда, як науково-художні твори Поля де Крюї, романи Б. Травена, як книжки цілої плеяди антифашистських письменників Артуро Каротті, Бели Балаша, оповідання Мате Залки, твори Радуге Стейнського та інші. У післявоєнний час особливо широко видаються переклади творів письменників соціалістичних держав Європи та Азії, а також народної творчості країн, які звільнилися від колоніалізму. І в китайців, і в корейців, в'єтнамців та інших народів Сходу, фольклорна творчість яких була нам раніше дуже мало відома, існує багатющий і першокласний за своїми мистецькими якостями фольклор; нині видано чимало збірок китайських, корейських, монголь-

ських, індонезійських, японських та ін. казок. Видано велику антологію «Казок народів Азії» (в 1959 році). Видано великі добірки казок народів Індії, Африки. Це — початок ознайомлення нашої молоді з усім багатющим доробком народного та «іменованого» літературного мистецтва країн, які подолали свою колоніальну залежність і впевнено ввійшли у велику родину суверенних народів світу.

Наша література для дітей та юнацтва збагатилася також численними перекладами творів письменників соціалістичних країн Південної та Центральної Європи. Перекладено і чеські, польські, угорські, сербські, болгарські, німецькі, румунські народні казки.

Такі письменники, як поляк Юліан Тувім, болгарин Елін Пелін, чех Карел Чапек, німець Ганс Фаллада та багато інших, за останні десятиліття написали чимало чудесних творів для молодого покоління, які також відтворені тепер російською мовою. Багато попрацювали наші перекладачі й над тим, щоб зробити набутком наших молодих читачів твори прогресивних письменників Заходу — італійця Джанні Родарі, француза Сент-Екзюпері, англійця А. Мілна, бразильця Ж. Монтейру-Лобат, шведської письменниці А. Ліндгрєн та багатьох інших. У той же час перекладалися вперше або виходили в нових, кращих перекладах твори десятків класиків Сходу й Заходу.

Багато уваги приділяє Євг. Брандіс перекладам творів з колись менш популярних літератур, таких, як угорська, румунська й інші. Імена Михайла Садов'яну й Ференца Молнара, Жигмонда Морица й Януша Корчака, так са-

мо як багатьох письменників із капіталістичних країн, — старшому поколінню взагалі були невідомі, але завдяки всесвітньо-історичним змінам, зближенню наших народів і наполегливій праці перекладачів прекрасні твори цих літераторів стали набутком мільйонів наших молодих читачів.

Боротьба з колонізаторами, вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційний рух у країнах світу, боротьба проти фашизму й гітлеризму, класова боротьба в країнах капіталу — ці нові теми, талановито опрацьовані прогресивними письменниками світу, ввійшли в сферу дитячої та юнацької літератури й виховують наше молоде покоління в дусі справжнього інтернаціоналізму, прищеплюють йому комуністичну ідеологію, вчать ненавидіти гнобителів та мілітаристів. Чимало творів перекладної дитячої та юнацької літератури присвячено й подіям історії, визвольній боротьбі минулих століть.

Зупиняється Євг. Брандіс і на такій дуже популярній серед юнацтва літературі, як пригодницька й науково-фантастична.

Твори Ганзелки й Зікмунда або Джіма Корбета тут охарактеризовані так само докладно, як і повісті й романи С. Лема та інших фантастів.

Робота Євг. Брандіса «От Езопа до Джанні Родарі» безперечно принесе велику користь тим колам читачів, на яких вона розрахована. Хотілося б закінчити цю рецензію закликом до українських літературознавців — створити подібну ж роботу, присвячену українській перекладній, а також і оригінальній літературі для дітей та юнацтва.

П. ОЛЕКСІЄНКО

«Весь мир» (на українском языке)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.

Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 30951. Підписано до друку 16. X. 1965 р. Формат паперу 60×92. Фізичних друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 34597. Ціна 60 коп. Зам. 04675.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ // ВСЕСВІТ //НА 1966 РІК

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:

на рік 7 крб. 20 коп.;

на півроку 3 крб. 60 коп.;

на 3 місяці 1 крб. 80 коп.

Ціна окремого номера журналу 60 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ МІСЦЕВІ ВІДДІЛИ «СОЮЗДРУКУ», ПОШТОВІ ФІЛІЇ, АГЕНТИ ЗВ'ЯЗКУ, ЛИСТОНОШІ ТА ГРОМАДСЬКІ УПОВНОВАЖЕНІ

ГОТІВКОЮ ТА НА ВИПЛАТ.

ВЕРСІЯ

ІНДЕКС 74089

1965

ВЕРСІЯ

ЦІНА 60 КОП.